

२२१

तृतीया वर्ष - कला
मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक- ७

भाषाविज्ञानपरिचय आणि मराठी व्याकरणाची
रूपरेषा

डॉ. देवानंद शिंदे
प्रभारी कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. धनेश्वर हरिचंदन
प्रभारी संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रा. अनिल आर. बनकर,
सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि सहाय्यक संचालक व
प्रभारी अध्ययन साहित्य विभाग,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

संपादक : **डॉ. धनाजी गुरव, प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख,**
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, महाड, जि रायगड

अभ्यास लेखक : **सौ. शुभांगी गोरे, मराठी विभाग प्रमुख**
प्रा. जगदिश संसारे
प्रा. दौलत कांबळे, अधिव्याख्याता
साकेत महाविद्यालय, कल्याण (पूर्व), जि. ठाणे

पुनर्मुद्रण : जानेवारी २०१८, तृतीय वर्ष कला मराठी, अभ्यासपत्रिका - ७
भाषाविज्ञान परिचय आणि मराठी व्याकरणाची रूपरेषा

प्रकाशक : प्रभारी संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षरजुळणी : **श्री ग्राफिक सेंटर**
२८, मंगल वाडी,
मुंबई - ४०० ००४

Printed by : **ACME PACKS AND PRINTS (INDIA) PRIVATE LIMITED**
A Wing, Gala No. 28, Ground Floor, Virwani Industrial Estate,
Vishweshwar Nagar Road, Goregaon (East), Mumbai 400 063.
Tel. : 91 - 22 - 4099 7676

अनुक्रमणिका

अ) भाषा विज्ञान परिचय

घटना क्र.	प्रकरण	प्र. क्र.
१. भाषा-स्वरूप आणि कार्ये	- प्रा. जगदीश संसारे	१
२. भाषेच्या अभ्यासाच्या पध्दती	- प्रा. दौलत कांबळे	११
३. ध्वनि विचार	- प्रा. दौलत कांबळे	२२
४. अर्थ विचार	- प्रा. जगदीश संसारे	३८
५. स्वनिम विचार	- प्रा. जगदीश संसारे	५३

ब) मराठी व्याकरणाची रूपरेषा

१. शब्द विचार	- प्रा. शुभांगी मोरे	५९
२. विकरण विचार	- प्रा. शुभांगी मोरे	८७
३. वाक्य विचार (विभक्ती विचार)	- डॉ. शुभांगी मोरे	९४
४. शब्द घटना	- डॉ. शुभांगी मोरे	१०२

टिपा - विभाग

५. टिपा - भाषाविज्ञान परिचय	- प्रा. दौलत कांबळे	
६. टिपा - मराठी व्याकरणाची रूपरेषा	- प्रा. दौलत कांबळे	

३. वाक्यविचार :

वाक्याची व्याकरणिक व्याख्या

कर्ता, कर्म, आणि पुरक

प्रयोगविचार (मो. के. दामलेकृत मांडणी व तिची चिकित्सा)

४. शब्दघटना :

उपसर्गघटित, प्रत्ययघटित, अभ्यस्त आणि समस्त शब्द (तात्त्विक विवेचनावर देऊन रचनासुत्रे
विशद करावीत केवळ याद्या नकोत)

पेपर क्र ७
भाषा विज्ञान परिचय आणि मराठी व्याकरणाची रुपरेषा
अभ्यासक्रम

अ) भाषा विज्ञान परिचय

१. भाषा - स्वरूप आणि कार्य

२. भाषेच्या अभ्यास पध्दती

३. ध्वनी विचार

भाषेची ध्वनि रूपाता

ध्वनिरूप संकेताची वैशिष्ट्ये

ध्वनीचे वर्गीकरण

ध्वनीपरिवर्तन स्वरूप, प्रकार आणि कार्य

४. अर्थ विचार

अर्थ स्वरूप

अर्थपरिवर्तन - प्रकार व कारणे

५. स्वनिमविचार, पदिमविचार आणि वाक्यविन्यास

या संकल्पनांचा स्थूल परिचय

ब) मराठी व्याकरणाची रुपरेषा

१. शब्द विचार :

शब्दजाती, किती, कोणत्या आणि त्यामागील तत्त्वे (केवळ प्रकार, उपप्रकार यांच्या याद्यांवर भर देऊ नये).

धातूविचार : वर्गीकरण, शक्य व प्रयोजक आणि संयुक्त क्रियापदांची चिकित्सा

२. विकरण विचार :

लिंग

विभक्ति विचार, स्वरूप, प्रत्यय आणि विविध विभक्ती

आख्यात विचार-स्वरूप, प्रत्यय आणि अर्थ (कार कार्य, उपपदार्थ, आख्यातार्थ

या संकल्पना स्पष्ट कारणे याद्यांवर भर नको प्रत्ययांची व्युत्पत्ती विचारू नये)

भाषाविज्ञान परिचय आणि मराठी व्याकरणाची रूपरेषा

विभाग - अ

भाषा विज्ञान परिचय

प्रा. जगदीश संसारे

प्रा. दौलत कांबळे

घटक : एक

भाषा - स्वरूप आणि कार्य

प्रस्तावना :

गुहा मानवाचे आयुष्य अतिशय खडतर आणि कष्टप्रद होते माणूस हा जगातील असामान्य बुद्धिमत्ता असलेला प्राणी आहे. आपल्या जीवनाला आकार देणं, त्याला बुद्धीच्या जोरावर शक्य झालं आदिमानवाचे गुहामानव ते समाज असा प्रवास आपल्या ज्ञानाच्या जोरावर केला. माणसाच्या आयुष्यातील असामान्य बदल चार क्रांतिकारक शोधांमुळेच शक्य झाले. उदा. अग्नी, हत्यार, चाक आणि भाषा. भाषा म्हणजे आचार विचारांवर देवाण-घेवाण करण्यासाठी आवश्यक असणारी घटना होय. भाषा हे संप्रेषणाचे माध्यम आहे. माणसाला भाषेची गरज समुहात राहिल्यानंतर प्रकर्षाने वाढू लागली.

भाषा एक ऊर्जा :

आपली शारीरिक कार्ये चालविण्यासाठी जशी ऊर्जेची आवश्यकता असते तशीच रोजच्या व्यवहारासाठी भाषा नावाची ऊर्जा कार्य करते. आपले दैनंदिन व्यवहार आपल्या मातृभाषेतून चालत असतात. आपण रोज भाषा बोलतो. भाषा ऐकतो. भाषाद्वारे आपण आपले विचार, भावना, ज्ञान अनुभव इ. घटकांची परस्परांमध्ये देवाण घेवाण करत असतो या प्रक्रियेला 'संदेशन' असे म्हणतात. याचा अर्थ भाषा हे रोजच्या व्यवहाराचे आवश्यक माध्यम आहे. भाषाच नसेल तर सर्वच व्यवहार जागच्याजागी ठप्प होतील.

भाषेची लवचिकता :

मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये भाषेचे अस्तित्व जाणवते. भाषेद्वारे आपण रागावतो. प्रेम करतो. शिव्या देतो: ओव्या गातो, निर्देशित करतो, वर्णन करतो, आज्ञा देतो इ. भाषेच्या उपयोगाची ही यादी खूप वाढविता येईल. भाषा हा माणसाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. ज्याला भाषाच येत नाही, असा मानव समुह पृथ्वीवर उपलब्ध असणं शक्यच नाही. इतर प्राणीमात्राच्या तुलनेत माणसाने स्वतःची जी प्रगती करून घेतली आहे. तिच्या मुळाशी त्याची भाषा आहे. माणसाची भाषा माणसाच्या स्वभावासरखीच लवचिक आहे. त्याच्या दैनंदिन उपक्रमांसारखी गतिशील आहे. मानवाची भाषा ही संस्कारीत आणि संकरीत असते म्हणूनच कोणत्याही मानवाला जन्मापासून त्याची भाषा अवगत नसते. तर ती आजिंत करावी लागते. मिळवावी लागते. उदा. ब्राह्मण कुटुंबात जन्म घेतलेला परंतु कर्मधर्म संयोगाने मुस्लिमांकडे वाढलेल्या मुलाची भाषा मराठी नसून मुस्लिम छाप मराठीच

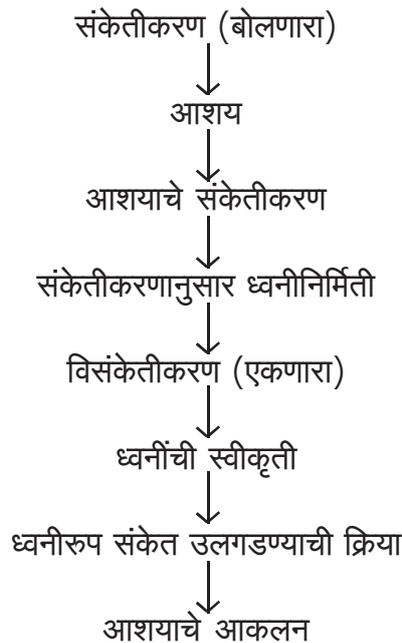
असेल. याचाच अर्थ मानवी भाषा वंश परंपरागत नसते.

भाषा:मानवनिर्मित सामाजिक संस्था -

भाषा ही मानवनिर्मित सामाजिक संस्था आहे. कारण मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे असे मानले जाते. परमेश्वराने जगाची निर्मिती केली आणि या जगात विविध प्रकारची प्राणी सृष्टी अस्तित्वात आली. मानवदेखील इतर सर्व प्राण्यांप्रमाणेच या प्राणीसृष्टीचा एक घटक बनला. शारीरिक किंवा सामर्थ्य याबाबत माणसाला इतर प्राण्यांचा तुलनेने अत्यंत अपुरे सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे. वाध, सिंहासारखी हिंसकशक्ती त्याच्याकडे नाही अथवा हत्तीचे महाकाय रूपही त्याला प्राप्त झालेले नाही असे असले तरी मानव बुद्धीच्या जोरावर जगाला जिंकू शकतो. सर्व प्राण्यांपेक्षा त्याला मिळालेला अमूल्य ठेवा म्हणजे भाषा होय. भाषा हे सामाजिक संसाधन आहे. भाषेमुळेच मानवाला इतर प्राण्यांहून वेगळे करता येत तो भाषेचा उपयोग करून आपल्या भावभावना व्यक्त करू शकतो. रोजचे व्यवहार करण्यासाठी भाषेचाच उपयोग केला जातो. परंपरा, संस्कृती यांचा वारसा जपण्याचे कार्य भाषेमुळेच पार पाडले जाते. भाषा ही मानवाला लाभलेली निसर्गदत्त देणगीच आहे. इतर कोणत्याही संपत्तीपेक्षा अनमोल, अमूल्य आणि सतत वृद्धीगत होणारी संपत्ती निश्चित भाषा आहे.

भाषा एक संकेत प्रणाली

भाषा म्हणजे मानवनिर्मित ध्वनीमधून निर्माण होणा-या अर्थपूर्ण संकेतांची योग्य मांडणी करून विनिमय साधणारी किंवा संदेशन करणारी एक सामाजिक संस्था होय. जर भाषेतील संकेत माहित असेल तर ऐकणा-याला भाषा समजेल, प्राण्यांची भाषा, स्काऊटमधील ध्वजांची भाषा. संगणकाची भाषा अशा सर्व ठिकाणी भाषा हा शब्दप्रयोग नेहमीच्या अर्थाने न वापरता संकेताची पध्दत किंवा संकेतप्रणाली या अर्थाने वापरलेला असतो. भाषेची संकेत व्यवस्था ध्वनी संकेतावर आधारलेली असते. ध्वनींच्य गुणकारकतेमुळेच भाषा ही सर्वाधिक उपयुक्त संकेत व्यवस्था झाली आहे.

बोलणा-याने मुखावाटे उच्चारलेले ध्वनी हा भाषेचा आरंभबिंदू तर ऐकणा-याने ग्रहण केलेल्या अर्थ हा भाषेचा अखेरचा टप्पा होय. बोलणारा व ऐकणारा या दोघांनाही भाषेतील अर्थसंकेत माहीत असल्याखेरीज भाषिक विनिमय होऊ शकणार नाही. मराठी माणसाला कानडी समजत नाही याचा अर्थ त्याच्या कानार्पित त्या भाषेतील ध्वनी रचना पोहतचे मात्र एका न ये । आशी मराठीतील प्रचलित लोकोक्ती आहे. आपण भाषा शिकलो म्हणजे वस्तूतः समाजाने मान्य केलेली ध्वनीरूप संकेत प्रणाली शिकत असतो.

भाषेच्या विविध व्याख्या

- १) बा. गो. आपटे यांनी मराठी 'शब्दरत्नाकर मध्ये भाषेची व्याख्या खालील प्रमाणे केली आहे.
“मनातील कल्पना शब्दांच्याद्वारे बाहेर प्रकटण्याचे साधन म्हणजे भाषा होय.”
- २) “शास्त्रीय मराठी व्याकरण मोरो केशव वामले’ लिखित ग्रथांत मानवर भाषा दोन प्रकारची मानली आहे.
अ) **स्वाभाविक भाषा** : “आवाज, चेहरा व हावभाव यांच्या गुणांनी होणा-या भाषेस स्वाभाविक भाषा असे म्हणतात.”
ब) **सांकेतिक भाषा** : “अमुक-अमुक खुणेने अमुक-अमुक बाबींचे दर्शन घडविता येते. परंतु त्या कल्पनेचे ग्रहण करावे लागते अशा भाषेस कृत्रिम भाषा किंवा सांकेतिक भाषा असे म्हटले जाते.
- ३) भाषा हा शब्द 'भाष्' या संस्कृत धातूपासून उद्भवलेला आहे. भाष् म्हणजे शब्दे- आवाज उत्पन्न करणे. “भाषा म्हणजे व्यवहारास प्रवृत्त करणा-या सार्थ आणि उचित ध्वनींचा समुह होय. - प्रा. कृ. पा. कुलकर्णी.
- ४) “मूळ आशयाशी कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनीसंकेतांनी बनलेली समाज व्यवहाराला सहाय्यभूत अशी भाषा ही एक पध्दत आहे.” - ना. गो. कालेलकर
- ५) “खास मानवी अशी संदेशवानचाची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय” - **भालचंद्र नेमाडे**
मानवी भाषांची सुरवात केव्हा व कुठे

या प्रश्नाचे नेमके उत्तर देणे इ.स.वी. भाषेत शक्य नाही. तसेच भौगोलिक भाषेतसुध्दा भाषेचा जन्म कोणत्या प्रदेशात झाला हे ठामपणे सांगता येत नाही. एकूणच मानवी भाषांना कधी सुरुवात झाली हे सांगणे कठीण आहे. या संबंधी 'डॉ भालचंद्र नेमाडे लिहितात. “मानवी वंशशास्त्रज्ञांच्या मते, सुमारे ४० लक्ष वर्षापूर्वी मानव द्विपाद झाला. तेव्हापासून २० लक्ष वर्षे मानवी मेंदूमध्ये भाषेचे केंद्र एकजीवशास्त्रीय गरज म्हणून विकसित होत गेले त्यानंतर भाषेला अनुसरून मानवाची संवेदनशीलता घडत गेली. सुमारे ५० हजार वर्षापूर्व मानवाची समृद्ध संवेदनशीलता घडली आणि त्याच सुमारास जगभराच्या सर्व मानवी समुहाच्या भाषा अस्तित्वात आल्या सुमारे १० हजार वर्षापूर्वी या सर्व भाषा संदेश वहनाच्या लवचिक सक्षम आणि समृद्ध व्यवस्था म्हणून वापरल्या जाऊ लागल्या असाव्यांत

४० लक्ष वर्षे (द्विपाद)

२० लक्ष वर्षे (संवेदना भाषा)

५० हजार वर्षे (समृद्ध)

१० हजार वर्षे (भाषांची ओळख)

जगातल्या भाषा सुमारे १० हजार वर्षापूर्वी अस्तित्वात आल्या असाव्यात आणि त्यानंतर त्यांच्या सातत्याने विकास होत गेला असावा तसेच त्या भाषांमध्ये परिवर्तन झाले असावे. भाषेचा उगम कोठे झाला हे सांगणे कठीण असेल तरी भाषेच्या उगमाचे स्थान मानवाचा क्रांतिशील मेंदूच आहे. हे निश्चित सांगता येते.

भाषेची सात लक्षणे

भाषा, भाषा म्हणून ज्या गोष्टींवरून सिद्ध होते. ती घटना त्या भाषेची लक्षण सिद्ध करते. जगात अनेक भाषा असल्या तरी आणि त्या सर्व भाषांना स्वतःची नियमव्यवस्था किंवा रचना असली तरी प्रत्येक भाषेची लक्षणे मात्र सारखीच असतात. सी.एफ.हॉकेट या भाषावैज्ञानिकाने 'A course in modern Linguistics' या ग्रंथांत भाषेची पुढील सात लक्षणे सांगितली आहेत.

१) द्विस्तरीय रचना :

कोणत्याही भाषेची रचना द्विस्तरीयच असते. यापैकी पहिल्या स्तरावर मर्यादित मूलध्वनीपासून (३० ते ७०) अगणित शब्द तयार करणे. मूलध्वनींना स्वतःचे अर्थ नसतात परंतु त्यांची हवी तशी सानुक्रम रचना करून त्यातून अगणित आशय बोधक संकेत निर्माण करता येतात. ध्वनींचे संयोग, स्थानपरिवर्तन, आवृत्ती इ. साहाय्याने मर्यादित समूहापासून असंख्य सार्थ ध्वनीगट तयार करता येतात. त्यालाच रुपिम म्हणतात. उदा. क,न,आ या मूलध्वनींपासून

क I आ + न = कान

न + आ + क = नाक

क + आ + न + आ = काना,

न - आ + क + आ = नाका

अशा चार वेगवेगळ्या सार्थ रचना करता येतात. द्विस्तरीय रचना प्राण्यांच्या भाषेत नसते. त्यांच्या भाषेत एका संकेतासाठी एक मूलध्वनी वापरला जातो. मानवाने ही पध्दत स्वीकारल्यास कोट्यावधी वेगवेगळे ध्वनी वापरून कोट्यावधी संकेत निर्माण करावे लागतील. परंतु द्विस्तरीय रचनेमुळे थोड्या साम्रगीच्या आधारे अगणित आशय सूचित होऊन काटकसरीचे तत्त्व पाळले जाते.

२) निर्मितीशीलता :-

भाषेचा सर्वात महत्त्वपूर्ण म्हणजे तिची निर्मितीशीलता असे स्पष्ट प्रतिपादन 'नोम चॉम्स्की' या भाषावैज्ञानिकाने केले. भाषा म्हणजे एक प्रकारचे वर्तन आहे. निजभाषिक आणि परभाषिक वाचिक वर्तनाने भाषिक व्यवहार करतात. ही वर्तनवाद्यांची भूमिका त्याला मान्य नाही. मानवी भाषेचे अव्याप्त स्वरूप लक्षात घेतल्यास अगणित उदगार किंवा अगणित वाक्ये निर्माण करणे ही भाषेची शक्ती म्हणजेच निर्मितीशीलता होय. निर्मितीशीलता म्हणजे कलावंताजवळील सृजनशीलता नव्हे तर सामान्य माणूसही भाषेच्या या अप्रतिम कलागुणांचा व्यवहारात उपयोग करत असतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपली अभिव्यक्ती अधिकाधिक सुंदर करण्याचा ध्यास लागलेला असतो. नवीन रचना नवनवे अधिक प्रयोग, उपसर्ग, प्रत्ययान्वित शब्द आणि माणसाची अफाट बुद्धिमत्ता यामुळेच नवनिर्मिती शक्य होते.

भाषा आत्मसात होणे म्हणजे भाषिक संरचनेचे किंवा नियम व्यवस्थेचे सहज ज्ञान होणे असे सहज ज्ञान करून घेण्याचे ज्ञानात्मक सामर्थ्य मानवामध्ये असते. असा युक्तीवाद चॉम्स्कीने केलेला आहे. सोस्यूरने या संदर्भात वर्तन आणि व्यवस्था हा संरचनावादाचा मूलभूत प्रमेय चॉम्स्कीचे मत अधोरेखित करतो. सोस्यूरच्या मते ध्वनी व अर्थ यात सांगड घालणा-या चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय. चॉम्स्कीने प्रत्यक्ष भाषिक वर्तन व उदगार याला प्रयोग म्हटले तर या प्रयोगांमधील निगम व्यवस्थेच्या सहज ज्ञानाला भाषिक क्षमता म्हटले.

३) यादृच्छिकता :

अर्थदृष्ट्या किंवा आशयाचे सुचना करण्याच्या बाबतीत सर्व मानवी भाषा हे तत्त्व वापरतात. यादृच्छिकता या गुणधर्मांमुळे भाषेमध्ये प्रचलित असणारे जुने संकेत मोडून नवे संकेत निर्माण करता येतात. रूपक, प्रतिमा, प्रतिक या भाषिक या भाषिक सौंदर्य स्थळांचा उपयोग यादृच्छिकतांत केला जातो. मूलाध्वनी आणि ती वस्तू यांचा परस्पर अन्वय असेलच असे नाही. शब्द आणि शब्दातून सूचित होणारा अर्थ आपल्या इच्छेगवर अवलंबून असतो. म्हणजे यादृच्छिक असतो. मानवी भाषेमध्ये चिन्हे व चिन्हित संदेश यातील नाते एकासएक अशा यांत्रिक स्वरूपाचे नसून ते अप्रत्यक्ष व यादृच्छिक असते. यादृच्छिकता हे मानवी भाषेमागचे सार्वत्रिक तत्त्व म्हणून भाषाविज्ञानात मान्यता पावलेले आहे. मानवेतर संदेशनाही तुलना करता भाषेचे संदेशनाचे सामर्थ्य स्वरातील चढ-उतारामुळे, शब्दसंग्रहाच्या व्याप्तीमुळे अनुभवाला सामोरे जाण्याच्या गुणधर्मांमुळे दिवसागणिक वाढतच असते.

४) अदलाबदल

कोणत्याही दोन भाषेमध्ये सौष्ट येण्यासाठी भाषाभाषांमध्ये आदान प्रदान विनिमयता, अदलाबदल याबाबींचा वापर व्हावा लागतो. एकमेकांच्या भाषिक रचना एकमेकांना समजणे आणि एकमेकांनी त्या पुन्हा पुन्हा वापरणे हे विनिमयामुळे शक्य होते. या अदलाबदलीच्या प्रवृत्तीमुळे कोणत्याही मानवाला अनुकरणाने इतर भाषा शिकता येतात. तसेच मूळभाषेतील नवनवीन रचना समजून घेता येतात. विनिमयामुळे भाषा अधिकाधिक समृद्ध होतात. परदेशी वस्तूबरोबरच त्या वस्तूंची नावे सुध्दा आपण निजभाषेत स्वीकारत असतो. उदा. लिपस्टिक या वस्तूच्या स्वीकाराबरोबर तो शब्द ही आपण आपल्याच भाषेत रुढ केला.

एकमेकांच्या भाषिक रचना एकमेकांना समजणे आणि एकमेकांनी त्या पुन्हा वापरणे मानवी भाषेत शक्य होते. काही प्राण्यांच्या भाषेत विनिमय पध्दतीत असे आदान-प्रदान होऊ शकत नाही उदा. काही प्राणी जातीत नराने सुचित करावयाचा संदेश व मादीने सुचित करावयाचा संदेश वेगवेगळा असतो. मानवेतर संदेश मूलतः शारीर स्वरूपाचे असते. मधमाशीच्या नृत्यामधून पोळयापासून मधाच्या ठिकाणाचे अंतर व दिशा हे संदेश पोहोचविले जातात आणि त्यासाठी नृत्याचा वेग व दिशा या चिन्ह घटकांचा उपयोग होत असतो.

५) विशिष्टता :

प्रत्येक भाषेचे सामर्थ्य म्हणजेच संदेशन शक्ती होय. प्रत्यक्ष कृती न पाहता केवळ भाषेद्वारे संदेश सूचना मिळते आणि त्यातील अर्थ कळतो हे कार्य भाषिक चिन्ह व्यवस्थेच्या आधारे सुरळीतपणे साधले जाते. याचाच अर्थ असा की प्रत्यक्ष कृतीऐवजी ती सूचित करणा-या चिन्ह व्यवस्थेचा उपयोग करून आपण इष्ट कार्य साधू शकतो. भाषिक चिन्हव्यवस्थेचा हा एक विशेष गुणधर्म आहे. या विशिष्टतेच्या गुणामुळे माणसाच्या कार्यशक्तीची बचत होते. उदा. आज आमच्याकडे महाप्रसादाला या. या व्याख्यातील महाप्रसाद हा शब्द सत्यनारायणाच्या पूजेच्या आमंत्रणाचे सूचित करतो.

६) स्थलकालातीतता:

कोणत्याही भाषेचा आशय समजून घेण्यासाठी स्थळाचे, काळाचे बंधन पाळावे लागत नाही. कुसुमाग्रजांच्या 'सा-या कळ्यांनो' या कवितेतील कळी कोणत्या झाडावरची आणि कुठे उगवलेली आहे ही अडचण त्यातील आशय समजून घेताना जाणवत नाही. तसेच स्थलकालातीततेच्या या लक्षणामुळेच माणूस आपली अभिव्यक्ती भविष्यासाठी राखून ठेवू शकतो उदा - एखाद्या व्यक्तीला सहज फसविण्याची लहर आल्यास आपण योग्य संधीची वाट पाहत असतो. तात्काळच आपल्याला आपल्या कल्पनांचा विनिमय करणे आवश्यक नसते. आपण अशा कल्पना एप्रिलफूल सारख्या दिवसासाठी राखून ठेवतो. किंवा एखाद्या चांगले पुस्तक पाहून झालेला आनंद लगेच अभिव्यक्त न करता इष्ट व्यक्ती भेटेपर्यंत आपण थांबू शकतो. प्राण्यांच्या संदेशपध्दतीत इतक्या प्रमाणात स्थलकालातीतता नसते.

७) संस्कृतीसंक्रमण:

एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे भाषिक वारसा पोहचविला जातो तेव्हा त्या भाषेत काही नवीन शब्दांचा संचार होतो. तर काही जुन्या शब्दांचा विसर पडतो. प्रत्येक समाजाला स्वसंस्कृती असते. ती संस्कृती जतन करणे तिचे संवर्धन करणे आणि तिचे संक्रमण करणे भाषेमुळे सहज सुलभ होते. नवीन पिढी जुन्या पिढीने सोपवलेल्या या वारशात भर घालते. उदा- 'शेगडी' हा शब्द कोळशावर चालणा-या चूलीसाठी वापरला जात असेल परंतु सद्यस्थितीत गॅसवर चालणा-या किंवा विजेवर चालणा-या कोणत्याही उपकरणाला शेगडीच म्हटले जाते. संस्कृतीतील अनेक प्रतीकांना भाषेमुळे विशेषणाचा दर्जा प्राप्त होतो. या क्षमता प्राण्यांच्या भाषेत नसतात.

भाषेची कार्य :

प्रस्तावना :-

मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात भाषेचे अस्तित्व जाणवते. भाषेच्याद्वारे आपण रागवतो प्रेम करतो, वर्णन करतो, निर्देशन करतो इ. मानवी सामाजात संपर्क प्रक्रियेसाठी भाषेबरोबर इतर माध्यमे ही असतात. जसे डोळे वटारून एखाद्यावर रागवता येते. पण त्या रागाची व्याप्ती व्यक्त करण्यासाठी भाषा हेच प्रभावी माध्यम ठरते. भाषा हे माध्यम सर्वस्पर्शी आहे. भाषाद्वारे माणसे एकमेकांशी संपर्क साधतात म्हणजे माहिती, ज्ञान, विचार, अनुभव भावना यांची देवाण घेवाण करतात. एकमेकांना समजून घेतात. एकमेकांशी संबंध नाती प्रस्थापित करतात. या देवाणघेवाणीच्या प्रक्रियेला संशेदन म्हणतात. तेव्हा भाषेचे मूलभूत कार्य म्हणजे सामाजिक संदेशन होय. मानवी समाज व भाषा यांचा संबंध अतूट असतो. याचा पुरावा सामाजात व व्यक्तीगत असा दुहेरी आहे. समाजात म्हणजे स्वतःची भाषा व बोली नाही असा एकही मानवी समाज आढळणार नाही. व्यक्तीगत म्हणजे ज्याला एक ही भाषा व बोली येत नाही असा मनुष्य कोणत्याही समाजात आढळत नाही. एखाद्या मनुष्याला कोणतीही भाषा येत नसेल तर त्याच्या मेंदूत किंवा श्रवणयंत्रात किंवा वाग्यंत्रात बिघाड असेल अथवा तो मानवी समाजाच्या बाहेर वाढलेला असेल. उदा. टारझन, मोगली अशी जंगलात वाढणारी मानव सदृश्य प्राणी. मानवाची भाषा शिकणे ही प्रक्रिया आणि गरज सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे अविभाज्य अंग आहे.

मानवाची संदेशन पध्दती मानवेतर प्राण्यांसारखी केवळ अनुवंशीय नाही. तर त्यामागे सामाजिकतेच्या प्रेरणा असतात. मानवी भाषा सामाजिक संदर्भात शिकावी लागते. माणसाच्या मेंदूमध्ये एक प्रकारची जैविक कळ असते आणि विशिष्ट वयात सामाजिक संदर्भामध्ये ती कार्यान्वित होते. कोणतीही मानवी भाषा १८ व्या महिन्यापासून ४८ व्या महिन्यापर्यंत अवगत होते आणि त्यानंतर शब्दसंग्रह वाढत जातो. म्हणूनच मानवी संदेश पध्दतीमध्ये एक मूलघटक बरोबर असंख्य संदेश.

भाषेची कार्ये:

संप्रेषण किंवा संदेशन हे भाषेचे मूलभूत कार्ये आहे. या संदेशनातून भाषा अनेकविध कार्ये करीत असते. 'रोमन याकोबसन या अभ्यासकाने भाषिक चिन्ह विचारांमध्ये चिन्हांच्या कार्यासंबंधीचा तात्विक विचार मांडला आहे.

'रोमन याकोबसन याने असा सिध्दांत मांडला की (भाषिक संदेशनाच्या व्यापारामध्ये किंवा प्रक्रियेमध्ये सहा मूलघटक असतात.) कोणतीही भाषिक घटना सिध्द होण्यासाठी काही गोष्टींची आणि अटींची आवश्यक असते. उदा. 'मी फुलांच्या माळा तयार केल्या ही एक भाषिक घटना आहे. या भाषिक घटनेत मी हा वक्ता आहे. तो श्रोत्याला काही एक अभिप्राय, विषय कथन करत आहे. मी आपला अभिप्राय कोणत्यातरी संदर्भात सांगत आहे. उदा. त्याच्या अभिप्रायाला देवपूजेचा संदर्भ असेल किंवा लग्नविधीचा देखील असू शकेल.

भाषिक घटनेत वक्ता आणि श्रोता यांचा परस्पर संबंध अंतर्भूत असतो हे उघड आहे.

हे संबंध सामाजिक स्वरूपाचे उदा. शिक्षक विद्यार्थी, मालक-नोकर तसेच मानसिक स्वरूपाचे कौटुंबिक स्वरूपाचे, आध्यात्मिक स्वरूपाचे उदा. भक्त आणि ईश्वर असे निरनिराळ्या प्रकारचे असतात. तसेच या भाषिक घटनेत जी भाषिक देवघेव चाललेली असते ती भाषेच्या व्याकरणाच्या नियमानुसार चाललेली असते. ही नियमव्यवस्था दोघांनाही अवगत असते आणि म्हणून त्यांना एकमेकांशी संवाद साधता येतो.

भाषेची सहा मुख्य कार्ये :

१) अविष्कारात्मक :

प्रत्येकाला व्यक्त व्हायचं असतं. त्याला शब्दांचा आधार हवा असतो. स्वतिहास स्वजाणीवा कोणासमोर तरी आविष्कृत कराव्यात, अप्रगट मन प्रगट करावे. याच सदहेतून गुहामानदाने स्वतःला शब्दांकित केले. हाच भाषेचा उगम ठरला. समाजात राहताना माणसाला गप्प बसणे कसे शक्य आहे. माणूस मुळातच बोलका प्राणी आहे. म्हणून भाषेत बोलणा-याला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. वक्ता आपल्या भावभावना विचार, कल्पना, संवेदना इ. व्यक्त करण्यासाठी मुख्यतः बोलत असतो. म्हणजेच या भाषिक घटनेत 'वक्ता' या मूलघटकावर भर असतो. कवितेत किंवा साहित्यात देखील आत्मविष्कार घडत असतो. तथापि वक्ता या घटकावर भर असल्याने साधले जाणारी आत्मविष्कारात्म कार्ये यांचा संबंध याकोबसनने जोडलेला नाही. म्हणजेच आत्मविष्कार आणि काव्यात्मक किंवा सौंदर्यात्मक कार्य या दोन गोष्टींचा संबंध तो जोडत नाही.

२) परिणामनिष्ठ :

ठवकत्याच्या वक्तव्याचा बरावाईट परिणाम श्रोतृ मनावर होत असतो. भाषा ही क्रियाबल व प्रतिक्रियाबल या सिध्दांतानुसारच चालते. वक्ता काहीही बोलला तरी ग्रहणकर्त्यापर्यंत त्याचे संदेशन पोहचावे हाच भाषेचा हेतू असतो. ज्याने बोलावे हे भाषेत जितके जमेत धरले जाते तितकेच कोणी ऐकावे हे ही सहेतूक असते. ऐकणारा नसेल तर बोलणा-याला अर्थच उरणार नाही. पुढा-याच्या जाहीर सभेतील भाषांना जितकी श्रोत्यांची गर्दी अधिक असते. तितकीच भाषणाची रंगत वाढत जाते. एखाद्या व्याख्याताने शिकविलेल्या पाठाची परिणामकारकता त्याच्या कौशल्या इतकीच ग्रहण कर्त्याच्या क्षमतेवरही अवलंबून असते. या कार्यामध्ये मुख्य भर हा ग्रहणकर्त्यावर विशिष्ट परिणाम घडवून आणल्यावर असतो. ग्रहणकर्त्यावर होणारा परिणाम हा त्या संवेदना मागचा मुख्य हेतू असतो.

३) संपर्कनिष्ठ:

वक्त्याच्या बोलण्याला आणि ग्रहण कर्त्याच्या ऐकण्याला एकमेकांमध्ये संवाद साधणे संपर्क प्रस्थापित करणे हा संदर्भ असतो. आपल्याच गाडीतून प्रवास करणा-या आपल्या शेजारच्या सहप्रवाशाला काही थातूरमातूर प्रश्न विचारून आधी आपण बोलते कारण करतो आणि मग गप्पांचा फड रंगवितो.

४) चिन्हव्यवस्थाविषयक:

हा घटक जेव्हा महत्त्वाचा असतो त्यावेळी सहाजिकच त्या माध्यमाविषयी चर्चा, त्याच्या

स्वरुपाची चर्चा त्या माध्यमाद्वारेच घडत असते आणि त्यामुळे ते घडणा-या कार्याचे स्वरुप हे भाषाविषयक किंवा चिन्हव्यवस्थाविषय असते. प्रत्येक भाषेची निश्चित अशी चिन्हव्यवस्था असते. व्यवहारातील भाषेत, भाषेच्या त्या चिन्हांना महत्त्व असते. काव्यात्म भाषेत मात्र चिन्हांची मोडतोड होत असते. भाषा ही संदेशनाचे माध्यम म्हणून स्वीकारली जाते.

५) संदर्भ निष्ठ :

वस्तु, घटना यांचा निर्देश करण्यासाठी भाषेचा जन्म झाला. पाहिलेल्या किंवा न पाहिलेल्या ऐकलेल्या किंवा न ऐकलेल्या अनुभवलेल्या किंवा न अनुभवलेल्या घटनेचे वर्णन करणे स्पष्टीकरण देणे, कल्पना करणे, निर्देश करणे भाषेमुळेच शक्य होते. भाषेला सामाजिक संदर्भाचा हवाला दिलेला असतो.

६) सौंदर्यात्म किंवा काव्यात्मक :-

संदेश प्रधानता हे सौंदर्यात्मक किंवा काव्यात्मक कार्याचे वैशिष्ट्य आहे. 'कुंतकाच्या मते शास्त्र अथवा लोकव्यवहार यात वापरलेल्या भाषेहून काव्यात्मक भाषा निराळी आहे. काव्यात वापरलेला शब्द भाषिक घटना एक सामान्य भाषिक रूप म्हणून न येता ते चिन्हात्मक बनते. प्रतीयमान म्हणजेच ध्वनींमुळे भाषिक रचनेला काव्यत्व प्राप्त होते असे 'आनंदवर्धन' म्हणतात. प्रत्येक चिन्हव्यवस्थेची रचना काही विशिष्ट तत्त्वे वापरून केली की भाषा सौंदर्यात्मक किंवा काव्यात्मक कार्ये करून शकते. भाषेच्या रचनेची दोन सामान्य तत्त्वे रोमन याकोबसनने सांगितली आहे. १) गणनिष्ठ संबंध २) अन्वयनिष्ठ संबंध.

१) गणनिष्ठ संबंध : सममूल्यतेच्या किंवा रूपकाचे संबंध सममूल्यता म्हणजे समान वजन किंवा एकमेकांना पर्याय म्हणून वाक्यात वापरण्याच्या दृष्टीने समान महत्त्व असते.

२) अन्वयनिष्ठ : सान्निध्य किंवा सान्निध्याच्या तत्त्वाचे संबंध सान्निध्य म्हणजे एकमेकांजवळ असणे व विशिष्ट क्रमाने एका पुढे एक अशी विशिष्ट शब्दांची रचना करणे परस्परात या दोन प्रकारच्या संबंधामुळे भाषिक चिन्हांना एकमेकांच्या संदर्भातच अर्थ प्राप्त होत असतो.

सुर्य

चंद्र निळ्या आकाशात उगवला

नक्षत्र

तारका सान्निध्य तत्व

या वाक्यात सुर्य ह्या भाषिक चिन्हाला अर्थ आणि मूल्य या दोन्ही संबंधांच्या संदर्भातच प्राप्त होतात. कारण चंद्र, तारका इ. समान कक्षेतल्या शब्दांतून हा निश्चित शब्द स्वीकारतो. तेव्हा त्यामागे विशिष्ट अर्थ असतो. तसेच तो कुठे उगवलेला आहे या संदर्भातही त्याला अर्थ प्राप्त होत असतो.

पण भाषेच्या साहित्यिक कार्यात भाषिक चिन्हे ही काव्यात्मक चिन्हे बनू लागतात त्यासाठी प्रमाण भाषेच्या भाषिक व्यवस्थेच्या नियमांचे उल्लंघन केले जाते. शब्दांच्या जळणी मागील सान्निध्याचे जे तत्त्व त्यांचे उल्लंघन करून काव्यभाषा अस्तित्वात येते.

उदा.	उंदीर	ओल्या	पिपात	मेले
	कर्ता	विशेषण	स्थलवाचक	क्रियापद

ही झाली शब्दांची अनुक्रमाच्या दृष्टीने व व्याकरणांच्य नियमाने केलेली शब्दांची आडवी रचना होय.

उदा. पिपात मेले ओल्या उंदीर

कवितेत शब्दांच्या जुळणीचा क्रम बदलला गेला आहे. म्हणजेच अनुक्रमाच्या किंवा सान्निध्याच्या नियमाचे इथे उल्लंघन केले आहे. तसेच ओल्या हे नपुसकलिंगी विशेषण पुल्लिंगी 'उंदीर या नामाच्या आधी नियमोल्लंघन आल्याने ते ही नियम उल्लंघन झाले. या नियमोल्लंघनातून ही नवीन प्रकारची साम्यसाधली गेली आहेत. उदा. मेले ओल्या.... इथे छंदोबध्द नाद साम्य साधले गेले आहे. (छंदोबध्द म्हणजे लयीत बसणारे नाद साम्य म्हणजे 'ल' ह्या आवाजाच्या । ध्वनीचा सावधपणा होय.)

नाद साम्यावर आधारित नवीन ध्वनीचा सारखेपणा होय. नाद साम्यावर आधारित नवीन क्रम संबंध निर्माण करतो त्या ओळींची जुळणी झालेली दिसते. तसेच पिपात ओल्या या दोन शब्दांमध्ये 'अ' आकाराचा आघात समान मूल्यांचा आहे. म्हणजे या कवितेत अनुक्रमाचे तत्त्व मोडून स्वराघात व नाद साम्य यावर रूपक तत्त्वांच्या आधारे वाक्यांची जुळणी झाली आहे. अशा प्रकारे वाक्य नियमाचे उल्लंघन केले जाते. तेव्हा काव्यभाषा ही भाषाशास्त्राच्याकडे पलिकडे जाते व सर्व भाषिक चिन्हे ही काव्यात्म चिन्हे बनतात.

म्हणून रोमन याकोबसनच्या मते काव्यात्म कार्य हे निवडीच्या उभ्या अक्षांवरील सममूल्यतेचा/रूपकाच्या तत्त्वाच्या जुळणीच्या आडव्या अक्षात प्रक्षेपित करित असते.

ही सममूल्यता नाद, अक्षरे, शब्द, शब्दबंध, चरण, चरणबंध कशाचीही असू शकते आणि काव्यभाषा साधली जाते. काव्यात व्यंगार्थ असतो. सुधीर रसाळ यांच्यमते शब्दांमध्ये वाच्यार्थ आणि रूपकार्थ व्यक्त करण्याचे समर्थ असते. हे दोन्ही अर्थ मूळ व प्राथमिक आहेत. 'प्रा गंगाधर पाटील यांच्यामते कवितेमधील प्राप्त अनुप्राप्त यमकादी शब्दालंकार इ. घटकांची नियमित अंतराने होणारी प्रमाणबध्द पुनर्रावृत्ती काव्यात नाद. लय निर्माण करते. कवितेतल्या प्रत्येक शब्दाचे एक अंग संक्षेप चिन्हात्मक असते. (एकच एक निश्चितार्थ) तर दुसरा प्रतीक चिन्हात्मक (बहुअर्थात्मक, संदर्भानुसार अर्थछटा) असते. कवितेच्या संदर्भात शब्दाला वेगळा वाच्यार्था पलिकडला अर्थ आहे.

घटक : दोन

भाषेचा अभ्यास पध्दती

- १) ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दती
- २) वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दती

भाषेच्या अभ्यास पध्दती

भाषाविज्ञान मध्ये पारंपरिक आणि आधुनिक अशा ढोबाळमानाने भाषाभ्यासाच्या दोन पध्दती पडतात. पारंपरिक पध्दतीमध्ये ऐतिहासिक भाषाभ्यास आणि व्याकरणिक भाषाभ्यास येतो. आधुनिक पध्दतीमध्ये वर्णनात्मक, संरचनावादी, रचनातरणवादी भाषाभ्यास समाविष्ट होतो. अर्थात यामध्ये दरवेळी नव्या पध्दतीची भर पडत आहे. अलिकडे सर्व मानवशाखांना एकत्र आणणारे चिन्हविज्ञान अथवा चिन्हमीमांसा (Semiology or semiotics) हे नवीन अभ्यास क्षेत्र निर्माण होत आहे. चिन्हे व प्रतीके यांना ज्ञान प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान आहे. अमेरिकन तत्वज्ञ सी.एस.पिअल याने प्रतिकृती, दर्शक, प्रतीक अशी चिन्हांची वर्गवारी केलेली आहे. घराचे चित्र ही घराची प्रतिकृती असते. धूर आणि आग यांच्यातील संबंध दर्शक स्वरूपाचा असतो. 'पक्षी' या सारखा शब्दाचा भाषेतील वापर यादृच्छिक असल्याने भाषेत त्याचा वापर प्रतीकसारखा होतो. सोस्यूर या भाषा शास्त्रज्ञाने ही भाषेतील चिन्हव्यवस्थेच्या अभ्यास केला आहे. सोस्यूरने यासाठी बुद्धिबळाचे उदाहरण दिले आहे. प्यादे, घोडा, उंट, यांना बुद्धिबळाच्या पटाबाहेर अर्थ नसतो. पण त्या खेळात त्यासाठी एक नियम वा संकेत व्यवस्था असते. ज्वाला या नियमाचे ज्ञान होते. त्याला त्या त्या चिन्हांचा अर्थ काळतो. अर्थात, घोडा, हे चिन्ह अडीच घरे चालते हे समजते. रोमान याकोबसन (१८९६-१९८२) याने भाषिक चिन्हे सहा मूलभूत कार्ये करीत असतात. असे मत मांडले. आत्माविष्काराने साधलेले सौंदर्यात्मक कार्ये, त्याचा ग्रहणकर्त्यावर परिणाम, चिन्हाने होणारा निर्देश वा संदर्भ, प्रेषक व ग्राहक यातील संपर्काचा परिणाम, मुख्यसंदेश आणि भाषिक व्यवस्था अशी ती महत्त्वाची सहाकार्ये भाषिक चिन्हे साधत असतात. चिन्हांच्या या कार्याला याकोबसन भाषेची भाषेची कार्यलक्ष्यी मीमांसा (pragmatics) मानतो. भाषेतील संदेशनात्मक कार्याचे विश्लेषण करणारी ही मीमांसा आधुनिक भाषाविज्ञान उदयास आली आहे. बोलणारा व ऐकणारा या दोहोचे हेतू त्यांचे एकमेकांशी असणारे संबंध, गृहीत असणा-या बाबी अथवा तर्क, भोवतालची स्थिती अशा भाषाबाह्य बाबी येथे उपयुक्त ठरू शकतात. वक्त्याच्या वाचिक कृती अनेक संदर्भ व्यक्त करू शकतात. घडलेल्या कृता तो उक्तीद्वारे व्यक्त करतो. जसे, वचनदेणे, जाहीर करणे, प्रकाशन करणे, उद्घाटन करणे इत्यादी या शब्दातील क्रियापदे कृतिलक्ष्यी असतात. भाषेच्या मीमांसेचा पुढील टप्पा म्हणजे संहिता विश्लेषण (Discourse analysis) अथवा संदर्भलक्ष्यी मीमांसा होय. एखादे दीर्घ विधान, मोठे परिच्छेद दीर्घ संभाषण यातील

शब्दधिष्ठित विविध संगतीचे विश्लेषण संदर्भलक्ष्यी मीमांसेत करता येते. त्यामुळे संहिता - विश्लेषण हे क्षेत्रही भाषा अभ्यासकांचे लक्ष वेधून घेत आहे. या क्षेत्रात संशोधन अद्याप झालेले नाही.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

भाषा ही जिवंत संस्था असते. त्यामुळेच ती सतत परिवर्तनशील असते. माणसा माणसा मधील जो संपर्क व्यवहार आहे. त्याचे प्रमुख माध्यम म्हणजे भाषा हेच आहे. ही भाषा एकापिढीकडून दुस-या पिढीकडे ज्या वेळी संक्रमित केली जाते. त्यावेळी तिच्यामध्ये असलेले अनेक शब्दांचे अर्थ बदलतात. त्यांचा उच्चार बदलतो. काही शब्द भाषेतून नष्ट होतात. तर काही नव्याने तयार होतात. ज्या प्रमाणे मोठमोठ्या राष्ट्रांचा भूतकाळ आपण अभ्यासतो. त्याच प्रमाणे भाषांच्या किंवा भाषांच्या भूतकाळाचा अभ्यास म्हणजे त्यांचा इतिहास शोधून काढणे याला ऐतिहासिक भाषा विज्ञान असे म्हणतात.

आपण आज जी भाषा बालतो तिचे भूतकाळातील रूप वेगळे होते. ती जन्माला आल्यापासून तिच्या स्वरूपात अनेक बदल होत गेले. तो बदल थोड्या अभ्यासाने थोड्या संशोधनाने समजावून घेता येतात. भाषाभ्यास या पध्दतीने भाषांच्या इतिहासावर प्रकाश पडतो. परंतू त्याच बरोबर त्या भाषा बोलणा-याला मानव समाजाचा इतिहास ही आपल्याला समजतो.

युरोपातील ऐतिहासिक भाषाभ्यासाचा उत्कर्षकाल म्हणजे १९ वे शतक हाय. या काळात ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दती ही एक अत्यंत 'शास्त्रीय व वैज्ञानिक स्वरूपाची अभ्यास पध्दती मानली जात असे. डार्विनने origin of species हा ग्रंथ १८५७ मध्ये प्रकाशित केला. त्यावेळी भाषांच्या ऐतिहासिक अभ्यास अत्यंत जारेदारपणे चालू होता. विशेषतः भाषाभाषामधील कुळसंबंधाच्या संशोधनाला इतकी कमालीची प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली होती. संशोधनाला आदर्श वा प्रमाणभूत मानूनच आपण आपल्या सिध्दांताची मांडणी करतो आहोत, असा डार्विनचा दावा होता. आधुनिक भाषाविज्ञानाचा जनक सांस्यूर याने ही प्रारंभी ऐतिहासिक भाषाभ्यासाच्या क्षेत्रात अतिशय मौलिक कामगिरी बाजवलेली होती.

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून भाषेचा अभ्यास १९ व्या शतकात उदयास आला. "कोणत्याही दोन कालबिंदू मधील भाषिक परिवर्तनाचा अभ्यास करताना जी पध्दती वापरली जाते. तिला ऐतिहासिक (Historical) भाषाभ्यास पध्दती असे ही म्हणतात. सरविल्यम जोन्स यांने विविध भाषांचा तुलनात्मक अभ्यास केला, हा अभ्यास करताना संस्कृत, ग्रीक लॅटिन या भाषांमध्ये विलक्षण साम्य आदळले. त्याच्या आधारे त्याने या भाषा एकाच मूळ भाषेपासून निर्माण झाल्या असल्या पाहिजेत. हा विचार मांडला. त्यातूनच पुढे ऐतिहासिक व तुलनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीचा उदय झाला.

दीर्घ कालखंडातील एकाच भाषेची दोन कालिक रूपे घेतली तर त्यात अनेक फरक आढळतात. दोन कालिक व परिवर्तित भाषा विश्लेषांची संगती लावण्याचे काम ऐतिहासिक भाषाभ्यासामध्ये करावे लागते. ज्या दोन भाषिक अवस्थामधील इतिहास लिहावयाचा असतो. त्याचे ध्वनी, वर्ण, रूप, वाक्य शब्दसंग्रह व्युत्पत्ती या दृष्टीने शक्य तितके वर्णन करावे लागते. ऐतिहासिक भाषाभ्यासामध्ये दोन भाषांमधील साम्यभेद ही शोधले जातात.

ऐतिहासिक भाषा विज्ञान म्हणजे भाषेचा किंवा भाषांचा इतिहास शोधणे. तिचे भाषिक रूप तपासणे आजपासून भूतकाळपर्यंत जितके मागे जाता येईल तितक्या गतकाळाचा अभ्यास करावा लागतो. या अभ्यास प्रवाहामध्ये कालिक टप्पे पडतात. क्रमांक्रमाने एकेका कालखंडातील भाषिक रूपाचा अभ्यास करावा लागतो.

म्हणूनच भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाला कालक्रमिक अभ्यास असेही म्हणतात.

राओ/राऊ (ज्ञानेश्वर काळ)

राया/राजा (मराठी शाहीर)

राव/रंक (आधुनिक काळ)

अशी शब्दांची वेगवेगळी रूपे आहेत. त्याच प्रमाणे मी म्हणालो (मुंबई) मी म्हणालो (पुणे) मी म्हणालो (ग्रामीण भाग) ही देखील एकाच शब्दांची वेगवेगळी रूपे आहेत.

भाषांमध्ये जे बदल होतात. ते कालपरत्वे किंवा स्थानपरत्वे होतात. ते काही एका मर्यादिपर्यंत निश्चित स्वरूपाचे, नियमित स्वरूपाचे असेल तरी भाषेत अनियमित बदल बरेच होत असतात. भाषा ही सामाजिक संस्था असल्यामुळे प्रत्येकजन भाषा बोलताना स्वतःच्या पध्दती कळत नकळत भाषेत बदल करीत असतो.

उदा. ब्राह्म, बरामण, ब्राह्मण, बामन

भाषिक रुपांचा अभ्यास म्हणजे औपचारिक (उच्चारल्या जाणा-या) रुपांचा अभ्यास असतो. व या उच्चारामध्ये नियमितता फारशी दिसत नाही. ग्रिम या भाषा वैज्ञानिकाचे स्वन परिवर्तनाचे नियम मांडले आणि ग्रियर्सन यांनी भारतीय भाषांच्या वर्गीकरणाचे नियम मांडले.

ऐतिहासिक भाषा विज्ञानाचे क्षेत्र खुपच व्यापक आहे. वेगवेगळ्या भाषांची तुलना करणे. पुरेशा पुराव्याच्या आभावी देखील निष्कर्ष काढण्याचे प्रयत्न करणे पुन्हा पुन्हा हे निष्कर्ष तपासून घेणे ही अतिशय परिश्रमाची कामे चिकाटीने व मेहनतीने करावी लागतात. भाषेमध्ये बदल होणे हा एक नैसर्गिक क्रम आहे. तो तिचाच स्वभाव आहे. तिच्या विकासातील एक टप्पा आहे. असे ऐतिहासिक भाषाविज्ञान सांगतोय. भाषेचा अभ्यास करणे हा ऐतिहासिक भाषा विज्ञानाचा मुख्य हेतू असला तरी मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान साहित्य, समीक्षा इ. ज्ञानशाखांमध्ये त्यांचा साधनात्मक उपयोग होतो.

भाषाकुल संकल्पना आणि मूलभाषेचे पुनर्रचना :

इ.स. १७८६ मध्ये कलकत्ता येथे एशियाटिक सोसायटीच्या वार्षिक अधिवेशनात सर विल्यम जोन्स यांनी निबंध वाचताना एक महत्त्वाचे विधान केले ते 'संस्कृत, ग्रीक, व लॅटिन ह्या भाषांत जे साम्य आढळते ते इतके धनिष्ठ आणि खोलवर रुजलेले आहे. या विधानात दोन नवीन कल्पना विचारवंतांना दिल्या विचाराल्या जास्त चालना देणारी त्यांची नवी कल्पना अशी की, संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन या भाषांची जी 'जननी मानायची ती बहुधा अस्तित्वात नाही. अस्तित्वात नसलेल्या भाषेपासून भाषांची उत्पत्ती मानायची ही कल्पना विचारांना धक्का देणारी खरीच ! पण अस्तित्वात नाही. याच अर्थ ती कधीच अस्तित्वात नव्हती. असा नाही. आज त्या मूलभाषेचे नमुने उपलब्ध नाहीत वेदककालीन संस्कृत इतके मागे जाऊ शकतो. परंतु वेदककालीन संस्कृत जरी झाले. तरी ते आज माहीत आहे. तसेच काही आकस्मितक निर्माण झाले नाही. संस्कृतच्या त्या प्राचीन अवस्थेलाही मागे इतिहास आहे. आणि तो अवगत नसला तरी समजून घेण्याचा प्रयत्न करायला हवा. जेव्हा भाषेची मुळ माहीत नव्हते. तेव्हा भाषेमध्ये व तिच्या समान असणा-या भाषांमध्ये मिळणा-या भाषिक पुराव्यांवरूनच त्याच्या पूर्वावस्थेची पुनर्रचना करणा-या दोन पध्दती आहेत.

१) तौलनिक अथवा बहुभाषिक पुनर्रचना.

२) अंतर्गत अथवा एकभाषिक पुनर्रचन.

१) तौलनिक पुनर्रचना

भाषेतील ध्वनी परिवर्तने नियमानुसार असतात. या अभ्युपगमावर हे पुनर्रचना आधारलेले असते. एकाच भाषाकुळातील भाषांमधील अंतर्गत भाषिक पुरावे शोधित मागे मागे जात मुळ भाषेचे पुनर्रचन यात अपेक्षित आहेत.

उदा. संस्कृत, अवेस्ता, ग्रीक, लॅटिन

या भाषेतील साम्यावरून मुळ इंडो युरोपिअन भाषेचे पुनर्रचन करायचे संस्कृत व अवेत या दोन भाषांमधून 'साल' या अर्थाचे दोन शब्द सप्त आणि हप्त घेतले तर त्यांचे मुळ रूप काय असेल याचा शोध घ्यायचा म्हणजेच मुळ भाषेत 'स' होता की 'ह' होता हे शोधायचे. त्यासाठी इंडोयुरोपिअन भाषाकुळातील लॅटिन भाषेतील सेप्टम किंवा गोथिक भाषेतील सिबन असे सात यस अर्थाचे शब्द घेतले. तर दोघांच्या आरंभी 'स' हेच व्यंजन आहे. तेव्हा मुळ इंडोयुरोपिअन भाषेत 'स' हेच व्यंजन आहे असे ठरत.

२) अंतर्गत पुनर्रचना

भाषेच्या इतिहासातील काही ध्वनी परिवर्तने सापेक्ष असतात. या अभ्युपगमावर हे पुनर्रचन आधारलेले असते. मराठीत अशी (एकवचन) ससे (अनेक वचन) अशी रूपे आढळतात. परंतु काही व्यक्ती सरो (अनेक वचन) असा उच्चार करतात. त्याच प्रमाणे मासा (एक वचन) माशे (अनेक वचन) पैसा (एकवचन) पैसे (अनेक वचन) अशी रूपे आढळतात. आता या 'स' आणि 'श' पैकी मुळ वर्ष कोणता ? हे ठरविताना जो वर्ण विशिष्ट संदर्भात सीमित असेल तो पूर्वावस्थेत मानायचा.

उदा. घशाला, मशाला,

यामध्ये 'स' हा वर्ण सीमित दिसतो. यात 'स' वर्ण मुक्त आहे. म्हणून मूळरूपात 'स' हा वर्ण मुक्त आहे. म्हणून मुळ रूपात 'स' हा वर्ण होता असे मानावे लागते. अशा प्रकारे पुढच्या अवस्थेकडून उत्तरोत्तर मागील अवस्थेकडे जाणे व पूर्वावस्था अज्ञात असेल तर तिची पुनर्रचना करणे ही ऐतिहासिक अभ्यासाचाची पश्चादगामी पध्दत होय. तिचा अवलंब एक भाषिक व पुनर्रचना पध्दत मध्ये केला जातो.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान पध्दतीमध्ये पुरोगामी आणि पश्चदमगामी अशा दोन भाषाभ्यास पध्दतीच्या दोन अंगाचा समावेश होतो.

१) पुरोगामी - या अभ्यास पध्दतीमध्ये भाषेच्या ज्ञान अशा पूर्वीविस्थेपासून तिच्या नंतरच्या अवस्थांचा विकास कसा होत गेला ते पहाणे म्हणजे पुरोगामी पध्दत होय. उदा. संस्कृत - प्राकृत-अपभ्रंश- मराठी

२) पश्चदगामी - भाषेच्या पुढील अवस्थेकडून मागील अवस्थांचा शोध घेत मागे मागे जाणे व भाषेच्या माहीत नसलेल्या पूर्वावस्थेचे पुनर्रचन करणे. अशी प्रक्रिया पश्चदगामी पध्दतमध्ये अभ्यासली जाते.

उदा. मराठी - अपभ्रंश - प्राकृत - वैदिकसंस्कृत इंडोआर्यन - इंडोइराणियन - इंडो युरोपिअन.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान पध्दतीच्या मर्यादा

भाषिक परिवर्तनाचे व त्यामागील नियमित तत्त्वाचे काटेकोर वर्णन देण्यामागे ऐतिहासिक भाषा अभ्यासाने प्रगती केलेली असली तरी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या अभ्यास पध्दतीवर काही मुलभूत आक्षेप घेण्यात येऊ लागले. लॅटरलायझेशन स्विकारलेला जीवशास्त्र दृष्टीकोन मागे पडला व भाषा कठीण पणाकडून सौपेपणाकडे वाटचाल करीत असते. हे मत सर्वाना मान्य होत नव्हते. विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीमुळे काळाच्या ओघात काही भाषा मरतात. तर काही प्रभावी ठरतात. हे प्रतिपादले जाऊ लागले.

भाषांमधील जनन संबंध शोधत असताना जनक किंवा आदी (Proto) भाषेचे स्वरूप नक्की सांगता येणे शक्य आहे का अशी शंका निर्माण झाली. एकजीनसी अशी आदीभाषा कधीकाळी बोलली जात होती. याला कसलाही पुरावा नाही. तौलनिक अभ्यासातून भाषामधील ऐतिहासिक संबंधाचे स्वरूप कळू शकते. पण खरी जनक भाषा हाती लागत नाही.

ऐतिहासिक भाषा अभ्यास कठीण असण्याचे कारण म्हणजे फारशा माहीत नसल्या भूतकाळामध्ये मागे मागे जाण्याचा हा प्रवास आहे. यासाठी जी साधने हाताशी असतात. ती अतिशय तुटपुंजी व अपुरी असतात. प्रथम या साधनाचाच अस्सलपणा तपासून पहावा लागतो. भाषा सतत बदलत असते. असे तत्त्व मुलभूत मानल्यास एक नवी समस्या उभी राहते. तात्विक दृष्ट्या भाषेतील बदल अमुक ठिकाणाहून झालेला आहे. असे म्हणता येणार नाही. परिवर्तनाचे स्वरूप जागण्यासाठी पश्चदगामी पध्दतीने भूतकाळ उलट्या दिशेने प्रवास करावा लागतो आणि आपण जेव्हा इतिहासपूर्व अवस्थेशी येऊन पोहचतो तेव्हा जनक भाषेच्या अस्तित्त्व संबंधी व स्वरूपा संबंधी नुसर कल्पना नेऊ लागते.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञान :

आधुनिक भाषाभ्यास पध्दतीमध्ये वर्णनात्मक, संरचनावादी, रचनांतरणवादी, भाषाभ्यास पध्दतीचाच समावेश होतो. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान ही भाषाविज्ञान ही अभ्यास शाखा विसाव्या शतकाच्या आरंभी उदयास आली. १९२० नंतर भाषाभ्यास क्षेत्रावर या शाखेचा विलक्षण प्रभाव पडला. हा प्रभाव इतका होता ही १९ व्या शतकात प्रभावी असलेली ऐतिहासिक अभ्यासाच्या वैज्ञानिकतेबद्दलही शंका व्यक्त केल्या जाऊ लागल्या.

अतिशय थोड्यांच कालावधीत वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा ज्ञानक्षेत्रात दबदबा निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या भाषाभ्यास पध्दतीत असलेला वैज्ञानिक पाया आणि या पध्दतीतील काटेकोरपणा होय. फर्दिनांद द सोस्यूर या स्विस भाषावैज्ञानिकाने वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीचे महत्त्व सर्वप्रथम मांडले. सोस्यूरने वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा पाया घातला त्याने भाषाभ्यासामध्ये रूप व्यवस्था व संरचना या अमूर्त संकल्पनांना मध्यवर्ती स्थान दिले. कालक्रमिक वा ऐतिहासिक दृष्टिकोनापेक्षा एककालिक व संरचनात्मक विश्लेषणाला अधिक महत्त्व दिले. पारंपारिक व्याकरणाच्या मूल्यमापनात्मक दृष्टीकोनाला विरोध केला, आणि भाषा ही एक चिन्हव्यवस्था आहे, असे तत्त्व मांडून आधुनिक चिन्हविचाराचाही पाया घातला.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञान पध्दतीची ठळक वैशिष्ट्ये:

कोणत्याही भाषेचे वर्णन कल्पनेच्या द्वारे करणे, वर्णनात्मक भाषाविज्ञानपध्दतीला मान्य नाही. वस्तुनिष्ठ पध्दतीने भाषेचे वर्णन करणे हा हेतू येथे प्रधान आहे. इतर भाषापेक्षा संस्कृत भाषा ही अधिक तर्कशुध्द व परिपूर्ण आहे. 'विशुध्द' विदग्ध या शब्दांतही तिचे वर्णन वेगलेले आहे. इतर भाषा या संस्कृतांमधून उद्भवल्या असून संस्कृतचे व्याकरण त्यांना नकलट चालून जाते. अशा जुन्या समजुती

आपल्याकडे होत्या. आपल्या येथे संस्कृत विषयी ज्या समजूती होत्या तशाच युरोपमध्ये लॅटिन या भाषेच्या संदर्भात होत्या. भाषा ही कधीही श्रेष्ठ, कनिष्ठ, शुध्द, अशुध्द तर्कशुध्द तर्कशुन्य नसते. अशा ढोबळ मूल्यमापनाला येथे स्थान नसते. समाजामध्ये प्रबळ, दुर्बळ असे दोन गट असतात. प्रबळांची भाषा तेवढी श्रेष्ठ. उच्चदर्जाची व दुर्बळ गटाची भाषा कनिष्ठ मागासलेली अशी वर्गवारी साधारणपणे करण्यात येते. आधुनिक भाषाविज्ञानाने या चुकीच्या समजूतींना तीव्र विरोध केला. पूर्वग्रह दूर ठेवून एखाद्या भाषेचे वस्तुनिष्ठपणे अतिशय काटेकोर असे वर्णन करणे हा हेतू वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाच्या मुळाशी आहे. भाषांमध्ये वापरला जाणारा प्रत्येक घटक हा भाषा वैज्ञानिकांच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहे. त्याचा अभ्यास येथे केला जातो.

भाषा ही प्रवाही असते. त्यामुळे परिवर्तनशीलता व बदल हा भाषेचा उपजत गुण असतो. अर्थात कोणत्याही सामाजिक संस्थेचा अभ्यास करताना तिचे स्थिर रूप पकडून अभ्यास करणे आवश्यक ठरतेय काळ व बदल हे घटके विचारात न घेता एका विशिष्ट कालबिंदूवरील भाषेचे वस्तुनिष्ठ वर्णन करणे हे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानामध्ये अपेक्षित असते. ती भाषा ज्या स्वरूपात असेल तशी समजून घेतली जाते. या विशिष्ट भाषेची पूर्वअवस्था वा अन्य भाषेची तुलना येथे अपेक्षित नसते. पूर्वीच्या काळात लेखी भाषेच्या स्वरूपावर भाषेचरे आदर्श स्वरूप ठरविले जात असे. खरे तर भाषिक व्यापारामध्ये बोली किंवा मौखिक नमुन्यांना मध्यवर्ती स्थान दिले जात. वर्णनात्मक भाषा विज्ञान नेहमी भाषेच्या उच्चारित औच्चारिक स्वरूपावर भर देते.

वर्णनात्मक अभ्यासपध्दतीचा आधार घेऊन उपयोजित स्वरूपाचा भाषाभ्यास करणा-या पध्दती गेल्या काही वर्षात विकसित झाल्या आहेत. वर्णनात्मक भाषाभ्यासपध्दतीतील मूलतत्त्वांचा आधार घेऊन मातृभाषाशिक्षण, द्वितीय भाषाशिक्षण, परभाषाशिक्षण यांचे अभ्यासक्रम आता निश्चित केले जात आहे. कोशविज्ञान किंवा साहित्याची वस्तुनिष्ठ समीक्षा करणारे शैलीविज्ञान ह्या शाखा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाच्या आधारनेच वाढलेल्या आहेत. समाजविज्ञान, मनोविज्ञान, मानववंशविज्ञान या ज्ञानशाखांतील विचारव्यूहांचे सहकार्य घेऊन समाजभाषा विज्ञान, मनोवैज्ञानिक, भाषाविज्ञान, मानववंश - भाषाविज्ञान अशा जोडलाखाही विकसित झाल्या आहेत.

१९६० नंतर जागतिक ज्ञानवस्तू त्यांना महत्त्वाचे स्थान मिळत आहे. गेल्या सत्तर ऐंशी वर्षात वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाने घेतलेली झेप लक्षणीय आहे.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानपध्दती ही कोणत्याही एका कालखंडातील भाषारूपाचा अभ्यास एककालिका पध्दतीने Synchronic करते. भाषेचे एककालिक वर्णन करण्याची एक विशिष्ट पध्दती, तंत्र आहे. फर्दिनांद द सोस्यूर हा सुप्रसिध्द स्विस भाषावैज्ञानिक या आधुनिक पध्दतीचा प्रणेता मानला जातो. भाषेमध्ये कधीही उत्कांती होत नाही. फक्त परिवर्तन होते आणि हे परिवर्तन संध गतीने होत असते, असे प्रतिपादन सोस्यूर याने केले, त्यांनी दाखविलेला काही संकल्पनातील पुढील भेद हा आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया ठरला.

- १) भाषिक व्यवस्था आणि भाषिकवर्तन (Langue & Parole)
- २) एककालिक आणि कालक्रमिक (Synchronic & Diachronic)
- ३) चिन्हक आणि चिन्हित (Signifier & signified)

४) अन्वयनिष्ठ आणि गणनिष्ठ (Syntaymatic & Paradigmatic)

१) भाषिक व्यवस्था आणि भाषिक वर्तन

दोन व्यक्तीच्या संभाषणमध्ये व एकाच व्यक्तीच्या वेगवेगळ्या भाषामध्ये आपल्याला विविधता दिसून येते. या संभाषणातून संप्रेषण (Communication) शक्य होते. त्यांच्या मुळाशी भाषिक व्यवस्था असते. व्यक्ती व्यक्ती नुसार प्रसंगाप्रसंगानुसार बदलणा-या भाषिक व्यवहाराच्या मागे ही दृढ अशी भाषिक व्यवस्था असते. भाषिक व्यवस्था ही एका समुहाची समाजाची संस्कृतीची निर्मिती असते. यांच्या विरुद्ध भाषिक वर्तन म्हणजे विशिष्ट समुहातील व्यक्तीने वापरलेली भाषा होय. प्रत्यक्ष व्यवहार चालतो. तो भाषिक वर्तनावरच थोडक्यात अमूर्त भाषिक व्यवस्थेचे भाषिक वर्तन हे व्यक्ती परत्वे प्रकट होणारे प्रत्यक्ष रूप असते. सोस्यूरच्या माते भाषिक व्यवस्था हा विज्ञानाचा मुख्य विषय आहे. कारण ती स्थिर असते. त्यांच्या आधारावरच वाचिक वर्तन पडत असते.

२) एककालिक आणि कालक्रमिक -

एककालिक व कालक्रमिक या दोन्ही भाषा विज्ञानाच्या महत्त्वाच्या शाखा असून निव्वळ कालक्रमिक अभ्यास म्हणजे भाषाविज्ञान नाही. असे सोस्यूरचे मत आहे. त्याच्या काळात कालक्रमिक अभ्यास पध्दतीचे वर्चस्व होते. त्यामुळे या दोन अभ्यास पध्दतीतील फर स्पष्टपणे मांडून या दोन प्रकारात गल्लत करता कामा नये. हे सोस्यूरला आवर्जून सांगावे लागते. काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर भाषा आणि तिची स्थिती स्वयंपूर्ण असते. हे समजून भाषेचा अभ्यास व्हायला हवा. भाषिक घटकांची समग्र व्यवस्था एका कालबिंदूच्या संदर्भात अभ्यासणे ही वर्णनात्मक भाषाज्ञानाची पध्दती असून त्यावर सोस्यूरने भर दिला आहे.

३. चिन्हक आणि चिन्हित

सुक्ष्म भाषा व्यवस्था समजून घेण्यासाठी सोस्यूरची भाषिक चिन्हांची संकल्पना लक्षात घ्यायला हवी. भाषा व्यवस्था म्हणजे नुसते ध्वनी नाहीत. तर तिचे अस्तित्व मानसिकही असते. तिला आपण संकल्पना म्हणून संबोधू शकत नाही. कारण तिचे अस्तित्व तसे भौतिक असते. भाषेचा हा विशेष स्पष्ट करण्यासाठी सोस्यूरने भाषिक चिन्ह ही संकल्पना मांडली. या भाषिक चिन्हाचे सोस्यूरने चिन्ह (Sign) व (Signified) चिन्हक असे दोन घटक मानले. ही संकल्पना स्पष्ट करताना सोस्यूरने कागदाच्या मागील बाजूच्या दाखला दिला. या दोन्ही बाजू अस्तित्वात असतात. चिन्ह व चिन्हक म्हणजे ध्वनी व अर्थ यांच्या संबंधाची व्यवस्था वा संरचना म्हणजे भाषा होय. हे आधुनिक भाषा विज्ञानाचे मुलभूत प्रमेय सोस्यूर ने मांडले.

४. अन्वयनिष्ठ आणि गणनिष्ठ

भाषिक चिन्हाची अपरिवर्तननीयता ही भाषिक चिन्हाच्या मुल्यांवर अवलंबून असते. भाषिक चिन्हे भाषा व्यवस्थेत परस्परांशी विरोध संबंधाने निगडीत असतात. जे चिन्ह प्रत्यक्षात असते त्याची सांगड प्रत्यक्ष उपस्थित असलेल्या चिन्हांशी घालता येते. उदा. सिंह हे भाषिक चिन्ह घेतले तर त्याचे प्राणीपण सिंहपण लक्षात येते कारण माकड, उंट, ससा, हत्ती अशा इतर चिन्हांशी त्याचे विरोधी नाते स्पष्ट झालेले असते.

चिन्हाचे मूल्य सर्व चिन्हांमध्ये त्याच्या असलेल्या स्थानावरून निश्चित होते. चिन्हाचे हे स्थान दोन प्रकारच्या परस्पर संबंधावर अवलंबून असते. एक संबंध क्रमिक असतो. त्यामुळे कोणत्या चिन्हांत

कोणतेही चिन्ह येईल ते निश्चित होते. असा जो घटक तयार होतो त्याला 'अन्वयनिष्ठ घटक म्हणतात. दुसरा संबंध चिन्हांच्या अर्थाच्या आधारावर निश्चित होतो. त्याला सोस्यूर ने 'साहर्चनिष्ठ संबंध म्हटले आहे.

वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दतीतील साम्यभेद

पारंपारिक आणि आधुनिक अशा ढोबळमानाने भाषाभ्यास दोन पध्दती पडतात. पारंपारिक पध्दतीमध्ये ऐतिहासिक भाषाभ्यास आणि व्याकरणिक भाषाभ्यास येतो. आधुनिक पध्दतीमध्ये वर्णनात्मक, संरचनावादी, रचनांतरणवादी भाषाभ्यास समाविष्ट होतो. अर्थात यामध्ये दरवेळी नव्या पध्दतीची भर पडत आहे.

१८ व्या शतकात पाश्चात्य भाषाभ्यासाला एक नवी आणि महत्वाची दिशा मिळाली. ती विल्यम जोन्स यांनी केलेल्या भाषाविषयक अभ्यासामुळे संस्कृत, ग्रीक व लॅटिन या भाषामध्ये त्यांना जे विलक्षण साम्य आढळले, त्याच्या आधारे त्यांनी या भाषा एकाच मूळ भाषेपासून निर्माण झाल्या असल्या पाहिजेत हा विचार मांडला. जोन्स यांनी मांडलेल्या विचाराच्या आधारे १८ व्या १९ व्या शतकात ऐतिहासिक भाषाविज्ञान आणि तौलनिकक भाषाविज्ञान या दोन अभ्यासपध्दतींचा विकास झाला.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक आहे वेगवेगळ्या भाषांची तुलना करणे पुरेशा पुराव्यांच्या अभावी निष्कर्ष मांडणे ही कामे अतिशय परिश्रमाची असतात आणि चिकाटीने करावी लागतात. असे असले तरी विल्यम जोन्स यांच्यानंतर वेगवेगळ्या भाषावैज्ञानिकांनी ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिकांनी ऐतिहासिक भाषाविज्ञानातील विविध क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण भर घातली आहे.

वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दती -

वर्णनात्मक भाषाविज्ञान ही शाखा विसाव्या शतकाच्या आरंभी उदयास आली. १९२० नंतर भाषाभ्यासक्षेत्रावर या शाखेच विलक्षण प्रभाव पडला. हा प्रभाव इतका होता की, १९व्या शतकात प्रभावी असलेल्या ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचे महत्त्व यामुळे कमी होऊ लागले. ऐतिहासिक अभ्यासाच्या वैज्ञानिकतेबद्दल ही शंका व्यक्त केल्या जाऊ लागल्या.

अतिशय थोड्या कालावधीत वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा ज्ञानक्षेत्रात दबदबा निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या भाषाभ्यास पध्दतीत असलेला वैज्ञानिक असलेला वैज्ञानिक पाया आणि पध्दतीतील काटेकोरपणा होय.

सोस्यूर या स्विस भाषावैज्ञानिकाने वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीचे महत्त्व सर्वप्रथम मांडले. सोस्यूरचे पुस्तक १९१३ साली प्रसिध्द झाले. त्याने वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाला एककालिक भाषाविज्ञान असे नाव दिलेले होते.

वस्तुनिष्ठ पध्दतीने भाषेचे वर्णन करणे हा वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीचा प्रधान हेतू आहे. फर्दिनांद द सोस्यूर हा सुप्रसिध्द स्विस भाषावैज्ञानिक या आधुनिक पध्दतीचा प्रणेता मानला जातो.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान (भाषाभ्यास) पध्दतीची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

१) पुरोगामी भाषेच्या ज्ञात अशा पूर्ववस्थेपासून तिच्या नंतरच्या अवस्थांचा विकास कसकसा होत गेला ते पहाणे म्हणजे पुरोगामी पध्दती होय उदा. संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश-मराठी

२) पाश्चदगामी - भाषेच्या पुढील अवस्थेकडून मागील अवस्थेचा शोध घेत मागेमागे जाणे व भाषेच्या माहीत नसलेल्या पूर्वावस्थेचे पुनर्रचन करणे अशी प्रक्रिया पश्चदगामी पध्दतीमध्ये अभ्यासली जाते. उदा. मराठी-अपभ्रंश-प्राकृत-संस्कृत-वैदिक इंडोआर्यन-इंडोइरानियन-इंडोयुरोपियन.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानपध्दती ही कोणत्याही एका कालखंडातील भाषारूपाचा अभ्यास एककालिक पध्दतीने करते. भाषेचे एककात्मिक वर्णन करण्याची एक विशिष्ट पध्दती, तंत्र आहे. फर्दिनाद द सोस्यूर हा सुप्रसिध्द स्वीस भाषावैज्ञानिक या आधुनिक पध्दतीचा प्रणेता मानला जातो. भाषेमध्ये कधीही उक्रांती होत नाही फक्त परिवर्तन होते आणि हे परिवर्तन संथ गतीने होत असते. असे प्रतिपादन सोस्यूर याने केले. त्यांनी दाखविलेल्या काही संकल्पनातील पुढील भेद हा आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया ठरला आहे.

- १) भाषिक व्यवस्था आणि भाषिक वर्तन (Langue of Parole)
- २) एककात्मिक आणि कालकृमिक (Synchronic & Diachronic)
- ३) चिन्हक आणि चिन्हित (Signifier & Signified)
- ४) अन्वयनिष्ठ आणि गणनिष्ठ (syntagmatic & Paradigmatic)

१) भाषिक व्यवस्था आणि भाषिक वर्तन

दोन व्यक्तीच्या संभाषणामध्ये व एकाच व्यक्तीच्या वेगवेगळ्या भाषणांमध्ये आपल्याला विविधता दिसून येते. या संभाषणातून संप्रेषण शक्य होते. भाषिक व्यवस्था ही एका समाजाची, समूहाची, संस्कृतीची निर्मिती असते. यांच्याविरुध्द भाषिक वर्तन म्हणजे विशिष्ट समुहातील व्यक्तीने वापरलेली भाषा होय. प्रत्यक्ष व्यवहार चालतो तो भाषिक वर्तनावरच थोडक्यात अमूर्त भाषिक व्यवस्थेचे भाषिक वर्तन हे व्यक्तीपरत्वे प्रकट होणारे प्रत्यक्ष रूप असते.

२) एकाकत्मिक आणि कालकृमिक

एककालिक व कालकृमिक या दोन्ही भाषाविज्ञानाच्या महत्त्वाच्यस शाखा असून निव्वळ कालकृति अभ्यास म्हणजे भाषाविज्ञान नाही असे सोस्यूरचे मत होते. त्यांच्या काळात कालकृमिक अभ्यास पध्दतीचे वर्चस्व होते. त्यामुळे या दोन अभ्यास पध्दतीतील फरक स्पष्टपणे मांडून या दोन प्रकारात गल्लत करता कामा नये. हे सोस्यूरला आवर्जून सांगावे लागले. काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर भाषा आणि तिची स्थिती स्वयंपूर्ण असते. हे समजून भाषेचा अभ्यास व्हायला हवा. भाषिक घटकांची समग्रव्यवस्था एका कालबिंदूच्या संदर्भात अभ्यासणे ही वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची पध्दती असून त्यावर सोस्यूरने भर दिला आहे.

३) चिन्हक आणि चिन्हित :

सुक्ष्म भाषाव्यवस्था समजावून घेण्यासाठी सोस्यूर भाषिक चिन्हांची संकल्पना लक्षात घ्यायला हवी भाषाव्यवस्था म्हणजे नुसते ध्वनी नाहीत ती तिचे अस्तित्व मानसिकही असते. तिला आपण संकल्पना म्हणून संबोधू शकत नाही. कारण तिचे अस्तित्व तसे भौतिकही असते. भाषेच्या हा विशेष स्पष्ट करण्यासाठी सोस्यूरने भाषिक चिन्ह ही संकल्पना मांडली. या भाषिक चिन्हांचे चिन्ह, चिन्हक आणि चिन्हित असे घटक मानले. चिन्ह व चिन्हक म्हणजे भाषा होय. हे आधुनिक भाषा विज्ञानाचे मूलभूत प्रमेय सोस्यूरने मांडले.

४) अन्वयनिष्ठ आणि गणनिष्ठ

भाषिक चिन्हांची अपरिवर्तनीयता ही भाषिक चिन्हाच्या मूल्यांवर अवलंबून असते. भाषिक चिन्हे भाषाव्यवस्थेत परस्परांशी विरोधसंबंधीनं निगडीत असतात. जे चिन्ह प्रत्यक्षात असते. त्यांची सांगड प्रत्यक्ष उपस्थित असलेल्या चिन्हाशी घालता येते. उदा. सिंह हे भाषिक चिन्ह घेतले तर त्याचे सिंहपण लक्षात येते.

चिन्हाचे मूल्य सर्व चिन्हामध्ये त्याच्या असलेल्या स्थानावरून निश्चित होते. चिन्हाचे हे स्थान दोन प्रकारच्या परस्पर संबंधावर अवलंबून असते. एक संबंध क्रमित असतो. त्यामुळे कोणत्या चिन्हानंतर कोणते चित्र येईल. हे निश्चित असते असा जो घटक तयार होतो त्याला 'अन्वयनिष्ठ घटक' असे म्हणतात. दुसरा संबंध चिन्हाच्या अर्थावर आधारावर निश्चित होतो. त्याला सोस्यूर 'साहचर्य निष्ठ संबंध' म्हणतो.

वर्णनात्मक भाषा विज्ञान आणि ऐतिहासिक भाषाविज्ञान या दोन शाखांची भूमिका आणि अभ्यासपध्दती वेगळी असली तरी, दोन्ही शाखा भाषाभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. कारण भाषेला जसे वर्तमान असते. तसा भूतकाळही असतो. तिच्या या दोन्ही रुपांचा अभ्यास होण्याची आवश्यकता असते.

वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीमध्ये अस्तित्वात असलेल्या भाषेच्या वर्तमानकालिन रुपाचा सुटेपणाने अभ्यास करता येतो. ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाला विविध भाषांचा तौलनिक अभ्यास करून त्यांना एक मूळ भाषेपर्यंत नेऊन पोहोचवायचे असते. म्हणजे पर्यायाने भाषेचा इतिहास शोधायचा असतो. वर्णनात्मक भाषा विज्ञान वर्तमानकालीन भाषांचा अभ्यास करत असल्यामुळे अशा भाषांचे औच्यारिक नमुने मिळवणे सोपे असते. ऐतिहासिक भाषाविज्ञान भाषेच्या गत कालीन रुपाचा अभ्यास करते. त्या काळात भाषेच्या औच्यारिक नमुन्यांच्या ध्वनिफिती तयार करण्याची सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाला नाणी. शिलालेख आणि ताम्रपट यांवरील भाषिक नमुने आणि उपलब्ध प्राचीन साहित्य यावरच भिस्त ठेवावी लागते. वर्णनात्मक भाषाभ्यास एककालिक असतो. भाषेच्या एका विशिष्ट टप्प्यावरील रुपाचा (उदा. शिवकालीन मराठी किंवा पेशवेकालीन मराठी) अभ्यास करून तिची स्वनव्यवस्था पदव्यवस्था वाक्यव्यवस्था यांचा परस्पर संबंध शोधणे हे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचे उद्दिष्ट असते.

उलट ऐतिहासिक भाषाभ्यास कालकृमिक असतो. भाषेच्या दोन किंवा अधिक रुपांचा परस्परसंबंध शोधणे हे त्याचे उद्दिष्ट असते. संस्कृत प्राकृत अपभ्रंश, मराठी यादवकालीन मराठी आणि अर्वाचीन मराठी यांचा परस्परसंबंध काय ? ह्या प्रश्नांच्या उत्तराचा शोध ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दतीत घेतला जातो. भाषांचे कुळानुसार वर्गीकरण करणे, कालखंडानुसार शब्दाचे ध्वनिरूप कसे बदलते, शब्दांचा अर्थ कसा बदलतो या विषयीचे नियम शोधणे ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञान आणि ऐतिहासिक भाषाविज्ञान यांच्या अभ्यास पध्दती वेगवेगळ्या असल्या तरी या दोन शाखा परस्परविरोधी आहेत. असे मानता येणार नाही. एकोणिसाव्या शतकात जेव्हा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाला सुरुवात झाली तेव्हा काही अभ्यासक वर्णनात्मक विरुद्ध ऐतिहासिक अशी भूमिका घेऊ लागले होते. "ऐतिहासिक भाषाविज्ञानात भाषांचा हेतुबद्ध (औपपत्तिक) अभ्यास होता. म्हणून तेच खरे भाषाभ्यासाचे क्षेत्र आहे. वर्णनात्मक भाषा विज्ञान भाषेचा सुटेपणाने विचार करते. म्हणून ते भाषा विज्ञान भाषेचा सुटेपणाने विचार करते म्हणून ते भाषाविज्ञानच आहे. "अशी ऐतिहासिक भाषा विज्ञानाला उचलून भरणारी आग्रही हरमान पॉल याने १९२० च्या सुमारास मांडली होती. आज भाषाभ्यास असे

दुराग्रह कोणी स्वीकारत नाही.

वर्णनात्मक अभ्यास ऐतिहासिक अभ्यासाठी आवश्यकच असतो. भाषेच्या कालिक टप्प्यांचा एककालिक वर्णनात्मक अभ्यास केल्याशिवाय ऐतिहासिक भाषा विज्ञानाला पुढे जाता येणार नाही ! हे सोस्यूरने आपल्या ग्रंथात मांडलेले मतच शेवटी ग्राह्य लागते.

संदर्भ

- १) **भाषाविज्ञान : वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक** - संपादक
डॉ. स.न.मालशे, डॉ. हे.वि. इनामदार, डॉ. अंजली सोमण.
- २) **आधुनिक, भाषाविज्ञान : सिध्दांत आणि उपयोजन** - मिलिंद मालशे.
- ३) **वर्णनात्मक भाषाविज्ञान** (संपा.) कल्याण काळे, अंजली सोमण
- ४) **भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा : अनिल गवळी**
- ५) **वर्णनात्मक भाषा विज्ञान** - डॉ.लीला गोविलकर
- ६) **मराठी भाषिक अभ्यास** (संपा) : मु. श्री. कानडे
- ७) **भाषा : इतिहास आणि भूगोल** - ना. गो कालेलकर

घटक : तीन ध्वनिविचार ध्वनीचे वर्गिकरण

भाषा ही ध्वनिसंकेतांनी समाजाचे व्यवहार घालवणारी एक सामाजिक संस्था आहे. ज्या विशिष्ट वर्णमालेचा उपयोग भाषा करते ती निश्चित ध्वनींनी बनलेली आणि सुसंवादी असते, मुखावटे निर्माण होणारे सर्वांचे ध्वनी घेऊन भाषा आपले व्यवहार करत नसून एका ठराविक तत्वाला अनुसरून बनलेल्या ध्वनिसमूहाचा ती उपयोग करते. या सर्वांचा विचार ध्वनि विचारात केला जातो. भाषाभ्यास पध्दतीमधील वर्णनात्मक भाषाशास्त्राच्या ध्वनिविचार, स्वनिमविचार, पदिमविचार व वाक्यविचार अशा चार उपशाखा मानल्या गेल्या आहेत. कोणत्याही बोलीचा किंवा भाषेचा एककालिक दृष्टीने जेव्हा विचार करण्यात येतो तेव्हा या चार उपशाखांचा अभ्यास प्रामुख्याने अभिप्रेत असतो. भाषा ही ध्वनिरूप आहे. म्हणून भाषाशास्त्रातील पहिले ध्वनीचा विचार. ध्वनिविचार ही भाषाशास्त्राची महत्त्वाची शाखा आहे. किंबहुना भाषाशास्त्राचा हा पाया आहे. ध्वनींच्या निरनिराळ्या गुणधर्मांची लक्षणांची नीट ओळख झाल्याशिवाय स्वनियमिवचार करता येत नाही.

मानवी मुखाद्वारे अनेक ध्वनी निर्माण केले जातात. पण सर्वच ध्वनी भाषेमध्ये वापरले जातात. असे नाही. मुखावाटे उच्चारलेल्या जाणा-या व झालेल्या व भाषेत वापरल्या जाणा-या ध्वनींना स्वन असे म्हणतात. आधुनिक भाषाविज्ञानात आपण ज्याला (स्वप्न) म्हणतो त्याला पारंपरिक व्याकरणात (ध्वनी) म्हटले जाते असे पण ध्वनी ही संज्ञा फारशा योग्य नाही कारण ती सर्वसमावेश आहे. आपण तोंडाने कितीतरी आवाज काढतो. चुकचुकण्याचा आवाज, जांभईचा आवाज, हे मुखावाटे निर्माण झालेले ध्वनी आहेत. पण ते स्वप्न नाहीत. कारण ते ध्वनी भाषेत वापरले जात नाहीत. याशिवाय कोंबड्यांचे आरवण, पक्ष्यांची चिवचिव, बस किंवा वाहनाचा आवाज हे ध्वनी स्वन नाहीत. ध्वनी आणि स्व यातील फरक स्पष्ट व्हावा यासाठी भाषाविज्ञानाने 'ध्वनी ही संज्ञा न स्वीकारत तोंडावाटे उच्चारले जाणारे व भाषेत वापरल्या गेलेल्या ध्वनीला 'स्वन ही परिभाषिक संज्ञा दिलेली आहे.

स्वनाच्या भाषानिरपेक्ष अभ्यास भाषाविज्ञानाच्या ज्या शाखेत केला जातो. त्या शाखेला स्वनविज्ञान असे म्हणतात. स्वन विज्ञानाच्या प्रमुख तीन शाखा आहेत.

- १) औच्यारिक स्वनविज्ञान
- २) सांचारिक स्वनविज्ञान
- ३) श्रव्य स्वन विज्ञान

औच्चारिक स्वनविज्ञान

मानवी मुखाद्वारे ध्वनीचे उच्चारण (स्वनांची निर्मिती) कसे होते. कोणती वागेंद्रिये कोणत्या प्रकारचे ध्वनी उत्पन्न करतात. ध्वनी उत्पन्न होताना काय प्रक्रिया घडतात याचा अभ्यास औपचारिक ध्वनि उच्चारणामध्ये (स्वनविज्ञानामध्ये) अंतर्भूत केला जातो. स्वनिर्मितीच्या प्रक्रियेचा विस्तृत व सप्रयोग अभ्यास भाषावैज्ञानिकांनी केलेला आहे. स्वनांची निर्मिती कशी होते. स्वनिर्मितीत कोणते अवयव सहभागी होतात. स्वनांचे गुणधर्म कोणते, स्वनांचे वर्गीकरण कोणत्या तत्त्वांनुसार केले जाते. मुखावाटे निर्माण झालेल्या कोणत्या ध्वनींमध्ये स्वन बनण्याची क्षमता असते, हे विषय औच्चारिक स्वनविज्ञानाच्या कक्षेत येतात. कोणत्याही भाषेचा अभ्यास करण्यासाठी औच्चारिक स्वनविज्ञानातील निरीचणे पायाभूत ठरतात.

२. सांचारिक स्वनविज्ञान

वागेन्द्रियांच्या हालचालीतून उत्पन्न होणा-या उच्चारामुळे हवेवर आघात होतात. त्यामुळे ध्वनिलहरी निर्माण होतात, या स्वनलहरी कर्णपथावर आदळल्यावर त्यांचे श्रवणेन्द्रियतर्फे आपल्याला आकलन होते. या स्वनलहरी सर्व दिशांना जातात. त्यांचा वेग साधारणपणे सेकंदगणिक ११०० फूट असतो. स्वनलहरीची कंपने आणि आवृता मानपयंत्राच्या साहाय्याने विशिष्ट पध्दतीने मोजता येतात. त्यातून स्वनाचे गुण, तीव्रता या गोष्टी लक्षात येतात. या प्रकारच्या अभ्यासाला 'सांचारिक स्वनविज्ञान' म्हणतात. स्वनांचा हवेतून होणारा संचारभाषिक संज्ञापनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असला तरी त्याचा सूक्ष्म आणि सखोल अभ्यास भाषाविज्ञानापेक्षा भौतिक विज्ञानामध्येच करणे शक्य आहे.

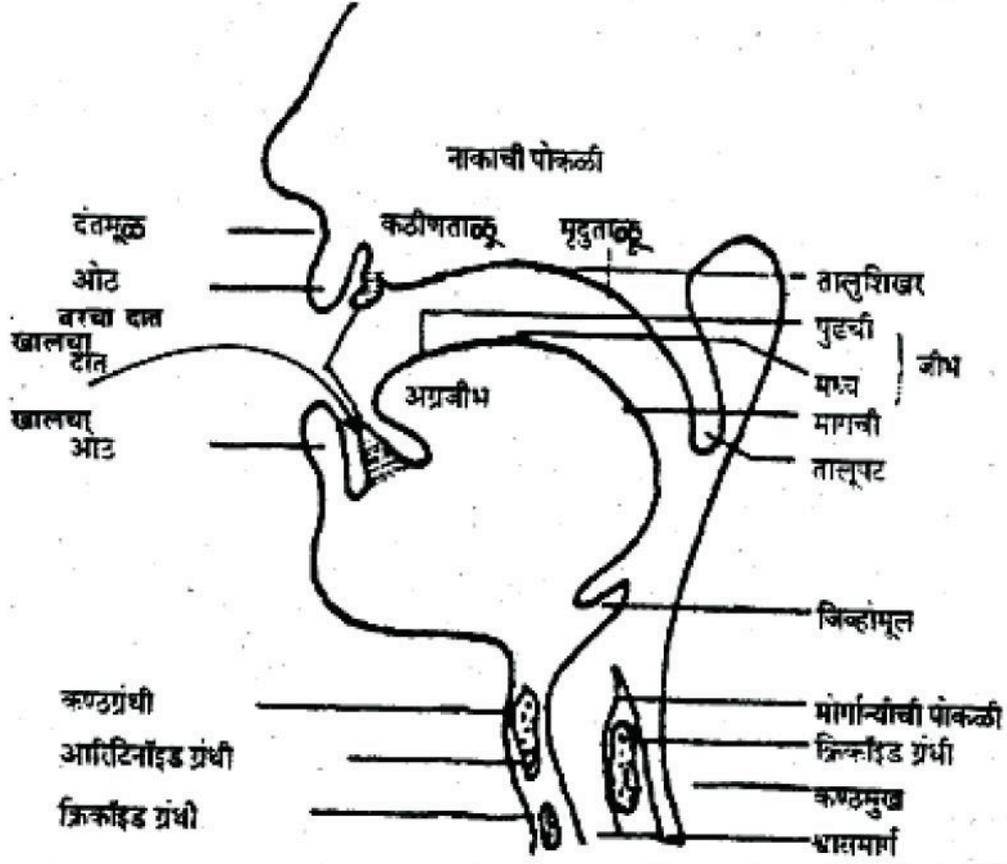
३) श्रव्य स्वनविज्ञान

वागिन्द्रियांच्या मार्फत होणा-या स्वन निर्मिती इतकाच ऐकणा-याच्या मनाने स्वनांना केलेला स्वीकार संज्ञापनात महत्त्वाचा असतो. या अभ्यासाला 'श्रव्य स्वन विज्ञान' म्हणतात. श्रवणामागील शरीर शास्त्रीय प्रक्रिया उलगडून दाखविणे गुंतागुंतीचे असते. कारण श्रवण व्यक्तिनिष्ठ असते. ऐकणा-या संज्ञापन क्षमतेशी श्रवणाच्या संबंध असला तरी ती व्यक्तिपरत्वे एका अर्थाने ज्ञानात्मक प्रक्रिया असते. त्यामुळे स्वनविज्ञानाच्या क्षेत्रात भाषाविज्ञानाला एका मर्यादेपलीकडे संशोधन करणे शक्य होत नाही.

वागिन्द्रिय

आपण मुखावाटे वेगवेगळ्या प्रकारचे ध्वनी काढतो. मुखावाटे ध्वनीची निर्मिती करत असताना. वागिन्द्रियामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या हालचाली कराव्या लागतात. पुढील पानावरील वागिन्द्रियाच्या आकृती वरून लक्षात येईल का वागिन्द्रियातील २० ते २२ इंद्रियाच्या मदतीने केली जाते. वागिन्द्रियामध्ये कोणत्या प्रकारची इंद्रियाची हालचाल होऊन स्वननिर्मिती होते. त्यानुसार स्थान व प्रयत्नावर आधारित स्वनांचे वर्गीकरण केली आहे.

खालचा दात, वरचा दात, वरचा ओठ, खालचा ओठ, दंतमूळ, कठिणताळू नाकाची पोकळी, अग्रजीभ, कण्ठग्रंथी, आरिटिनाईट, क्रिकार्ड ग्रंथी, तालूपट, मृदूताळू, जिह्वामूल, कण्ठमुख, श्वासमार्ग ही वागिन्द्रिय आहेत.

वागिंद्रियाची आकृती

वागिंद्रियाची रचना व कार्य -

म्हणून तोंडाने बोलतो किंवा मुखावाटे स्वन निर्माण केले जातात. स्वननिर्मितीमध्ये तोंडा व्यतिरिक्त अन्य अवयवही सहभागी होत असतात. फुपफुसे, श्वासनलिका, स्वरयंत्र, पडजीभ, तोंडाची पोकळी नाकाची पोकळी टाळू, दात, जीभ आणि ओठ या इंद्रियांच्या मदतीने रचनांची निर्मिती होते. स्वननिर्मिती करणा-या या इंद्रियांचा वागिंद्रिय म्हटले जाते

फुपफुसातुन निघालेली हवा नाकावाटे बाहेर पडत असतानाच भाषेतील बहूसंख्य स्वन निर्माण होतात. स्वननिर्मितीची क्रिया मुख्यत्वे उच्छवासावर आधारलेली आहे. बाहेर पडणा-या भ्रासाच्या साहाय्याने निर्माण केलेल्या स्वनांना बहिःश्वसित स्वन असे म्हणतात. नाकावाटे हवा आत घेतली जात असताना काही मोजकेच स्वन निर्माण होतात. त्यांना अंतःश्वसित रचन असे म्हणतात. मराठी भाषेत असे स्वन नाहीत पण सिंधी आणि आफिकी भाषांत आहेत.

स्वनांचे वर्गीकरण

वागिंद्रियाद्वारे निर्माण झालेले व भाषेत वापरले जाणारे ध्वनी म्हणजे 'स्वन' होय. उच्चचारणावरून स्वनांचे दोन प्रमुख वर्गांत वर्गीकरण करता येते १) स्वर २) व्यंजन स्वर

“ज्या स्वनाचे उच्चारण तोंडामध्ये हवेचे कोणत्याही प्रकारे (रोधन) अडवणूक न करता केले जाते. त्यांना 'स्वर' म्हणतात.”

व्यंजन

“ज्या घोष व अघोष स्वनांचा उच्चार तोंडात वेगवेगळ्या ठिकाणी हवेचे रोधन करून केला जातो. त्याला व्यंजन असे म्हणतात.”

मराठीतील स्वर घोष आहेत. पण काही भाषांत अघोष स्वनसुध्दा आढळतात.

स्वन मौखिक असतात, म्हणजे त्यांना उच्चार होताना हवा पूर्णपणे मुखविवरातून बाहेर पडते. ती अडवली जात नाही. स्वराच्या उच्चारणाच्या वेळी हवेची अडवणूक होत नसल्यामुळे स्वराचा उच्चार पाहिजे तेवढा लांबवता येतो. संगीतसाधना करताना गायक 'सा' लावतो तेव्हा प्रत्यक्षात 'स' चा उच्चार अगदी थोडा वेळ होऊन 'आ' हा स्वर खुप लांबविला जातो. स्वर 'मुखर' बनतात. याचा अर्थ त्यांचे उच्चारण आणि श्रवण खणखणीत असते.

स्वरांचे वर्गीकरण

स्वारांच्या उच्चारणामध्ये जीभ हा महत्त्वाचा अवयव असतो.

१) स्वरांचा उच्चार होतांना जिभेचा कोणता भाग टाळूच्या दिशेने उचलला जातो. त्यावरून स्वराचे तीन प्रकार पडतात.

अ) 'अग्रस्वर' - जिभेचा पुढचा भाग टाळूच्या दिशेने उचलून ज्या स्वराचा उच्चार केला जातो. त्याला 'अग्र स्वर' म्हणतात. उदा. मराठी भाषेतील 'इ' हा स्वर 'अग्र स्वर' आहे.

ब) मध्यस्वर - जिभेचा मधला भाग उचलून जो स्वर उच्चारला जातो त्याला 'मध्यस्वर' म्हणतात. उदा. मराठी भाषेतील 'अ' हा स्वर 'मध्य स्वर' आहे.

क) पश्च स्वर - जिभेचा मागचा भाग उचलून ज्या स्वरांचे उच्चारण होते. त्याला 'पश्च स्वर' म्हणतात. उदा. मराठी भाषेतील 'उ' स्वर 'पश्चस्वर' आहे.

२) जीभ किती उंच उचलली जाते. यानुसार मुखविवराचे वेगवेगळे आकार होतात. जीभ खुप उंच उचलेली गेली तर मुखविवर आकुंचित होते. त्यावरून स्वरांचे पुढील प्रकार पडतात.

अ) संवृत्त स्वर - जीभ खुप उंच उचलली गेली तर मुखविवर आकुंचित होते. या स्थितीत जे स्वर उच्चारले जातात. त्यांना संवृत्त स्वर म्हणतात. उदा. मराठी भाषेतील 'उ' हा संवृत्त स्वर आहे.

ब) विवृत्त स्वर - जीभ अगदी थोडी उचलली गेली तर मुखविवर आकुंचित न होता मोकळे राहते. यावेळी उच्चारल्या गेलेल्या स्वराला 'विवृत्त स्वर' म्हणतात.

उदा. मराठी भाषेतील 'आ' हा 'विवृत्त स्वर' आहे.

क) अर्थसंवृत व अर्थविवृत - वरील दोन अवस्थांमध्ये अर्थसंवृत व अर्थविवृत व अशा दोन अवस्था संभवतात. या अवस्थांमध्ये तोंड पुर्णपणे मोकळेही नसते. किंवा आकुंचितही नसते.

उदा. मराठी भाषेतील 'ऑ' हा अर्थसंवृत व 'औ' हा अर्थविवृत स्वर आहे.

३) ओठाचा कसा आकार असतो. त्या नुसार उच्चारल्या जाणारा स्वरांचे वेगवेगळे प्रकार पडतात.

अ) वृत्ताकार स्वर - ज्या स्वराचा उच्चार करताना ओठ पूर्ण गोलाकार असतील. त्या स्वरांना 'वृत्ताकार स्वर' असे म्हणतात.

उदा. मराठी भाषेतील 'ओ' व 'उ' वृत्ताकार स्वर आहेत.

ब) अवृत्ताकार स्वर - ज्या स्वरांचा उच्चार करताना ओठ पुर्णपणे फाकलेले असतील तर त्या स्थितीत उच्चारलाय जाणा-या स्वरांना 'अवृत्ताकार स्वर' म्हणतात.

उदा. मराठी भाषेतील 'आ' हा अवृत्ताकार स्वर आहे.

व्यंजन -

“ज्या घोष व अघोष स्वनांचा उच्चार तोंडात वेगवेगळ्या ठिकाणी हवेचे रोधन करून केला जातो. त्याला व्यंजन असे म्हणतात.

उदा. मराठी भाषेत क, ख, ग, घ अशी व्यंजने आहेत.

व्यंजनाचा उच्चार होताना तोंडात निरनिराळ्या ठिकाणी हवा अडवावी लागते. त्यामुळे व्यंजनांचे उच्चारण स्वरांच्या उच्चारणाप्रमाणे लांबवता येत नाही. स्वरांच्या तुलनेने व्यंजनांचे उच्चारण व श्रवण कमी मुखर असते.

व्यंजनाचे वर्गीकरण

स्वराप्रमाणेच व्यंजनाचे सुध्दा उच्चारण नुसार वेगवेगळ्या पध्दतीने वर्गीकरण केले जाते.

प्रयत्नावर आधारलेला वर्गीकरण

प्रयत्न -

खास नलिकेतून बाहेर पडणारी हवा मुखविवरात उडविली जाणे याला प्रयत्न म्हणतात. व्यंजनाचे उच्चार हवा तोंडात अडवून केले जात असल्यामुळे प्रयत्न कशा प्रकारचा होतो. याचा विचार करावा लागतो.

उच्चारण अवयव - तोंडातील जो अवयव हवा अडवतो. त्याला उच्चारण अवयव.

उच्चारण स्थान - तोंडात जेथे हवेचे रोधन होते. त्या स्थानाला उच्चारण स्थान मिळतात.

प्रयत्नांमध्ये तीन क्रिया महत्त्वाच्या असतात.

१) अवरोध - या क्रियेत मुखविवरात श्र्वसनलिकेतून आलेली हवा कोठेतरी पूर्णपणे अडविली जाते.

२) अवरोध स्थिती - मुखात हवा काही काळपर्यंत तशीच अडवून ठेवणे याला अवरोध स्थिती म्हणतात. काही शब्दांच्या बाबतीत अवरोध स्थिती जाणवण्याइतकी मोठी असू शकते. उदा. कप्पा, गप्पा, तक्का, धक्का, या शब्दांतील अवरोध स्थिती जाणवते या उलट पळ, कर, चल हे अल्प अवरोधस्थिती असलेले शब्द आहेत.

३) **स्फोट** - ही प्रयत्नातील तिसरी व अखेरची क्रिया हवेची अवरोध स्थिती दूर करणे आणि मुखविवरामध्ये अडविलेली हवा एकदम बाहेर सोडणे म्हणजेच स्फोट.

स्पर्श व्यंजने -

अवरोध, अवरोध स्थिती व स्फोट या तीन प्रक्रियांतून उच्चारल्या जाणा-या व्यंजनाना स्पर्श व्यंजने म्हणतात. ही व्यंजने उच्चारताना हवा उडवली जाते. मुखविवरामध्ये हवेची अवरोधस्थिती अल्पकाळ चालू राहते. नंतर स्फोट होऊन हवेचा लोट एकदम बाहेर सोडला जातो. स्पर्श व्यंजनाच्या उच्चारणात स्फोटाला अतिशय महत्त्व असल्यामुळे त्यांना 'स्फोट व्यंजने किंवा स्फोटके व्यंजने असेही म्हटले जाते. मराठीभाषेतील व्यंजनांमध्ये स्पर्श व्यंजनांचा वर्ग, सर्वात मोठा आहे. 'क', 'ख', 'ग', 'घ', 'ट', 'ठ', 'प', 'फ' ही सारी स्पर्श व्यंजनाचे आहे.

स्पर्श व्यंजनामध्ये स्पर्श बोध व स्पर्श अघोष असे पुन्हा दोन वर्ग पडतात.

घर्षक व्यंजने -

ही व्यंजने उच्चारताना मुखविवरामध्ये हवा पूर्णपणे अडविली जात नाही. जिभेच्या दोन्ही बाजूंना अरुंद फट शिल्लक राहते. तोंडात अडविलेली हवा या अरुंद फटीतून बाहेर पडत राहते. बाहेर पडताना तोंडातील अवयवांना घासून बाहेर पडतात, 'श', 'ष', 'स', ही मराठीतील घर्षक व्यंजने आहेत.

पार्श्विक व्यंजने

ही व्यंजने उच्चारली जाताना तोंडात मध्यभागी हवा अडवली जाते पण ही अडवणूक स्पर्श व्यंजनाच्या वेळी होते तशी पूर्ण नसते. जिभेच्या दोन्ही कडांच्या बाजूने हवा एकसारखी बाहेर येत राहते. 'ल', 'ळ', ही पार्श्विक व्यंजने आहेत.

कंपित व्यंजने

कंपित व्यंजने उच्चारली जाताना जिभेचे टोक टाळूजवळ जाते. जिभेमुळे हवा अडवली जाते. पण हवेच्या दाबामुळे जिभेचे टोक कंप पावते 'र' हो मराठीतील कंपित व्यंजने आहेत. कंपित व्यंजनांनाच कंपनयुक्त व्यंजन असेही म्हणतात.

स्पर्श - संघर्षी व्यंजने

स्पर्श -

संघर्षी व्यंजनांच्या उच्चारणीची सुरुवात स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे होते. पण शेवटी स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे होते. पण शेवटी स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे हवेचा स्फोट करून होत नाही. हवा एकदम न सोडली जाता सावकाश तोंडाशी घर्षण होऊन बाहेर पडते. सुरुवात स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे व शेवट घर्षक व्यंजनाप्रमाणे असे या व्यंजनांचा उच्चारणाचे स्वरूप असते. च, छ, ज, झ, ही स्पर्श संघर्षी व्यंजने आहेत.

अनुनासिक व्यंजने -

अनुनासिकांची निर्मिती स्पर्श व्यंजनांच्या निर्मितीप्रमाणेच होत असते. पण महत्त्वाचा फरक हा की स्पर्श व्यंजने मौखिक असतात. अनुनासिकांच्या उच्चारणाच्या वेळी मुखाविवर हवेच्या बहिःसरणासाठी बंद असते व हवा नासिकाविवरातून बाहेर पडत असते. मात्र असे होत असताना तोंडात असलेल्या हवेला वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रतिबंध केला जातो. या अडवणुकीचा अनुवाद नाकातून बाहेर पडतो. व अनुनासिकांचा

उच्चार होतो. अनुनासिकांच्या उच्चारणाच्या वेळी अलिजिद्वेची स्थिती कशी असते. याचा विचार आपण केलेला आहेच. अनुनासिकांचे त्यांच्या उच्चारण स्थानानुसार पुढील प्रमाणे वर्णन करता येते.

उच्चारण स्थान		अनुनासिक
मृदू टाळ	-	ङ्
कठीण टाळू (मृधा)	-	ण्
पुढची टाळू (अग्र)	-	य्
वरचे दात	-	न्
ओठ	-	म्

२. व्यंजनांचे उच्चारण - स्थानानुसार होणारे वर्गीकरण

व्यंजनांचा उच्चार होताना बाहेर पडणारी हवा कंठापासून ओठांपर्यंत वेगवेगळ्या ठिकाणी आडविली जाते. उच्चारण स्थानानुसार व्यंजनांचे पुढील प्रकार पडतात.

कंठव्दारीय व्यंजन

कंठव्दार हे उच्चारण स्थान असते. या स्वनांच्या उच्चार स्वरयंत्रमुखातून केला जातो. ह हा कंठव्दारीय उच्चार आहे.

मृदूतालव्य व्यंजने

जिभेचा मागचा भाग मृदू टाळूच्या दिशेने उचलून व्यंजनांचा उच्चार केला जातो.

उदा. क्, ख्, ग्, घ्, ही व्यंजने आणि ङ् हे अनुनासिक मृदूतालव्य आहेत.

तालव्य व्यंजने -

टाळूचा पुढचा भाग जेव्हा उच्चारणस्थान असते तेव्हा त्या व्यंजनांना तालव्य व्यंजने म्हणतात. मराठीत च चे दोन उच्चार होतात. त्यातील पहिला च् (चमत्कार, चंद्र) आणि छँ, डँ, झँ, श्, य् ही व्यंजने तालव्य आहेत.

मूर्धन्य व्यंजने

तोंडातील मधल्या कठीण टाळूला म्हणजे मूर्धा स्थानाला जीभ चिकटून ज्या व्यंजनांचा उच्चार होतो. त्यांना मूर्धन्य म्हणतात. ट्, ठ्, ड्, ढ् ही व्यंजने आणि पा हे अनुनासिक मूर्धन्य आहे.

दंतमूलीय व्यंजने

या व्यंजनांच्या उच्चारणात दंतमूळ हे उच्चारणस्थान असते. च चा दुसरा भाग (चमचा चोर) दंत मूलीय आहे, छ, ज, झ, र ही व्यंजने दंतमूलीय आहेत. त्, द्, ढ्, ड् यांचे दंतमूलीय उच्चार करणे.

दंतव्यंजने

जिभेने वरच्या दातांना स्पर्श करून ही व्यंजने उच्चारली जातात. त्, थ्, द्, ध्, ल्, स् ही व्यंजने आणि न् हे अनुनासिक दंत्य आहेत.

ओष्ठ व्यंजने

ज्यांच्या उच्चार दोन्ही ओठांच्या साहाय्याने होता. त्या व्यंजनांना ओष्ठ किंवा द्वयोष्ठ्य व्यंजने

म्हणतात. प, फ, व, भ ही व्यंजने आणि म् हे अनुनासिक ओष्ठक आहेत.

३) घोष आणि अघोष

व्यंजनांचे घोष आणि अघोष असेही वर्गीकरण करता येते ग, ह, ब ही घोष व्यंजने आहेत क, त, प, अघोष व्यंजने आहेत.

४) अल्पप्राण - महाप्राण

अल्पप्राण व महाप्राण या दोन वर्गातही व्यंजनांचे वर्गीकरण करता येते. प्राण म्हणजे तोंडातून बाहेर पडणारा लोट ज्या उच्चारणात हवेचा लोट मिसळला जात नाही. त्यांना अप्रप्राण म्हणतात. क, च, ट, त, प, ही अल्पप्राण व्यंजने आहेत. ज्या व्यंजनाचा उच्चार होताना. त्यात हवेचा लोट मिसळता जातो. त्यांना महाप्राण व्यंजने म्हणतात. ख, घ, ढ, ख, भ, ही महाप्राण व्यंजने आहेत. महाप्राण व्यंजने उच्चारताना तोंडासमोर पातळ कागद धरला तर तो हवेच्या लोटामुळे फडफडताना दिसतो.

‘ह’ हे महाप्राण व्यंजन आहे. अल्पप्राण व्यंजनात ह, मिसळता की महाप्राण व्यंजन तयार होते.

$$\begin{array}{rcl} \text{क} & + & \text{ह} & = & \text{ख} \\ \text{भ} & + & \text{ह} & = & \text{घ} \end{array}$$

५) अर्धस्वर

स्वर आणि व्यंजन हे स्वनांचे प्रमुख वर्ग आहेत याशिवाय स्वनांचा आणखी एक प्रकार आढळतो. त्याला अर्धस्वर असे म्हणतात. अर्धस्वराचा उच्चार स्वराप्रमाणेच तोंडात हवा न अडवता होतो. व शेवट व्यंजनाप्रमाणे हवा अडवून होतो. म्हणून त्यांना अर्धस्वर म्हणतात. मराठीत य् आणि व् हे अर्धस्वर आहेत.

६) मानस्वर

मानवी मुखावाटे निर्माण होणारे स्वर अनेक आहेत. या स्वरांमधील भेद सुक्ष्म आहेत. हे स्वर ओळखताना ज्यांना स्वरूपाबाबत निश्चितपणा आहे. अशा स्वरांचा आधार घेतल्यास खात्रीने कायदा होईल. ज्यांची एकमेकांत गल्लत होण्याचा संभव नाही. ”ज्यांचा स्वरूपाबाबत मतभेद असू शकणार नाहीत. अशा निश्चित स्वरांनाच मानस्वर म्हणतात. हेच स्वर मानदंड असून त्यांच्या आधारे बाकीच्या स्वरांचे मूल्यमापन केले जाते. इ, ए, ऐ, अँ, उ, ओ, औ आणि आ हे आठ मानस्वर होते.

ध्वनिचे परिवर्तन स्वरूप प्रकार आणि कारणे

भाषा वैज्ञानिकांनी ध्वनिपरिवर्तनाचे स्वरूप स्पष्ट करून ध्वनिपरिवर्तनाचे प्रकार आणि कारणे सांगितली आहेत.

Phonetic laws are regular, they have no exception, असे एक विधान लेनर्ड ब्लूमफिल्ड याने आपल्या Language या ग्रंथात केलेले आहे. भाषेच्या इतिहासात जी ध्वनिपरिवर्तने घडून येतात ती नियमानुसार असतात. त्यांना अपवाद नसतात, असा त्याचा अर्थ आहे.

मराठी भाषेत भाषाविज्ञानावर मूलगामी, विचारप्रवर्तक लेखन करणारे डॉ. ना. गो. कालेलकर यांच्या ‘ध्वनिविचार’ (पृथमावृत्ती १९५५) या पुस्तकात अनपेक्षित ध्वनिपरिवर्तन ही संकल्पना मांडली आहे. ध्वनिविचारावरील मराठीतील महत्त्वाचे पहिले पुस्तक म्हणून डॉ. ना. गो. कालेलकरांच्या या पुस्तकाचा उल्लेख करावयास हवा. मात्र मराठीमध्ये यावेळी ध्वनी या शब्दासाठी स्वन ही संज्ञा रूढ झाली

नव्हती. डॉ. ना. गो. कालेलकर यांनी मांडलेला विचार थोडक्यात असा की, भाषेतील ध्वनिपरिवर्तन हे काही सामान्यपणे निश्चित दिशेने व नियमित स्वरूपात होत असते. नवीन स्वनिक रूपामागे ध्वनिविषयक काही तत्त्वे, नियम असतात. मात्र कधी कधी भाषेच्या ध्वनिपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेत अनियमित वाटणारी रूपेदेखील निष्पन्न होताना आढळतात. असे ध्वनिपरिवर्तन अपेक्षित नसल्यामुळे त्यास अनपेक्षित ध्वनिपरिवर्तन असे म्हटले जाते. उदा. संस्कृत भाषेतील 'श्वशूर' हा शब्द ध्वनिपरिवर्तनाच्या नियमाप्रमाणे मराठीत येथे असताना खरे तर ते श्वशूर - ससूरा - सासरा असे ध्वनिपरिवर्तन व्हावयास हवे होते. मराठीत सासरा हा शब्द रूढ झाला. त्याचप्रमाणे पितामह-प्रपितामह या नियमाने आर्य या शब्दाला प्र हा उपसर्ग लागून प्रार्य या रूपाचे ध्वनिपरिवर्तन मराठीत पज्जा - पाजा असे व्हावयास हवे. पण ते पणजा असे अनपेक्षित रूपात येते. कारण आर्य - अज्ज - आज्ञा हा नियम पणजा या शब्दात नाही. येथे समतोलपणाचे तत्त्व अथवा नियम पाळला जात नाही. गुजराथी भाषेत ससरा हे रूप न येता येथे ससरो हे रूप येते. या सर्व ठिकाणी ध्वनिपरिवर्तनाच्या नियमानुसार ध्वनिपरिवर्तन निष्पन्न झाले नसल्याने ते अनपेक्षित ठरते. अशा प्रकारच्या ध्वनिपरिवर्तनाची कारणे भाषिक समाजाच्या बौद्धिक व मानसिक घडणीत असतात. असे ना. गो. कालेलकर म्हणतात.

ध्वनिपरिवर्तनाचे प्रमुख प्रकार

स्वनपरिवर्तनाच्या / ध्वनिपरिवर्तनाच्या कारणांची निश्चिती चटकन होत नाही. काही वेळेला स्पष्टीकरण देता येते तर काही वेळेला स्पष्टीकरण देता येते नाही. यासाठी स्वनपरिवर्तनाचे स्वयंभू (निरपेक्ष) आणि संयोगजन्य (सापेक्ष) असे एक वर्गीकरण केले होते. या वर्गीकरणाच्या आधारे ध्वनिपरिवर्तनाचे अथवा स्वनपरिवर्तनाचे काही प्रमुख प्रकार घडतात. ध्वनिपरिवर्तनाचे अथवा स्वनपरिवर्तनाचे काही प्रमुख प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

गुण -

इ, उ, ऋ, लृ यांच्या ऐवजी जेव्हा ऐ, ओ, अर, अल् असा बदल होतो. तेव्हा अशा स्वनपरिवर्तनाच्या प्रकारास गुण असे म्हणतात. उदा. तृण्ड - तोंड, मिथून - मेहुण, सिंदूर - शेंदूर, शूंड - सोंड, पुस्तक - पोथी

वृद्धी

अ, इ, ड, ऋ लृ यांच्या ऐवजी आ, ऐ, और आर, आल् असे स्वनपरिवर्तन होते तेव्हा त्यास वृद्धी असे म्हणतात. उदा. मलिन मैला, बलीवर्द - बैल, महिषी - म्हैस, इत्यादी वृद्धी म्हणजे वाढ होणे, विकास होणे.

संप्रसारण -

य, व, र, ल यांच्याऐवजी जेव्हा इ, उ, ऋ, लृ असे स्वनपरिवर्तन होते. तेव्हा त्यास संप्रसारण असे म्हणतात. उदा. व्दिगुणा - गुणा, व्यंग - बिंग, व्दिपहर - दुपार.

घोषिकरण -

या प्रकारात अघोष स्वन घोष युक्तरितीने उच्चारलेले जाऊन स्वनपरिवर्तन होते. उदा. मकर - मगर, शाक - साग, सकल - सगळे, प्रकट - प्रगट, काळ - कंकण

अघोषिकरण -

या प्रकारात स्वन अघोषयुक्तरितीने उच्चारले जातात. उदा. मदद - मदत, मगर - मकर, मेघ - मेख.

समानस्वनलोप -

शब्दामध्ये एकच स्वन दोनदा आले तर भाषिकांच्या सुलभीकरणाच्या सहजपृतीमुळे त्या दोन स्वनांचा उच्चार दोनदा न करता एकदाच करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. या प्रकाराच्या परिवर्तनास समानस्वनलोप म्हणतात. उदा. नववर - नवरा, सुके केळे, सुकेळे, अपररात्र - अपरात्र, गुरेराखी - गुराखी, नववर देव - नवरदेव, स्वर्गगंगा - स्वर्गगा, नाककटा - नकटा.

अल्पप्राणीकरण -

या प्रकारात महाप्राण स्वन अल्पप्राण होता. उदा. सिंधू - हिंदू, स्वादिष्ट - स्वादिष्ट, दधी - दही.

महाप्राणीकरण -

या प्रकारात अल्पप्राण स्वन महाप्राण होतात. उच्चाराच्या दीर्घीकरणाने स्वनांनी प्राणशक्ती वाढते. उदा. गृह - घर, वृश्चिक - विंचू, शूष्क - सुका, बाष्प - वाफ, हात - हाथ.

आद्यस्वनागम -

संयुक्त स्वनिमांच्या कठीण उच्चारात मूळ शब्दात नसलेला स्वर आद्यस्थानी आपणा जाऊन उच्चार सुलभ होतो. उदा. - स्थिर-इस्थिती, स्त्री-इस्त्री, स्कू-इस्कू, स्कूल-इस्कूल

मध्यस्वनागम वा स्वरभक्ती -

या प्रकारामध्ये काही वेळेला संयुक्त स्वनिमांचा उच्चार सुलभ करण्यासाठी मूळ शब्दात नसलेला स्वर मध्ये येतो. उदा. स्वर्ण-सुवर्ण, ताम्र-ताम्र-तांबे, रक्त-रगत, धर्म-धरम, मयूर-मोर, स्नेह-सिनेह.

अंत्यस्वनागम -

इंग्रजीतून मराठीत आलेल्या आणि रुळलेल्या शब्दांच्या शेवटी र - स्पर्श व्यंजन असल्यास त्यानंतर अ वा स्वराचा आगम होतो. उदा. शर्ट-शर्ट, फार्स-फार्स, कोर्ट-कोर्ट, मार्क-मार्क पार्ट पार्ट

अत्यंतस्वनालोप शब्दातील आघातामुळे अथवा अन्त्य उच्चाराकडे नीट लक्ष न दिल्यामुळे काही शब्दातील शेवटचे स्वनि उच्चारले जात नाही. उदा. कीटक-किडा, मूलक-मुळा, मनस-मन, जगत-जग.

मात्राभेद

यामध्ये -ह्रस्व स्वराचा कधी दीर्घ तर दीर्घाचा कधी -ह्रस्व स्वर उच्चारला जातो. त्यामुळे स्वनाच्या मात्रा कमी जास्त होतात. -ह्रस्वाचा दीर्घ होतो. -ह्रस्वाचा दीर्घ उदा. पुत्र-पूत, अद्य-आज, जिव्हा-जीभ,

दीर्घाचा -ह्रस्व - उदा. शून्य - सुन्न, नारंगी -नवरंगी, आभीर - आहिर, वानर-बंदर

सान्निध्यापरिणाम -

शब्दातील निरनिराळे स्वन एकमेकांच्या सान्निध्यातच उच्चारले जातात. त्याच्या परिणाम शेजारच्या स्वनावर होतो. असे स्वन एकमेकांच्या सान्निध्यात असल्यामुळे मूळ शब्दाच्या उच्चारात फरक पडतो.

यांस सदृशीकरण असेही म्हणतात. उदा. पक्व-पक्क,पक्का,दुग्ध-दुग्ध,दूध, चक्र - चक्का-चाक, कार्य - कग्ज-काज, सदृशीकरणाच्या प्रक्रियेवर आधारित स्वनपरिवर्तन ही भाषेच्या उच्चारप्रक्रियेत वारंवार घडणारी घटना असते.

विसदृशीकरण -

या प्रकारात भाषा उच्चारात फार तुरळक प्रमाणात व काही शब्दांतच कार्यरत आहे. उदा. मुकुंद - मकुंद, नपूर - नेपुर, मृत्यू - मृत्य, मुकुट - मकुट या परिवर्तनास त्याच्या तुरळक प्रमाणामुळे नियमातील स्वनपरिवर्तन असेही म्हणतात.

स्वनव्यत्यास वा स्वनविपर्यय -

स्वनशुंखलेतील लगतचे स्वन परस्परांची जागा घेतात, तेव्हा स्वनव्यत्यास अथवा स्वनविपर्यय होतो. म्हणजे स्वनांच्चाराची अदलाबदल होते. लहान मुले 'काळे राळे गोरे राळे', काळाराम गोळा राम या शब्दपंक्ती घाने उच्चारताना स्वनाची अदलाबदल करतात. काही उदा. डोकसे - डोकसे, फलाहार - फराळ, नुकसान - लुसकान, चिकटणे - चिटकणे, मशहूर - महशूर, वाराणशी - बनारस, खाक - काख

एक स्वीकरण -

या प्रकारामध्ये व्यंजन युग्माचे केवळ व्यंजनात या संयुक्त स्वराचे केवळ स्वरात परिवर्तन होते. यास एक स्वनीकरण अशी संज्ञा आहे. संस्कृत ऐ,औ, या संयुक्त स्वरांचे पालामध्ये अनुक्रमे ए,ओ, असे परिवर्तन झाले. उदा. ऐरावत - एरावत, ए ओ ओ परिवर्तल झाले. उदा. ऐरावत - एरावत, कैलास - केलास, गौर - गोर, मौन - मोन, औरस - ओरस)

द्विस्वनीकरण -

या प्रकारात केवळ स्वनिमाचे स्वनपरिवर्तनामुळे स्वनयुग्मात परिवर्तन होते. हिंदीतून इंग्रजीतून आदान केलेल्या शब्दांतील अ या केवळ स्वनिमाचे ऐ या संयुक्त स्वनिमात परिवर्तन झालेले दिसते. उदा. बॅग - बैग, बँक - बैङ्क

अतिशुद्धी -

आपण इतरापेक्षा वेगळे आहोत, श्रेष्ठ आहोत हे दर्शविण्यासाठी प्रौढाकडून जाणीवपूर्वक काही उच्चारणाच्या लकबी जोपासल्या जातात. या प्रकारच्या परिवर्तनास अतिशुद्धी म्हणतात. या प्रक्रियेत मूळ शब्दात एखाद्या ध्वनीची वृद्धी केली जाते. उदा. ऑफिस - हॉपीस, बॅरिस्टर - बॅलिस्टर, मोठेपणा - मत्ता, मॅक्समूलर - मोक्षमुल्लर, अध्यक्षीय - अध्यक्षणीय.

सदृश्यता -

भाषिक परिवर्तनामध्ये सदृश्यता वा साम्य हे कारण सर्वच भाषांमध्ये जाणवते. स्वनपरिवर्तन स्वनियमव्यवस्थेशी निगडीत असते. तर सदृश्यता भाषेच्या सर्वच पातळ्यावर कार्यरत असते. मराठी स्त्रीलिंग व्यंजनांत शब्दांचे अनेक वचन आकारान्त किंवा ईकारान्त होत असते. चिंचा, गुंजा, तारा असा एक गट विहिरी, खाणी, गाठी असा दुसरा गट होय. म्हणजे मोटर, सायकल या सारखे शब्द, सदृश्यतेने दुस-या गटात जाऊन त्यांचे अनेकवचन, मोटारी सायकली असे होते, मारणे, करणे या क्रियांच्या आधारे अनेक सदृश वाक्प्रचार मराठीत रुढ झाले.

उदा. दांडी, लाईन, झटता, डोळा, बकरा . . . मारणे, रिझर्व्ह, ट्राय, सेलेब्रेट, सिलेक्ट, दंगा...

करणे. गडगडाट, घणघणाट, जळफळाट यासारख्या शब्दांत वनिसादृश्य आहे. पर्यवेक्षक संघटक, निर्देशक, अधीक्षक, वाहक या सारख्या शब्दांत रुपगणसादृश्य आहे.

दुष्प्रयोग -

अतिशुध्दी सुशिक्षितांकडून होते तर दुष्प्रयोगाची निर्मिती अशिक्षित लोकांकडून अजाणतेपणे होते. हेटाळणीतून बामण, येडपट, हे शब्द येतात. इंग्रजी शब्द उच्चारताना पुढील दुष्प्रयोग होतात. इलेक्ट्रिक-विलेक्टरी, इलेक्शन - विलीक्शन, टाइप-टोयिम, इंजेक्शन - वित्तिक्शन.

ध्वनिपरिवर्तनाचा भाषेवर परिणाम

कोणत्याही भाषेमध्ये ध्वनिपरिवर्तनाचा भाषेवर परिणाम होतो. एक विशिष्ट काळी एका विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जाणा-या एका विशिष्ट समाजाच्या भाषेतील ध्वनी कालांतराने बदलतात यालाच ध्वनिपरिवर्तन असे म्हणतात. भाषेतील स्वनपरिवर्तन नैसर्गिक व अपरिहार्य असल्याने ते कधीही नष्ट होते नाही. त्यामुळे भाषेत घडणारी उतक्रांती सुरु असते. त्यामुळे भाषा दुर्बोध न बनता सुलभ बनत जाते. मात्र भाषेतील व्याकरणपध्दती विस्कळीत होते.

कोणत्याही भाषिक समाजात होणारे स्वनपरिवर्तन निरपवाद, अमर्याद, अज्ञेय व नियमित असते. भाषातील स्वनपरिवर्तन सुक्ष्मपणे मंदगतीने नकळत पडत असते. ध्वनिपरिवर्तन अथवा स्वनपरिवर्तन हे सर्वत्र नियमित घडून येते. तसेच पुष्कळदा भिन्न असलेली ध्वनी एकरूप होतात. त्यामुळे त्याचा पहिला महत्त्वाचा परिणाम हा होता. काही भिन्न रूपी शब्द कालांतराने सारखे दिसू लागतात. शिवाय भिन्न भिन्न प्रत्ययांनी भिन्नभिन्न काळ, भाव व स्थान व्यक्त करणारी क्रियापदे अथवा नामे यांची रूपे या प्रत्ययांच्या परिवर्तनाने किंवा इतर गौण शब्दांशी एकजीव होऊन इतकी बदलतात की, त्यांच्यातील संबंध व साम्य पूर्णपणे अथवा ब-याच अंशी नष्ट होते.

ध्वनींची अथवा स्वनांची उत्क्रांती होऊन शब्द (पदिम) नवीन रूपे धारण करतो. उदा. हरिद्रा - हलिद्रा - हळीद्य - हळद - हलद - हळध - हाळद - हळद एकाच भाषेच्या इतिहास अनेक घडामोडी घडत असल्याने शब्दाची अनेक नवीन रूपे, साम्यरूपे, नवे वाक्प्रयोग आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात. एकंदरीत सातत्याने भाषेची पुनर्घटना होत असते. सर्वात शेवटी समाजाने मान्यता दिलेले, पात्र, ठरलेले रुज झालेले शब्द भाषेत राहातात. मराठी भाषेत हळद हा शब्द बोलला जातो. 'हरिद्रा' हा शब्द नाही. भाषेतील हे परिवर्तन जरी भाषेच्या आंतरिक संरचनेवर (व्याकरण नियमांवर) परिणाम करीत नसले तरी अप्रत्यक्षपणे, मंदपणे, भाषेची व्याकरण संरचना ते करीत असते. उदा. 'वस्' या मूळ संस्कृत शाब्दापासून मराठीत 'वासरु' शब्द आला. संस्कृत भाषेत पुल्लिंगी असणारा 'वस्' शब्द मराठी 'वासरु' असा नपुसकलिंगी बनला. पोथी स्त्रीलिंगी, ग्रंथ (पुल्लिंगी) पुस्तक (नपुसकलिंगी) एकाच अर्थाचे शब्द व्याकरणिकदृष्ट्या वंशभेद वेगवेगळे असतात.

ध्वनिपरिवर्तनाच्या अभ्यास करण्यासाठी आपण एकाच वेळी एकाच शब्दाची दोन कालांतील रूपे विचारात घेतो. दोन भिन्न काळांतील रुपांचा ध्वनीच्या उत्क्रांतिष्ट्य अभ्यास हा ध्वनिपरिवर्तनाचे विवेचन करण्याच्या दृष्टीने अपरिहार्य असल्याने, तो द्वैकालिक आहे असे म्हणतात. कोणत्याही गोष्टीचा इतिहास लिहताना हे द्वैकालिक अभ्यासाचे तत्त्व दृष्टीसमोर ठेवावे लागते. भाषा परिवर्तनाच्या आधारे आपण भाषेचे विशिष्ट कालखंड पाडतो. अनेक शतकांची परंपरा असणारी भाषा एकाच प्रकारच्या व्याकरणनियमांनी लिहिली-बोलली जात नाही. ही गोष्ट लक्षात घेऊन ऐतिहासिक व्यकरणाची (Historical Grammar)

आवश्यकता आपणास पडू लागते. ध्वनिपरिवर्तनाने भाषा बदलत असली तरी ती सुलभ ठरते. हे परिवर्तन भाषेची आलकन क्षमतेची मर्यादा ओलांडत नाही.

ध्वनिपरिवर्तनाचे प्रमुख कारणे

भाषिक परिवर्तनाची कारणमीमांसा करण्याचा प्रथम प्रयत्न जे. एच. ब्रेडसडोर्फ या डॉनिश भाषावैज्ञानिकाने इ.स. १८२१ मध्ये केला आहे. परिवर्तनाच्या मुळाशी शारीरिक आणि मानसिक अशी पुढील आठ कारणे त्यांनी प्रतिपादली आहेत.

- १) श्रवण आणि आकलन यामध्ये घडणारी चूक
- २) विस्मृती
- ३) वागिंद्रियातील दोष
- ४) आळस व स्तुती
- ५) सदृश्यतेकडील प्रवृत्ती
- ६) आपण इतराहून वेगळे आहोत हे दर्शविण्याची इच्छा
- ७) परभाषा वा परसमाज यांचा प्रभाव

यातील आठ क्रमांकाचे कारणे वगळता भाषेतील नव्वद टक्के परिवर्तन आळसामुळे किंवा भाषिकांच्या सुलभतेकडील प्रवृत्तीमुळे होत असते. आपण प्रमुख कारणांचा आढावा पुढील प्रमाणे घेत येईल.

वर्गसिध्दांत

प्रारंभी लॅटिनचे विदग्ध वा नागर लॅटिन असे दोन प्रभेद होते. विदग्ध भाषा ही समाजाची उच्च वर्गाची बोली होती, तर खेळवळ ही दुय्यम दर्जाची बोली होती. उच्च वर्गाच्या बोली ह्या कमी परिवर्तनशील असतात तर निम्नस्तरावरील वर्गाच्या बोली परिवर्तनशील असतात या सिध्दांताच्या प्रत्ययच आपणास संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या संदर्भात येतो. तसे शहरी व ग्रामीण मराठी भाषा या अर्थाने प्रमाण भाषा व प्रादेशिक बोलीभाषा या स्वरूपात विखुरली गेली आहे. आपण शहरी व्यक्ती म्हणून सुत्र, यंत्रमंत्र शुक्रवार असा प्रमाण उल्लेख करू मात्र खेड्यातील व्यक्ती सुतर, जंतरमंतर शुक्कूरवार असा प्रादेशिक बोलीत उल्लेख करतील. वर्ग सिध्दांताने भाषिक परिवर्तनाची फलश्रुती स्पष्ट होत असली तरी त्यामागील प्रेरणा किंवा प्रक्रिया यावर फारसा प्रकाश पडत नाही असे दिसते.

आनुवंशिक गुण

ज्या लोकांची मुखरचना आपल्यापेक्षा ठळकपणे भिन्न असते. त्यांच्या उच्चाराने काही फरक येणे क्रमप्राप्त आहे. काही वंशातील लोकांनी जीभ जाड व बोथट असते. काहीच्या टाळूच्या वरचा भाग अधिक प्रमाणात खोल असतो. काही लोक नरमाईने व अस्पष्टपणे बोलतात. तर काही ठासून उच्चार करतात. एकच परकीय भाषा दोन भिन्न मानववंशाच्या भाषिकांनी स्वीकारली आणि त्यांच्या मुखरचनेत भेद असले तर तेथे निश्चित भिन्न-भिन्न उच्चार होतात. वंश वर्ण, जाती धर्म यावर आधारलेले सामाजिक गट कधीच स्थिर नसतात. परस्पर संकराने त्यांच्यात नेहमी आनुवंशिक शरीर वैशिष्ट्ये बदलत असतात. साहजिकच

आनुवंशिकता लिंग, वय, विकृती या शारीरिक प्रवृत्तीनेही स्वनपरिवर्तन होते. अर्थातच उच्चार निर्माण करणा-या स्वरयंत्राला (उदा. ओठ, दात, जीभ, पडजीभ, टाळू, घसा, श्वासनालिका) यांना अतिशय महत्त्व असते. विशिष्ट वंशाच्या लोकांना दुस-या भिन्न वंशाची प्रथमभाषा (मातृभाषा) जशीच्यर तशीच उच्चारता येईलच असे नाही. जर्मनी भाषिकांना मराठी भाषा जशीच्या तशी उच्चारता येणार नाही. मूळचे आर्य नसलेले रहिवाशी व नंतर आलेले संस्कृत भाषिक आर्य लोक यांचा संकट आणि त्यातून निष्पन्न झालेला भाषिक व्यवहार आपणास संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश असा क्रमाने बदलेला दिसतो. अर्थात भिन्न शरीर वैशिष्ट्ये असूनही जगातील भाषांच्या स्वनपरिवर्तनात काही समान प्रक्रिया कार्यरत असतातच, असे का असावे ? याचे उत्तर या कारणाद्वारे मिळत नाही. कारण महाराष्ट्रीय आणि गुजराथी भाषिक एकमेकांच्या संगतीत आल्यामुळे एकमेकांची भाषा सफाईने बोलू शकतात.

वागिंद्रियातील दोष

काही व्यक्तीच्या मध्ये जन्माने, अपघाताने, किंवा विशिष्ट सवयीने वागिंद्रियात फरक पडतो. जन्मःतच जीभ किंवा पडजीभ मध्ये व्यंगत्व असणे आजारपणामुळे जीभेवर परिणाम होणे. अपघातात समोरचे दात पडणे, पानतंबाखू व विशिष्ट प्रकारचे अन्न सतत सेवन केल्याने जीभ जड होणे इत्यादी कारणामुळे उच्चार अनेकदा बदलतात. त्यामुळे भाषेतील लोकांच्या ब/व/भ्/, प/व/फ् आणि स्/व/श्/या उच्चारातील फरक नीट बोलून दाखविता येत नाहीत असे लोक साबण ऐवजी शाबण, सोमवार ऐवजी शोमवार, प्रभाकर ऐवजी पभाकर असे उच्चार अनेकदा करतात नाकांत दागिने घातल्याने, सर्दी झाल्यास घसा बसल्यास उच्चारात फरक पडतो.

आळस

विलासी लोकांच्या जीवनात स्वास्थ अधिक असल्याने साहित्य, संगीत आदी कलांची आवड जोपासली जाऊन अर्धाधिष्ठित परिवर्तन झाले असावे. ऐदी समाजात आळसाची प्रवृत्ती अधिक असल्याने उच्चारणात ढिलाई होते. कष्टकरी माणसांच्या उच्चार सुलभ्जेच्या प्रवृत्तीमुळे स्वनलोप, शब्दालोप स्वनविपर्यय, समानस्वनलोप सारख्या परिवर्तनाच्या प्रक्रिया घडत असाव्यात. प्रयत्नलाघव अथवा प्रयत्नात कसूर केल्यामुळे उच्चारणात फरक पडतो. कृष्ण या शब्दाची कन्हैया, कान्हा, किसन, क्रिष्ण ही रूपे याच प्रवृत्तीतून येतात. भाषेतील नव्वद टक्के परिवर्तन आळसामुळे घडते. असे ब्रेडसडोर्फ याने म्हटलेले आहे. उदा. भक्त-भगत, ग्रहण-गिरण, हॉस्पिटल-इस्पितळ, रविवार-एतवार आळसावलेल्या प्रवृत्तीने श्रम व वेळ वाचवण्यापोटी, उच्चारसुलभतेच्या हव्यासापोटी घडलेल्या परिवर्तनाची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे सांगात येतील. उदा. पोस्टकार्ड-कार्ड, न्यूजपेपर-पेपर, रेल्वेट्रेन-ट्रेन, ऐरोप्लेन-प्लेन, वसंधरा-वसु ही उदाहरणे सुलभीकरणाची आहेत.

श्रवणेदियातील दोष

काही व्यक्तीमध्ये अवघाताने, आजाराने किंवा जन्मतः कानामध्ये ऐकण्याच्या बाबत सदोषता निर्माण होते. सदोषपणे असा भाषिक भाषेतील उच्चार ऐकतो आणि त्याच पध्दतीने त्याचे उच्चार करीत असतो. एकलेल्या उच्चारप्रमाणेच भाषा कमवून तो तिचा उच्चार करीत असतो. इंग्रजी ही प्रथमभाषा नसलेल्या गुजराथी भाषिकांच्या कर्णेदियातील सदोषतेमुळे sure सारख्या इंग्रजी शब्दाचा उच्चार सुवर असा होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे परकीय भाषा अशा कर्णेदियातील सदोषतेने ऐकून उच्चारल्यास त्यात परिवर्तन घडताना दिसून

येते.

भिन्न भाषिकांशी संबंध

अनेक कारणामुळे एका भाषिक समाजाचा संबंध दुस-या भाषिक समाजाशी येते. व्यापार, प्रवास, या निमित्ताने हे दोन भाषिक समाज परस्परांशी भाषिक व्यवहार करतात. या दोहोंच्या भाषांवर एकमेकांच्या भाषांचा संस्कार व परिणाम होत असतो. तसेच भौगोलिकदृष्ट्या निकटवर्ती असलेल्या भाषा अगर बोली यांचाही परस्परांवर परिणाम होतो. द्राविड भाषेच्या संपर्काने अण्णा, अप्पा, उपमा, गोंधळ या सारखे शब्द मराठी भाषेत आले तर हिंदी भाषेच्या सहवासाने खिचडी, जिलेबी, कचोरी, परोठा हे शब्द मराठीत आले. गुजराथी भाषेतून मराठीने तकली, चोपटी, गरबा खेडूत, हे शब्द आपलेसे केले. वसई, दादर येथील भाषिकांना पोर्तुगीजांनी पाव, बिस्कुट, साबण, तंबाकू, अननस पगार घमेले या शब्दांची भेट दिली आहे.

परकीय आक्रमण, राजकारण

इंग्रजांनी भारतात राज्यकारभार करत असताना सनदी नोकर निर्माण करण्यासाठी इंग्रजी शिक्षण देणा-या शाळा सुरु केल्या. त्यामुळे भाषा संकरातून स्वनपरिवर्तन घडत गेले. फादर स्टीफनने Puspa Muzea Puspa Mogare अशी उच्चारसरणी मराठी तर अक्षरे इंग्रजी असणारे ख्रिस्तपुराण लिहिले. या प्रकाराचा प्रभाव भारतातील गावाच्या, शहरांच्या नावामध्ये आढळतो. मुंबई - बॉम्बे, बेळगाव-बेलगाम, पणजी-पंजीम, वेरुळ, एलोरा, बडोदरा-बरोडा, पुणे-पूना, पंचगणी-पाचगणी अशी नावांत परिवर्तन झालेली दिसून येतात.

उच्चारशीघ्रता

अनेक वेळा घाईच्या प्रसंगी, गडबड गोंधळलेल्या मनःस्थितीत किंवा भावनेच्या भरात आपण शब्दाचा उच्चार शीघ्रतेने करतो. त्यामुळे त्या शब्दांतील एखादा स्वनिम त्याच्याही नकळत उच्चारवयक राहून जातो. उदा - महाराज-म्हाराज विशेषतः औषध विक्रेते, वृत्तपत्र विक्रेते- भटजी, लहान मूल, बसस्टेशनवरील उद्घोषक यांच्या भाषिक उच्चारणात अशी शीघ्रता असतो. बस कंडेक्टर किंवा व्यवसाय करणारे भाषिक अतिशय घाईत बोलत असतात. त्यामुळे अशा व्यवसायानुसारही त्या त्या भाषिकांकडून नकळत काह्य शब्दोच्चारांची सरमिसळ होऊन त्यांचे उच्चार भिन्न होतात.

भौगोलिक परिस्थिती व हवामान

भौगोलिक परिस्थिती व हवामानानुसार स्वन परिवर्तन होत असल्याचे परिसरीक वैशिष्ट्य ऑस्ट्रॉफने मांडले. उष्ण हवामानाच्या प्रदेशातील लोक ठसठशीत बोलतात. समशीतोष्ण कटिबंधातील लोकांचे उच्चार हळूवार व लाघवी असतात. सागर किनारी राहणा-या लोकांची भाषा अधिक सानुनासिक असते. कोकण किनारपट्टी वरील मुंबई, रत्नागिरी, सावंतवाडी येथील लोकांचे उच्चार सानुनासिक आहेत. स्तब्ध वातावरणातील लोकांपेक्षा वाहत्या हवेत जीवन कंठणारे मच्छिमार, खलाशी लोक जास्त उंच आवाजात बोलतात. बोलण्याच्या लकबीवरून व्यक्ती कोणत्या प्रदेशातील आहे हे सांगता येते. थंड हवामानात राहणारे लोक अस्पष्ट व जलद बोलतात. पर्वतमय प्रदेशातील लोक कठोर वाटण्यासारखे बोलतात. हेल काढून बोलणे हा यातीलच एक प्रकार आहे. कोल्हापूर, खानदेश, कोकण, मुंबई, नागपूर जळगाव इत्यादी प्रांतातील उच्चाराची काही वैशिष्ट्ये आहेत.

आळस, प्रयत्नलाघव, उच्चारसुकरता वैधित्र्याची आवड तसेच अनुकरणाची अपूर्णता ही कारणे

मानसिक प्रवृत्तीवर आधारलेल्या स्वनपरिवर्तनाची आहेत. प्रत्येकाची उच्चार करण्याची लकब भिन्न असते. दुस-याचे अनुकरण करण्यामुळे, नक्कल करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे उच्चारात फरक पडतो. दरवेळेला अनुकरण वा नक्कल साधनेत असे नाही. कठीण गोष्ट सोपी करणे हा मनुष्यस्वभाव आहे. त्यामुळे मनुष्य उच्चारसैकर्याकडेही लक्ष देणे स्वाभाविक आहे. संयुक्त व्यंजने, संयुक्त स्वर यांच्या उच्चारणाला परिश्रमाची आवश्यकता असते. त्यामुळे अनुकरण करताना लहान मुले किंवा मोठी माणसेही त्यात अपूर्णता आणताना उदा - जहाज-जाज, व्यक्तिमत्व-व्यक्तीमहत्त्व, बिस्किट-बिस्कूट, हायस्कूल-हाईस्कूल.

लेखन पध्दती -

काही वेळेला भाषेतील एखादा शब्द विशेषतः संयुक्त स्वनिमांनी बनलेला शब्द व त्याचे लेखन विवक्षित पध्दतीने केले जाते ही पध्दती लेखनात रुढ होऊन बसते. त्यामुळे शब्दाच्या मूळ उच्चारात स्वनपरिवर्तन घडून येते. उदा. ब्राह्मण-ब्राम्हण, प्रसिद्ध-प्रसिध्द, युध्द-युद्ध, विद्वान-विद्वान

आहार व अन्नप्रकार

आहार शुध्दीवर उच्चार शुध्दी असते. असा एक समज आहे. ब्राह्मणांचा आहार सात्विक असल्याने त्यांचे उच्चार स्पष्ट व कमी परिवर्तनशील असे यथामुल असतात. असे म्हटले जाते. तामस आहाराच्या, मद्यपी लोकांच्या भाषा अस्फूटोच्चारित व अधिक परिवर्तनशील असतात.

आहार हे सुध्दा स्वनपरिवर्तनाचे परिसरिक वैशिष्ट्य आहे. मद्यपी लोक कंदील हा शब्द खंदील असा उच्चारतील.

अज्ञान

बहुसंख्य भाषिक वर्ग अशिक्षित असतो. अनुकरणातून प्राप्त झालेल्या त्यांच्या प्रथम भाषेबद्दल त्याला प्रशिक्षण दिलेले नसते. तो अज्ञानी असतो. केवळ अज्ञानामुळे काही शब्दांचे उच्चार मुळात आहेत तसे त्याला चोखणे उच्चारता येत नाहीत. त्यामुळे शब्दांतील काही उच्चारांचे स्वनांचे त्याच्याकडून परिवर्तन होते. उदा - कर्म - काम, हस्त - हात, कर्ण - कान

भाऊकता -

भावनेच्या भरामध्ये उत्कटतेने बोलताना विशेषतः खाजगी नात्यागोत्यामध्ये काही शब्दांचे उच्चार मुळातील उच्चारापेक्षा भाषिक वेगळे करीत असतो.

त्यामुळे असे स्वनपरिवर्तन संभवते. उदा. सोना-सोन्या, शोन्या-शोनुल्या, लबाड-लब्बाडा

लोकभ्रम

सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीने भाषिकाच्या बुध्दीला न पटणा-या काही कल्पना समाजगत असतात. त्यांना तडा जाईल अशा प्रकारचे उच्चार न करण्याची भाषिकांच्या समूहमनाची इच्छा असते. त्यामुळे भाषिक समूह अशा शब्दाच्या मूळ उच्चारात फरक करतात. त्यातून देखील स्वनपरिवर्तन घडत असते. उदा गोबीचे कोबी असे परिवर्तन गोबीतील गो शब्द देवतादर्श, गायदर्शक आहे म्हणून घडले.

सादृश्यता

भाषिकाला भाषा प्राप्त झाली की, त्या भाषेचे शिक्षण घेण्यापूर्वी किंवा शिक्षण मिळाल्यावर चुकून अनवधानाने तो एखाद्या शब्दाचा उच्चार, त्याला ज्ञात असलेल्या दुस-या शब्दप्रमाणे करतो. त्यातून

भाषिक परिवर्तन घडत जाते. उदा. गाई - गाया हे रूप बाई-बाया याप्रमाणे बनलेले आहे.
संदर्भ

- १) ध्वनिविचार ना. गो. कालेलकर
- २) भाषा विज्ञान - वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक - संपा. डॉ. स. ग. मालशे
डॉ. हे.वि.इनामदार. डॉ. अंजली सोमण
- ३) भाषा आणि भाषा शास्त्र - श्री न. गर्जेद्रगडकर
- ४) भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा अनिल गवळी

घटक : चार अर्थविचार

१) अर्थ म्हणजे निर्देश -

शब्द उच्चारल्यावर ते विशिष्ट वस्तूचा निर्देश करतात. उदा. राम, शंकर, कृष्ण सह्याद्री, नागपूर, मुंबई, चेन्नई, हिमालय इ. विशेष नामे व्यक्तींचा किंवा स्थलांचा निर्देश करतात. पळणे, मारणे, मरणे इ. क्रियापदे कृतींचा निर्देश करतात. सुंदर खराब कोमल, वटवटीत इ. विशेषणे गुणांचा निर्देश करतात. यामुळेच अर्थ म्हणजे निर्देश अशी एक व्याख्या सांगितली जाते. अर्थात ती परिपूर्ण नाही व आणि इतर इ शब्द कशाचाही निर्देश करत नाहीत. तसेच परी, स्वर्ग, नरक इ शब्दांमध्ये काल्पनिक अर्थ आहेत. वास्तव नव्हते.

२) अर्थ म्हणजे प्रतिमा :

शब्द प्रतिमा उभ्या करतात. उदा. कुत्रा म्हटल्यानंतर डोळ्यासामोर कुत्र्याची प्रतिमा उभी राहते आणि तोच त्या शब्दाच्या अर्थ सांगितला जातो. परंतु बहुतांश वेळा एकच शब्द भिन्न प्रतिमांसाठी वापरला जातो. उदा- गरीब हा शब्द स्वभावाने गरीब आणि पैशाने गरीब आणि जर व इ. शब्द कोणतीही प्रतिमा उभी करत नाहीत. त्यामुळे अर्थ म्हणजे प्रतिमा अश प्रकारची व्याख्या परिपूर्ण म्हटली जाणार नाही.

३) अर्थ म्हणजे संकल्पना-

वरील दोन सिध्दांतापेक्षा हा सिध्दांत अधिक व्यापक आहे. घर हा शब्द उच्चारला असता तो अनेक अनुभवांचा समुच्चय घेऊन येतो. त्यात राहण्याची जागा असते. सुरक्षिततेची हमी असते. प्रेमाची मायेची ओढ असते यालाच संकल्पना असे म्हणतात.

या तिन्ही गोष्टी मिळून अर्थाची व्याख्या परिपूर्ण करता येते. भाषेमध्ये शब्दांना प्राप्त होणारे अर्थ या तीन संकल्पनांद्वारे परिपूर्ण डोळ्यांसमोर उभे राहतात व याच्या अनुषंगानेच अर्थविन्यासात विचार करता येतो.

अर्थविन्यासात - अर्थाचे प्रकार

१) सांकाल्पनिक अर्थ:

हा शब्दाचा मुख्य अर्थ होय. शब्दाचा तो अंगभूत अर्थ असतो. उपरा नसतो. उदा- 'बाई' या शब्दात तिचे प्रौढ असणे, पुरुष नसणे हे जरी प्रत्यक्षात कळले तरी ती माणूस आहे. हा तिचा अंगभूत अर्थ होय.

२) गुणव्यंजक अर्थ:

प्रत्यक्ष संप्रेषण प्रक्रियेत शब्दांच्या संकल्पनिक अर्थापेक्षा इतर काही अर्थ त्यास प्राप्त हातो. त्याला गुणव्यंजक अर्थ असे म्हणतात. उदा. एवढे सामान घेऊन तिला एकटीला प्रवास करता येणार नाही कारण ती स्त्री आहे. या वाक्यात तिचे मनुष्यत्व, स्त्रीत्व या संकल्पनिक अर्थ बरोबरीनेच तिचे आबलत्व. कमजोरी अशा प्रकारचा वेगळा अर्थ स्त्री या शब्दातून व्यक्त होतो. हा अर्थ संकल्पनिक अर्थासहीतच येतो. तो जेवायला नक्की येईल. 'भटजी' आहे तो ! या वाक्यातील 'भटजी' या शब्दाला खादाडपणा हा गुणव्यंजक अर्थ प्राप्त होतो.

३) शैलीगत अर्थ :

संप्रेषण प्रक्रियेत वापरल्या जाणा-या शब्दांना केवळ सांकल्पनिक गुणव्यंजन अर्थ प्राप्त होतो. असे नाही तर या प्रक्रियेत व्यक्तीने केलेली शब्दांची निवड त्या व्यक्तीविषयी बरेच काही सांगते. विशिष्ट प्रकारच्या शब्दोच्चाराने त्या त्या शब्दांना वेगवेगळे अर्थ प्राप्त होतात. उदा. पुढील शब्दांचे समानार्थी शब्द जरी सारखे असले तरी विशिष्ट व्यक्तींनी विशिष्ट पध्दतीने उच्चारल्याने शैलीगत अर्थ बदलते उदा. शिर-मस्तक डोके, टाळके, टकले इ.२) दुहीता-मुलगी, कन्या, पोरगी, पोर लेक.

४) भावपर अर्थ:

स्वतःचे भाव व्यक्त करण्यासाठी वक्ता अनेकदा विशिष्ट सूरयोजना किंवा आवाजाचा चढउतार शब्दांतील जोर आवाजाची पट्टी इ. गोष्टींचा सढळपणे वापर करतो. भावपर अर्थ उच्चारण पध्दतीनुसार बदलतो. लेखनात मात्र त्याचा तितकासा उपयोग होत नाही. उदा. 'तो महाराज आहे' महाराज या शब्दाचा उच्चारानुसार त्या वाक्याचा मतितार्थ बदलतो.

५) परावर्तित अर्थ:

वक्ता किंवा लेखक हा एखादा शब्द एका विशिष्ट अर्थाने वापरतो. पण श्रोत्याला किंवा वाचकाला त्याचा भलताच अर्थ भावतो. यालाच 'परावर्तित अर्थ' म्हणतात.

उदा. कालच सुधाचे बाबा गेले. या वाक्यातील गेले या शब्दातून वारले असा परावर्तित अर्थ श्रोत्यांकडून स्वीकारला जातो. अपरोक्ष या शब्दाचा अर्थ संस्कृत मध्ये दृष्टीसमोर किंवा डोळ्यासमोर असा आहे. मराठीत मात्र हाच शब्द दृष्टीआड या अर्थाने वापरला जातो.

६) साहचार्यपर अर्थ:

काही शब्दाचे साहचार्य अगदी अतुट असते. दोन्ही शब्द एकमेकांच्या सान्निध्यात येऊन एक निकट त्वजन्य अर्थ निर्माण करतात. एक शब्द आला की त्याच्याबरोबर दुसरा शब्द आपोआप येतो. म्हणजेच त्या दोन्ही शब्दात सख्य असते. उदा. दुःखद निधन, विनंती विशेष, सप्रेम नमस्कार, साष्टांग नमस्कार इ.

७) विषय अर्थ:

बोलण्याचा मुख्य विषय आणि इतर गोष्टी यात पुरक असतो. दोन वाक्यांचा अर्थ पूर्णतः एकच नसून शब्दांचा अनुक्रम, वाक्यांचा लक्षबिंदू, वाक्यांतर्गत शब्दावरील आघात यातून वाक्याचा मुख्य विषय काय आहे ते समजते.

अर्थ-अर्थ संबंध आणि रूप-अर्थ संबंध

अर्थ-अर्थ संबंध

१) अर्थसमावेश :

ब-याच वेळा एकाच शब्दाच्या अर्थात दुस-या शब्दाचा अर्थ सामावलेला असतो.

उदा. 'बाई' या शब्दाच्या अर्थघटकात प्रौढत्व या शब्दाचे अर्थघटक तसेच मादित्त्व या शब्दाचे अर्थ घटक आणि मानवी प्राणी या शब्दाचे अर्थघटक समाविष्ट असतात.

२) अर्थबहिष्कृत किंवा अर्थविरोध -

दोन शब्दांच्या अर्थ घटकात किमान एक अर्थघटक विरोधी असेल तर विरुद्धी अर्थी शब्द तयार होतात.

उदा.	बाई	-	माणूस	,	प्रौढ	,	नर
	पुरुष	-	माणूस	,	प्रौढ	,	मादी
	मुलगी	-	माणूस	,	प्रौढ	,	नर

भाषेमध्ये अशा प्रकारचा विरोध मुख्यतः चार प्रकारचा असतो.

१) द्विपर्यायी विरोध -

यात दोन शब्दातील अर्थविरोधाच्या सीमारेषा अधिक स्पष्ट असतात. एक शब्द हा दुस-या शब्दाच्या पूर्ण विरोधात असतो.

उदा.	पास	X	नापास
	जीवंत	X	मरण, मृत
	चांगला	X	वाईट

२) बहुविधाविरोध -

यात दोनपेक्षा अधिक विरोध शब्द असतात.

उदा - पांढरा X काळा, हिरवा X निळा

३) धृवात्मक -

यात विरोधाची दोन टोके असतात. एका टोकापासून दुस-या टोकापर्यंत परस्पर विरोधभावाने प्रवास करता येतो.

४) व्यत्यासात्मक विरोध -

या बहुदा दिशांचा विरोध असतो जसे

वर	X	खाली,
डावा	X	उजवा इ.

रूप - अर्थ संबंध

शब्दालाच रूप असे म्हटले जाते. त्यामुळे या रूपाला प्राप्त होणारा अर्थ कोणकोणत्या

रूपाने मिळतो ते बघणे क्रमप्राप्त ठरते.

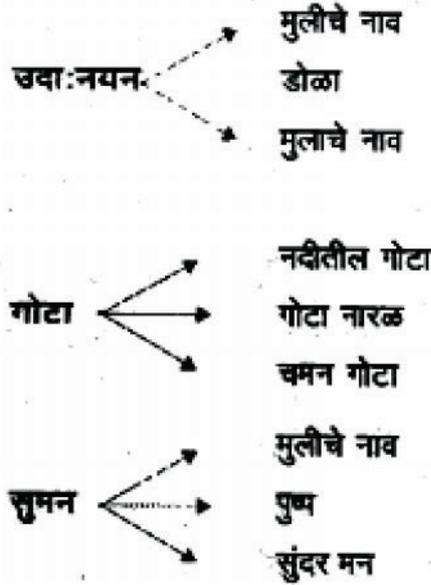
१) समानार्थता :

ज्या दोन रुपांना सांकल्पनिक अर्थ एकच आहे ती रूपे म्हणजे समानार्थी शब्द होय.

उदा. स्त्री आणि बाई या दोन रुपांचे अर्थघटक समान आहेत. परंतु यात गुणव्यंजक किंवा शैलीगत अर्थाच्या अनुषंगाने विचार केला असता काही अपवाद आढळतात. उदा. मी सुंदर स्त्री पाहिली. तसेच मी सुंदर बाई पाहिली यातून स्त्री आणि बाई या दोन्ही शब्दातील गुणव्यंजक अर्थ वेगळे असतात. जसे पाय, चरण, पद, टांग हे सांकल्पनिक दृष्ट्या समानार्थी असलेले शब्द त्याच्या शैलीगत अर्थाच्या अनुषंगाने भिन्न आहेत. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या अर्थाची अनुषंगाने भिन्न आहेत. यामुळे सर्व प्रकारच्या अथाची समानता अशक्य असते म्हणूनच कोणत्याही भाषेत संपूर्णतः समानार्थी शब्द नसतात.

२) अनेकार्थता:

एक रूप आणि भिन्न-भिन्न अर्थ म्हणजेच अनेकार्थता होय. विल्यम एम्प्सन याने काव्यव्यापारात अनेक अर्थत्वाचा विचार केला आहे. गद्य वापारात देखील शब्द किंवा रूप एकच असूनही भिन्न अर्थाची प्रचिती येते.

काही वेळा क्रियापद सुध्दा अनेक अर्थत्व सिध्द करते.

उदा. गेला निघून गेला
मरण पावला

अर्थ-विन्यासाची व्याप्ती :

आधुनिक भाषाविज्ञानात अर्थ विन्यासाची व्याख्या अधिकाधिक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न आधुनिक भाषावैज्ञानिक करतात. भाषेचा विचार करत असताना वाक्य विज्ञानातून काही गहन प्रश्न अनुत्तरीत राहतात. ते प्रश्न शब्दविज्ञान या शाखेकडे सुपूर्द केले जातात. आधुनिक भाषाविज्ञानात अर्थाच्या अनुषंगाने असलेला विचार अधिक स्पष्ट करण्यात आला.

१) समानार्थता किंवा अन्वयार्थता:

कन्या - मुलगी हे समानार्थी आहेत. तो आजारी आहे म्हणजेच त्याला बरे नाही हा अन्वयार्थ आहे.

२) अर्थसाधर्म्य आणि अर्थभेद:

उदा. गाय, मावशी, बहिण, लेखिका हे शब्द स्त्रिलिंगी आहेत हे त्यातील साधर्म्य आहेत तर सावली प्रतिबिंद, पडछाया या शब्दात अर्थसाधर्म्य आहे.

३) अर्थविरोध किंवा अर्थबहिष्कृती:

एका अर्थाचा शब्द वापरला की त्या जागी त्याचा विरुद्ध शब्द त्या अर्थाने वापरता येत नाही. उदा. उजेड X अंधार, गरीब X श्रीमंत वर X खाली.

४) अर्थसमावेश:

शब्दामध्ये एखाद्या गुणवैशिष्ट्याचा तसेच लक्षणाचा समावेश केलेला आढळतो. उदा. मुलगा या शब्दात त्याचे मानवत्व, नरत्व आणि अल्पवय समाविष्ट केलेले आहे.

५) अर्थहीनता:

काही वेळा शब्दांच्या झालेल्या अदलाबदलीमुळे पूर्ण वाक्य किंवा वाक्यांश यात अर्थहीनता निर्माण होते. उदा. वा-याने गवत आकाशात उडाले. या वाक्याला अर्थ आहे. परंतु वा-याने आकाश गवतात उडाले हे वाक्य अर्थहीन आहे.

६) अर्थसंदिग्धता:

भाषेमध्ये बरेच शब्द अर्थाच्या पातळीवर अस्पष्टता दर्शवितात. उदा. ओढ, ताप इ. शब्द संदिग्ध आहेत.

७) अर्थपुनरावृत्ती:

एखाद्या शब्दातील अर्थ अधिक सकस व्हावा म्हणून त्याच अर्थाचा परंतु भिन्न शब्द त्या शब्दाला जोडून वापरला जातो, उदा. मोफत नेत्रदान, पूजा अर्चा, पिवळा पितांबर इ.

८) अर्थविपरीतता:

उदयेशाचा अर्थ विधेयाच्या अर्थाचा छेद घेतो. उदा. म्हातारपण हे दुसरे बालपणच असते. मला जे जे आवडते ते ते मला आवडत नाही.

९) अर्थविस्तार:

वाक्यातील विधान हे खरेही नसते किंवा खोटेही नसते. त्यातील सत्या सत्यता परिस्थितीवर अवलंबून असतो.

उदा - बायकांना बोलायला फार आवडते.

राजे दयाळू असतात.

पुढारी स्वार्थी असतात.

१०) अर्थविसंगती:

उदा. घोडा जिवंत आहे घोडा मेला आहे या दोन विधानात पहिले खरे असेल तर आपोआप दुसरे खोटे ठरते आणि दुसरे खरे असले तर पहिले असत्य असते. यालाच अर्थविसंगती म्हणतात.

११) अर्थसूचना:

यात एका विधानातून दुस-या विधानाचे सूचन होत असते. उदा. लहान मुल हट्टी असतात. यातून लहान मुलीही हट्टी असतात याचे सूचन होते.

१२) अर्थगृहीतता:

एखादे विधान करताना दुस-या एखाद्या विधानाची सत्यता गृहीत धरणे म्हणजेच अर्थगृहीतता होय.

उदा. त्याने श्रीमंत मुलीशी लग्न केले किंवा तो दोन मुलांचा बाप आहे या वाक्यातून त्याचे लग्न झाले आहे हे गृहीत धरता येते.

अर्थपरिवर्तनाची कारणे व अर्थपरिवर्तनाचे वर्गीकरण :

शब्द आणि अर्थ यांच्या सुयोग्याने भाषिक व्यवहार करता येते. अर्थात असे जरी असले तरी भाषेत घडून येणा-या बदलाचा परिणाम कधी ध्वनीरूपावर तर कधी त्याच्या अर्थावरही होतो.

उदा. संस्कृतमधीन 'वेणा' या शब्दाचा अर्थ भाषेच्या पूर्व काळात कुठल्याही स्वरूपाची शारिरीक वेदना असा होता परंतु भाषेच्या उत्तरकाळात या विशिष्ट शब्दाचा अर्थ प्रसुतीकाळाच्या वेदना असा रुढ झालेला दिसतो. शब्दांच्या ध्वनीरूपात फरक न पडता त्याच्या अर्थामध्ये जेव्हा फरक दिसून येतो. त्यावेळेला ते अर्थपरिवर्तन आहे असे म्हणावे लागते. 'उत्मान' या भाषावैज्ञानिकाने अर्थपरिवर्तनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे.

“जेव्हा आशयाला नवे अभिमान प्राप्त होते अथवा एखाद्या अभिधानाशी नवीन अर्थ संबंधित होतो तेव्हा अर्थपरिवर्तन घडून येते”. हे अर्थपरिवर्तन भाषेमध्ये सूचित होत असते जेव्हा जुन्या वाङ्मयातील एखादा शब्द अनपेक्षित अशा संदर्भात योजलेला दिसतो तेव्हा अर्थपरिवर्तन घडते.

मेयेची मीमांसा

अर्थपरिवर्तनची पुढील तीन कारणे मेये यांनी सांगितली आहेत.

१) भाषिक परिस्थिती:

भाषेतील विशिष्ट परिस्थितीमुळे काही वेळा अर्थपरिवर्तन घडून येते.

उदा. फ्रेंच भाषेत ne (नो) हे अव्यय व इतर शब्द यांचा एकत्रित उपयोग केला जाते असे personne नोबडी परंतु भाषिक परिवर्तनामुळे कालांतराने हे अव्यय न जोडता तोच शब्द person आणि nobody या दोन्ही अर्थाने वापरला जाऊ लागला.

२) ऐतिहासिक परिवर्तन -

शब्दाचे स्वरूप पूर्ववत राहिले तरी काळात झालेल्या बदलामुळे, अर्थात बदल घडून येतो. उदा. 'शेगडी' या शब्दाचा अर्थ एकेकाळी कोळशाची शेगडी असा होता पण कालांतराने तो बदलून विजेची शेगडी या अर्थाने वापरला जाऊ लागला.

३) सामाजिक स्तनभेद :

समाजामध्ये विभिन्न गटात असणारे शब्द जेव्हा अन्य संदर्भात योजले जातात तेव्हा अर्थपरिवर्तन घडून येते.

उदा. पुढा-याला लोकांची नाडी सापडली असा वाक्प्रचार मुळातच वैद्यकशास्त्रात रोगनिदान करताना वापरला जातो. परंतु पुढा-यांच्या संदर्भात याच वाक्प्रचाराचा अर्थ पूर्णतः भिन्न असतो.

अर्थपरिवर्तनाची इतर कारणे

अर्थ परिवर्तनाची निश्चित असे कारण भाषावैज्ञानिकांना आढळून आलेले दिसत नाही. संदिग्धता हे अर्थ परिवर्तनाचे सदैव आढळणारे वैशिष्ट्य आहे. 'उल्मान' आणि 'ब्लूमफिल्ड' या भाषावैज्ञानिकांनी अर्थपरिवर्तनाची विशद केलेली कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) लाक्षणिक प्रयोग:

आपले विचार दुस-यांपर्यंत पोहचवणे हा भाषेचा मुख्य हेतू असून आपली अभिव्यक्ती इतरांहून सुंदर असावी असा विचार प्रत्येक वक्त्याचा असतो. म्हणूनच तो लक्षणेचा उपयोग करतो.

उदा. - टेबलाचे पाय, खुर्चीची पाठ, गोड बोलणे इ.

२) विनम्रता प्रदर्शन -

भाषा विनयाने शोभते. विनम्रता हे शिष्टाचारात्मक अंग आहे.

उदा. उर्दू भाषेत स्वतःच्या घराला झोपडी तर इतरांच्या झोपडीला वौलतखाना म्हटले जाते. आज आपण आमच्या घरास पवित्र केले किंवा आज सूर्य कुळे उगवला या दोन्ही वाक्यातील अधोरेखित शब्दप्रयोग पाहुण्यांच्या स्वागतासाठी वापरले जातात.

३) भाषाबंदी -

अनेक अप्रिय गोष्टी वक्त्यांची इच्छा नसताना देखील बोलाव्या लागतात.

उदा. मृत्यु या भीषण वास्तवासाठी देवाज्ञा होणे, स्वर्गवास होणे, पैगंबरवासी होणे, कैसालवासी होणे, बोलावणे येणे यासारखे नवनवीन वाक्प्रचार वापरले जातात. तसेच एखाद्या स्त्रीला आलेल्या वैधव्याचे वर्णन ती विधवा झाली असे न करता कपाळ पांढरे होणे, कुंकु पुसणे, बांगडी फुटणे अशा वाक्प्रचारातून केले जाते.

४) व्यंगात्मकता :

उपरोधपूर्व बोलण्यातून असे अर्थपरिवर्तन दिसून येते. बदफैली स्त्रीला उद्देशून नगर भवानी, बाजार बसवी, अखंड सौभाग्यवती, उष्टी पत्रावळ असे शब्दप्रयोग केले जातात.

५) भावावेशः

भाषेच्या आवेगामध्ये कधी कधी माणसे विचित्र वेगळे वाटणारे शब्दप्रयोग करतात. उदा. आपल्या मुलाला लाडाने सैताना, बाजी, गधड्या, गाढवा असे म्हटले जाते. हरहर, राम-राम, शिव-शिव अशा पवित्र शब्दांचा उपयोग घृणा, राग, उद्वेग इ गोष्टींसाठी केला जातो.

६) साहचर्यः

वस्तू विचार, कल्पना यांचे साहचर्य फार मोठ्या प्रमाणात शब्दार्थामध्ये दिसून येते. उदा. 'काय बाजार भरला आहे या वाक्यात प्रत्यक्ष बाजार भरलेला नूसन बाजारातील गडबड, गोंधळ अभिप्रेत असते. 'मोत्याचा हार' किंवा 'रत्नाचा हार' गळ्यात घातला जातो म्हणूनच त्याला 'कंठीहार' असे नामविधान दिले जाते. आंब्याच्या मोहरासारखा बारीक आणि सुवासिक तांदूळ म्हणजेच आंबेमोहर तांदूळ होय. सुखशांती पूर्ण राज्याचा उल्लेख रामराज्य किंवा शिवशाही असा केला जातो.

अर्थपरिवर्तनाचे वर्गीकरण किंवा अर्थपरिवर्तनाची प्रक्रियाः

अर्थ परिवर्तनाचे वर्गीकरण करताना परिवर्तन पूर्व अर्थ आणि परिवर्तनोत्तर अर्थ यांच्यातील परस्पर संबंध लक्षात घेतला जातो. यानुसार जुने वर्गीकरण आणि नवे वर्गीकरण असे दोन प्रकार आढळून येतात.

जुने वर्गीकरण - जुन्या अर्थपरिवर्तनाची प्रकार पुढील प्रमाणे मानण्यात आले आहेत.

१) अर्थसंकोचः

जुन्या अर्थापेक्षा नव्या अर्थाची व्याप्ती सिमीत झालेली असते.

शब्द	जुना अर्थ	नवा अर्थ
मृग	कोणताही प्राणी	हरीण
वेणा	कोणत्याही शारिरीक वेदना	प्रसुती वेदना

२) **अर्थविस्तार** - नव्या अर्थाची व्याप्ती जुन्या अर्थापेक्षा अधिक असते. शब्द तोच असूनही अर्थविकासित झालेला असतो.

शब्द	जुना अर्थ	नवा अर्थ
कुशल	रक्त काढणारी व्यक्ती	कोणत्याही कलेत निपुण असणारी व्यक्ती
यवन	ग्रीक	परकीय

३) सौम्यार्थत्व

यात शब्दाच्या मूळच्या अर्थापेक्षा नव्या अर्थाचे स्वरूप सौम्य बनलेले असते.

उदा. आकांड-तांडव याचा अर्थ शंकराने केलेले विशिष्ट नृत्य ज्यामूळे धरणीकंप होत

असु परंतु सद्यस्थितीत याच शब्दांचा आरडाओरडा करणे, हट्टी असणे इतकाच अर्थ घेतला जातो.

४) तीव्रार्थत्वः

शब्दाच्या मूळ अर्थापेक्ष नवा अर्थ अधिक तीव्रता दर्शविणारा असतो.

उदा. 'मिजास हा मुळचा फारसी शब्द याचा मूळ अर्थ प्रकृती किंवा तबबेत इतकाच होता परंतु मराठीत याच शब्दाचा अर्थ अवाजची ऐट किंवा शिष्टपणा असा घेतला जातो.

५) अर्थोत्कर्षः

यात शब्दाच्या मूळ अर्थापेक्षा त्याला प्राप्त झालेला नवीन अर्थ वरचा दर्जाचा असतो. उदा. 'आसामी या शब्दाचा अर्थ फारसी भाषेत केवळ माणूस इतकाच होता. मराठीत मात्र हाच शब्द बडा माणूस या अर्थाने वापरला जातो.

६) अर्थपकर्षः

येथे शब्दाच्या मूळ अर्थापेक्षा नवीन प्राप्त झालेला अर्थ खालच्या पातळीवर कार्य ठरतो.

उदा. महाराज किंवा अवतार म्हणजे देवादिकांचे अवतार हा जुना अर्थ तर नव्या पातळीवर याच शब्दाचा अर्थ गबाळया बावळट असा घेतला जातो.

नवे वर्गीकरणः

अर्थाचे जुने वर्गीकरण परिपूर्ण न वाटल्यामुळे त्याच्यात अर्थामुळे होणारी बदलाची दिशा जरी समजली तरी अर्थपरिवर्तन प्रक्रिया व्यवच्छेदकपणे समजण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग होत नाही म्हणून आधुनिक भाषा वैज्ञानिकांनी फेरविचार करून अर्थपरिवर्तनाचे नवे वर्गीकरण उजेडात आणले या नवीन वर्गीकरणात शब्दांचा अर्थ म्हणजे तो शब्द ज्या ज्या संदर्भात वापरला जाऊ शकतो त्या सर्व संदर्भांचा एकत्रित समूह होय. त्यामुळेच परिवर्तनाची नवीन व्याख्या "शब्दात भाषिक संदर्भात होणारे बदल" अशी करण्यात आली हे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे.

१) अर्थसंकोचः

कोणताही शब्द पूर्वीपेक्षा कमी संदर्भात उपयोजला जाऊ लागला की ही प्रक्रिया घडून येते.

उदा - कुंमकुम पत्रिका या शब्दांचा उल्लेख आजच्या काळात फक्त पत्रिका होता किंवा श्राध्दतिथी न म्हणता तिथी असा उल्लेख मिळतो. ब्ल्युमफिल्डच्या मते एखादा शब्द जर त्याच्या सर्व संदर्भांपैकी काही विशिष्ट संदर्भातच उपयोजिला गेला तर ऐकणारा अर्थालाच त्या शब्दांचा पूर्ण अर्थ मानतो. व परिणामी अर्थ संकोच घडून येतो.

२) अर्थविस्तार -

शब्दांचा उपयोग पूर्वीपेक्षा अधिक संदर्भात केला जाऊ लागला की अर्थविस्तार घडून येतो. साहचर्यमूलक अर्थविस्तारात शब्द विस्तारीत अर्थाने कोणत्या संदर्भात वापरला गेला हे

जाणून घेणे महत्त्वाचे असते.

उदा. आपल्याला कोणी चहाला बोलावले तर चहाबरोबी आणखी काही खाद्य पदार्थ असणार अशी आपली सहज प्रतिक्रिया असते. इथे एकच अर्थ न घेता अर्थविस्तार संभवतो.

३) अर्थांतरः

एखाद्या शब्द जेव्हा आपल्या जुन्या भाषिक संदर्भाचा त्याग करून संपूर्णपणे नव्या भाषिक संदर्भात वापरला जाऊ लागतो. तेव्हा अर्थांतराची प्रक्रिया घडून येते. ब्लूमफिल्डच्या मते ही प्रक्रिया दोन टप्प्यांनी घडते. प्रथम अर्थ विस्तार होऊन एखादा शब्द जुन्या व नव्या अशा उभय संदर्भात वापरला जाऊ लागतो. कालांतराने अर्थ संकोचाच्या प्रक्रियेत जुने संदर्भ पूर्ण वगळले जातात व तो शब्द केवळ नव्या संदर्भातच वापरला जाऊ लागतो.

उदा- सुतक हा शब्द पूर्वी नवीन बालकाच्या जन्मामुळे अशाच या अर्थाने वापरला जात असे नंतर अर्थविस्ताराने तो कुटुंबियांचे जन्म आणि मृत्यू या दोहोमुळे येणारे या अर्थाने वापरला जाऊ लागला. कालांतराने अर्थसंकोच होऊन तो केवळ मृत्युमुळे येणा-या अशौचासाठी उपयोजला जाऊ लागला. जन्मामुळे येणा-या अशौचासाठी वृद्धी किंवा सुयेर हे शब्द प्रचलित झाले.

४) वस्तुरुपांतर-

प्रत्यक्ष शब्दाच्या आकारात व स्वरूपात बदल न घडताही शब्दांमुळे व्यक्त होणा-या वस्तूंच्या स्वरूपाबद्दल घडून येतो तिला वस्तुरुपांतर प्रक्रिया असे म्हणतात.

उदा. शेगडी (कोळशाची शेगडी, विजेची ही शेगडी)

उभय वर्गीकरणांचा तौलनिक विचार केल्यास दुसरे संदर्भाधिष्ठित वर्गीकरण अधिक शास्त्रशुध्द वाटते.

आवान प्रक्रिया

भाषिक आवान

दोन भिन्न भाषा बोलणारे भाषिक कालांतराने एकमेकांच्या व्यक्तीभाषेतील काही विशेष आत्मसात करतात व हे विशेष त्याच्या व्यक्तिभाषेचे घटक बनतात या प्रक्रियेला भाषिक आदान-प्रदान असे म्हणतात. आदान प्रदान दोन व्यक्तीपुरते मर्यादित राहिले तर साहजिकच त्याचे महत्त्वही त्या दोन व्यक्ती भाषांपुरतेच मर्यादित राहते. परंतु ज्यावेळी एका भाषिक समाजाच्या (Linguistic Community) म्हणजेच त्यातील अनेक व्यक्तींचा दुस-या भाषिक सामाजाशी संबंध येतो. उदा. जेव्हा मराठी भाषिकांचा इंग्रजी भाषेशी संबंध आला तेव्हा मराठी भाषिकांनी टेबल, शर्ट, रेडिओ, बॅग यासारखे शब्द आत्मसात केले व मराठी भाषेत त्याचा वापर करण्यास सुरुवात केली अखेर ते मराठी भाषेतलेच शब्द बनले.

आदानाचे हेतू

आदानाचे तीन प्रमुख हेतू 'हॉकेट या भाषावैज्ञानिकाने मानले आहेत १) अभिव्यक्तीची गरज भागविणे हा पहिला हेतू होय. दोन भाषिक समाजाच्या जशा भाषा भिन्न असतात तशाच त्याच्या संस्कृतीही कमी अधिक प्रमाणात भिन्न असतात. दुस-या समाजाच्या चालीरीती, आचार-विचार, वापरातील वस्तू आपल्या समाजात प्रचलित नसतील तर त्याच्यासाठी आपल्या भाषेत शब्द असण्याची शक्यता नसते. त्यामुळे त्याच्या अभिव्यक्तीसाठी लागणारे शब्द आपण स्वीकारतो. उदा. इंग्रजी पेहराव आपण स्वीकारला तेव्हा त्याच्या बरोबर शर्ट पॅट, कोट, टाय, हॉट, सुट-बुट इ. शब्द मराठीमध्ये आले.

२) काही वेळा स्वभाषेत प्रतिशब्द असला तरी आपल्याला हवा असलेला अर्थ त्यातून प्रभावीपणे व्यक्त होत नाही. 'Latest style' यासाठी वेगवेगळे मराठी प्रतिशब्द वापरून राहिले तरी त्यातून बरोबर हवा तो अर्थ व्यक्त होत नाही. तसेच Bore झालो म्हणून जे व्यक्त होते ते कंटाळा आला म्हणून होत नाही त्यामुळे परभाषेतील शब्द स्वीकारण्याकडे निजभाषिकांची प्रवृत्ती होते

३) काही वेळा दोन भाषिक गटांच्या सामाजिक दर्जामध्ये फरक असतो. या दोन गटांपेक्षा एक जित व दुसरे जिते असतील तर हा फरक ठळकपणे जाणवतो. मग जेत्याची सामाजिक प्रतिष्ठा त्याच्या भाषेलाही प्राप्त होते आणि ही प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेणा-या इच्छेने जित समाजातील लोक जेत्याच्या भाषेतील अधिकाधिक शब्दांच्या वापर स्वभाषेत करू लागतात. या प्रतिष्ठांच्या हव्यासातूनच मराठी आई-बाब आज मम्मी डॅडी बनले आहेत तर वाढदिवस Birthday म्हणून व पाहुण्यांना गेस्ट असे शब्द प्रचलित झाले आहेत.

ब्लूमफिल्डने केलेले आदानाचे वर्गीकरण

अ) सांस्कृतिक आदान

प्रत्येक भाषिक समाज आपल्या शेजा-याकडून काही न काही शिकत असतो. स्वीकारत असतो. या शिकून स्वीकारलेल्या गोष्टी म्हणजे नवीन वस्तू असतात. तर काही वेळा त्या चालीरीती असतात या आभाषिक आदाना बरोबरीनेच भाषिक आदान ही होत असते. उदा. पचडी, कडबू हे शब्द आणि पदार्थ आपण कानडी समाजाकडून उचलले असे आढाव प्रदान दोन्ही दिशांनी होत असते याला अपवाद म्हणजे दोन शेजारी शेजारी राहणा-या भाषिक समाजापैकी एकाची भौतिक प्रगती अधिक झाली असेल तर तो समाज घेतो त्यापेक्षा अधिक देतो हा होय.

आ) संनिहित आदान -

भौगोलिक वा राजकियदृष्ट्या एकच गणल्या गेलेल्या समाजात ज्यावेळी एकापेक्षा अधिक भाषा बोलल्या जातात व आदान-प्रदान घडते त्याला ब्लूमफील्डने संनिहित आदान असे म्हटले आहे. जेव्हा युध्दाने जिंकलेल्या प्रदेशात जेते कमी अधिक प्रमाणात स्थायिक होतात. तेव्हा जेत्यांची भाषा जिताच्या भाषापेक्षा श्रेष्ठ ठरते. मुसलमानी राजसत्ता येथे प्रस्थापित झाल्यावर मराठीने अशाच प्रकारे जेत्याच्या फारशी भाषेतून अनेक शब्द स्वीकारले तसेच अरबी व तुर्की भाषांतून फारशीने आदान केलेले शब्द ही मराठीने स्वीकारले उदा. फौज, लष्कर, प्यादे, पागा, शिलेदार, चिलखत, लगाम, खंजीर, बंदूक इ. युध्दविषयक शब्द स्वीकारले. याखेरीज बांधकामाविषयी गिलावा, दरवाजा, इमला, जिना, मजला इ. शब्द तर वस्त्रविषयक झबले, सदरा, कफनी, विजार, पायजमा इ. शब्द संगीताशी संबंधित तबला, नगारा, कवाली, गझल, मैफल, शाहीर वगैरे शब्द.

लोक स्थलांतर करून एखाद्या प्रदेशात स्थापिक झाल्यानेही संनिहित आदानाची परिस्थिती निर्माण होते. अन्य भाषिकांनी इंग्रजीतून फार मोठ्या प्रमाणावर आदान केल्याचे आढळून येते. कालांतराने असे अल्पसंख्यांक स्थलांतरीत भिन्न भाषिक स्वभाषेचा पूर्णपणे त्याग करून बहुजन समाजाच्या भाषेचा स्वीकार करतात. जित-जेते संबंधात ही जित समाज स्वतःची भाषा व संस्कृती श्रेष्ठ मानीत असेल तर आदान मोठ्या प्रमाणावर घडते. आणि बहुसंख्य लोक द्वैभाषिक बनतात. स्थापिक जेत्यांची संख्या अत्यल्प असेल तर बहुजन समाजाची भाषा त्यांना व्यवहारासाठी थोडी फार शिकावी लागते व अखेर जेत्याचीच भाषा लोप पावण्याची वाक्यता असते. इंग्लंडमध्ये जेत्यांनी जाणलेल्या फ्रेंच भाषेचा अशाच प्रकार लोप झाला.

इ) बोलीमधील आदान -

जो प्रतिष्ठित वर्ग असेल त्याचे अनुकरण इतर अल्पप्रतिष्ठित अथवा अप्रतिष्ठित वर्ग करीत असतात. दळणवळणाची साधने व त्यामागे समाजांतर्गत व्यवहार जसे वाढतात. तसतशी ही प्रक्रिया अधिक वेग घेते. अन्य प्रकारच्या आदानात प्रमुख घटक शब्द असतो तर बोलीमध्ये उच्चारण, पदिमरचना शब्दांचा नवीन अर्थ याचेही आदान होते.

‘हॉकेट भाषाविज्ञानिकाने आदानाचे प्रकार

१) शब्दादान-

एखाद्या संस्कृतीचा विभिन्न संस्कृतीशी संबंध आल्यास त्या संस्कृतीमधून वस्तूचा वा चालीरीतीचा स्वीकार लोक करतात. तसेच स्वभाषेत सदर वस्तूचे वा चालीरीतीचे वाचक शब्द किंवा नावे उपलब्ध नसल्याने त्यांना असे शब्द वा नावे ही स्वीकारावी लागतात. तेव्हा शब्दादान घडून येते उदा. मराठीत इंग्रजीमधून रॉकेट, रेडिओ, कॅसेट, क्रिकेट, फ्रिज इ. शब्द आले.

२) रूपांतरादान

काही वेळा परभाषेतील शब्द स्वीकारण्या ऐवजी (किंवा कधी परभाषेतील शब्दांबरोबरच) स्वभाषेतील एखादा शब्द परभाषेतील शब्दांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून काहीशा वेगळ्या अर्थाने वापरला जाऊ लागतो. उदा. साखरपुडा हा शब्द इंग्रजी एंगेजमेंट च्या धर्तीवर उपयोगात आणला जाऊ लागला आहे. सॉनेट या इंग्रजी शब्दाला प्रतिशब्द म्हणून खास मराठी वळणाचा वाटणारा व मुळाशी नादसादृश्य राखणारा ‘सुनित हा शब्द घडविण्यात आला आहे.

३) भाषांतरावान-

भाषा पूर्वी न केलेल्या अर्थाचे शब्दीकरण त्यामुळे शक्य होते व त्यात स्वभाषेतील पदिमांचा वापर केल्याने भाषेच्या ध्वनीरचना नियमांचे फलन आपोआप होते. परंतु भाषा शुध्दीवर अवास्तव भर देणार भाषाभिमानी काही वेळा भाषांतरदानाचा अतिरेक करतात व परभाषेतील सामावून गेलेल्या शब्दांनाही प्रतिशब्द वापरतात. उदा. लिपस्टीक ऐवजी ओष्ठशलाका, बँकेला-अधिकोष इ.

४) संमिश्रावान -

शब्दादान व रूपांतरदान या दोन प्रकारांचे मिश्रण होऊन अशा प्रकारे शब्द बनतात म्हणजे त्यांचा काही भाग आदान शब्द असतो. तर काही रूपांतरीत भाषांतरीत असतो. उदा. खाणेबल, वाचणेबल असे शब्द मराठी भाषिक कित्येकदा सहजगत्या वापरतात यात हा इंग्रजी प्रत्यय जसाच्या तसा घेतला आहे तर क्रियेचे रूप मात्र मराठीच कायम ठेवले आहे. मोटारगाडी ‘टाईमशीर यातही असेच मिश्रण आहे.

५) उच्चारणदान-

प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेण्यासाठी समाजातील प्रतिष्ठित वर्गाच्या उच्चरणाचे अनुकरण करण्याकडे समाजातील अन्य वर्गाती प्रवृत्ती असते. प्रमाणेतर बोलीच्या भाषिकांचा प्रमाण भाषेशी संबंध आल्यावर ते पुष्कळदा प्रमाण भाषेतील उच्चारण स्वीकारतात. उदा. व्हतो ऐवजी होता. नव्हं ऐवजी नव्हे इ.

६) व्याकरणादान:

एका भाषेकडून दुस-या भाषेचे महत्त्वाचे व्याकरणिक घटक बहुधा प्रत्यक्षपणे स्वीकारले जात नाहीत मात्र प्रत्यक्षपणे व्याकरणादान होऊ शकते. व्याकरणिक अर्थ असणारे तद्धितादी प्रत्यय मराठीने फारशीमधून लक्षणीय प्रमाणाम घेतलेले आहेत. उदा. वतन-वतनदार दिल-

दिलदार, जमीन-जमीनदार या फारशी शब्दांमधून आलेला 'दार' हा तद्धीत प्रत्यय चवदार, पाणीदार, भागीदार यांसारखे मराठी शब्द प्रचलित होऊन मराठी प्रत्यय बनला.

आदानाचे भाषेवरील परिणाम:

विविध प्रकारच्या आदानांचा भाषेच्या संरचनेवर या विभिन्न प्रकारे परिणाम होतो. सर्वसाधारणपणे प्रमुख परिणाम म्हणजे भाषेच्या शब्दभांडारात नवीन शब्दांची भर पडते. मग ती शब्ददानामुळे असो अथवा संमिश्रणामुळे अगर भाषांतरामुळे असो. रूपांतर दानामुळे अर्थांतर घडते. पण परिणामांच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचा प्रकार 'शब्दादान होय. भाषांतर दाना प्रमाणेच भाषेत नेटकी अभिव्यक्ती न लाभलेल्या अर्थ घटकांच्या शब्दीकरणासाठी शब्ददानाचा उपयोग होतो.

शब्ददानामुळे स्वभाषित असलेले ध्वनी अगर ध्वनीसमुदायी भाषेत प्रयोग करतात. बॅट, बॉल यासारख्या इंग्रजी शब्दांतून अँ अँ. हे नवे ध्वनी सुशिक्षितांच्या मराठी भाषेत आलेले आहेत. सोफा, फर्निचर वगैरेमधून आलेला इंग्रजी घर्षक फ आता काही भाषिकांच्या बाबतीत तरी फळ, फिरणे अशा मराठी शब्दांवर आक्रमण करताना दिसतो. स्ट हा ध्वनीसमूह मराठीला अपरिचित होता पण स्टेशन, स्टाईल स्टॅण्डर्ड इ शब्द मराठीत आल्यावर तो आता सुशिक्षितांना तरी सवयीचा झाला आहे. काही वेळ आदान शब्द हे भाषेतील प्रतिशब्दांच्या जोडीने भाषेत वापरतात आणि त्या दोहोंच्या अर्थात थोडा भेद, राखला जातो. उदा. 'बाथरूम' आणि 'न्हाणीघर' या दोन शब्दांनी सुचित झालेले अर्थ काहीसे भिन्न आहेत. तीच गोष्ट दिवाणखाना आणि ड्रॉईंगरूम, खाणावळ / हॉटेल, वैद्य/ डॉक्टर अशा अनेक उदाहरणांबाबतीत आढळते.

घटक : पाच स्वन, स्वनिम स्वनांतर

माणूस रोज भाषा बोलतो ही भाषा दुस-याला काही तरी सांगावे हे त्याला समजावे म्हणून बोलत असतो. भाषा म्हणजे मावननिर्मित ध्वनींमधून निर्माण होणा-या अर्थपूर्ण संकेताची योग्य मांडणी करून विनिमय साधणारी किंवा संदेशन करणारी एक सामाजिक संस्था होय. कोणतीही भाषा ही ध्वनीरूप असल्यामुळे भाषाशास्त्रातील पहिले पाऊल म्हणजे ध्वनीविचार होय. भाषेच्या संरचनेला ध्वनीविचारापासूनच प्रारंभ होतो. कोणतीही भाषा केवळ शारीरिक क्रियेतून उद्भवते असे नाही ती त्यामागे मानसिक बौद्धिक क्रियादेखील आवश्यक असतात. आधुनिक भाषाविज्ञात आपण ज्याला स्वन म्हणतो त्याला पारंपारिक व्याकरणात ध्वनी असे संबोधले जात असे. व्याकरणाच्या दृष्टीने ध्वनी हा शब्द तितकासा योग्य नाही. कारण तो सर्वसमावेशक आहे. मानवाने निर्माण केलेले उच्चार, पक्षी, प्राणी यांनी काढलेले विविध आवाज पंख्याचा किंवा बसचा आवाज या सगळ्यांनाच ध्वनी म्हणता येते. थोडक्यात चुकचुकण्याचा आवाज, जांभईचा आवाज असे मुखावाटे निर्माण केलेले किंवा झालेले सर्वच आवाज ध्वनीत सामाविष्ट होतात.

स्वन हा ध्वनीपेक्षा वेगळा असतो. मानवी मुखाद्वारे अनेक ध्वनी निर्माण केले जातता. सर्वच ध्वनी भाषेत वापरले जात नाहीत. मुखावाटे निर्माण झालेल्या व भाषेत वापरल्या जाणा-या सार्थ व सानुक्रम ध्वनींनाच 'स्वन म्हणतात. मानव आपल्या २४ वागींद्रियाद्वारे अनेक स्वन निर्माण करतो. कोणत्याही भाषेत मूलध्वनी ४० ते ५० असतात. त्याच ध्वनींचा उपयोग करून अर्थभेद दाखविता येतो. फुफ्फुस, श्वसननलिका, स्वरयंत्र पडजीभ, अलीजीम, नासिकविहार इ. अशा २४ वागींद्रियाचा उपयोग स्वन निर्मितीत होत असतो. स्वनांचा भाषा निरपेक्ष अभ्यास, भाषा विज्ञानाच्या ज्या शाखेत केला जातो तिला 'स्वनविज्ञान' असे म्हणतात. कोणत्याही भाषेचा अभ्यास करण्यासाठी औपचारिक स्वनविज्ञान आणि त्यातील निरीक्षणे उपयुक्त ठरतात. कारण प्रत्येक भाषेतील स्वन आणि त्याचा उच्चार भाषासापेक्ष असतो. स्वनिम हा भाषेच्या उच्चारण पद्धतीशी निगडीत असतो. लेखी भाषेशी त्याचा काही संबंध नसतो. भाषेतील ध्वनींमध्ये अर्थनिर्णायक क्षमता असते. दोन शब्दातला अर्थभेद दाखवण्याचे कार्य ध्वनीला करावे लागते. ज्यामुळे दोन शब्द वेगळे ठेवता येतात. भाषेतील अशा स्वन लक्षणांना 'स्वनिम म्हणतात. उदा- 'काच' या शब्दातील 'का' या स्वनावर जोर दिल्यास 'खा' असा स्वन तयार होईल. काच ऐवजी खाच असा शब्द तयार होईल. स्वनिम हा भाषेतील

लघुत्तम आणि अंतिम घटक असतो. स्वनिमांचे विभाजन करता येत नाही. स्वनिम हे साधारणपणे ४० ते ५० असले तरी त्यापासून हजारो रुपिम तयार होतात. 'कर' या शब्दात क + अ + र असे तीन स्वनिम आहेत. 'स्वनिम' हा काल्पनिक असून त्यानला कोणत्याही भाषेचे स्वतंत्र अस्तित्व नसते.

कोणत्याही भाषेतील स्वनिम निश्चित करण्यासाठी पुढील तत्वाचा उपयोग केला जातो.

१) पुरकविनियोग:

ज्यावेळेस एखाद्या ध्वनीचे उच्चारण अन्योग्य स्थानपरत्वे भिन्न असले तरी अर्थनिर्णायक नसल्यामुळे त्यांचा एक-एक गट बनविता येतो यालाच पुरकविनियोग म्हणतात.

२) व्यकच्छेदक विनियोग:

दोन अगदी जवळच्या ध्वनींमधील भेद निर्णायक असल्यामुळे ती उच्चारणात बंधनकारक असतो. उदा - 'क' या ध्वनीत महाप्राण मिळविला की 'ख' होतो उदा. कार ऐवती खार असे उच्चारले जाते.

३) वैकल्पिक विनियोग :

भाषेतील काही सारखे ध्वनी एकमेकांबद्दल स्वैरपणे वापरले जातात. उदा: 'माझा मधील 'झ' चा दंत उच्चार सर्वत्र सारखा आढळतो. पण 'माझे या अनेक वाचनात मात्र कधी दंत माझे तर कधी तालव्य माझे.

स्वनिमांचे दोन प्रकार पडतात

१) खंडीत स्वनिम

ज्याचा उच्चार वेगळेपणाने करता येतो. त्याला खंडीत स्वनिम म्हणतात. खंडीत स्वनिम एकापाठोपाठ उच्चारले जातात. उदा. स्वर आणि व्यंजनेइ क, ख, ग, अ, आ, इ इत्यादी कोणतेही दोन खंडीत स्वनिम एकत्रित उच्चारता येत नाहीत.

२) खंडाधिष्ठित स्वनिम

प्रत्येक भाषेत असे काही स्वनिम असतात की जे स्वतंत्रपणे उच्चारता येत नाही. खंडीत स्वनिमांबरोबरच त्याचा उच्चार करावा लागतो. खंडाधिष्ठित स्वनिमानाच सहोच्चारी स्वनिम असे म्हणतात. बलाघात, सुरावली व सीमासंधी असे मराठीतील खंडाधिष्ठित स्वनिम आहेत. भाषेची लेखन व्यवस्था निर्माण केली तेव्हा प्रत्येक स्वनिमाला लिपीचिन्ह दिले गेले म्हणूनच प्रत्येक स्वनिम स्वतंत्रपणे कार्य करतो.

स्वनांतरे-

कोणताही स्वनिम हा स्वनांतराच्या रूपाने मूर्त होतो, उच्चारला जातो. भाषेत स्वनिम नसतात तर स्वनांतरे असतात. स्वनिमाच्या वर्गात समावेश केलेल्या प्रत्येक ध्वनीला त्या स्वनिमाची स्वनांतरे म्हणतात. स्वनांतर हे त्या गटाचे प्रत्यक्ष उच्चारले जाणारे सभासद असतात. म्हणूनच कोणतीही स्वनांतरे स्वनिमसापेक्ष असतात. स्वनिम तिरप्या (/) रेघात

लिहिला जातो. तर त्याची स्वनांतरे चौकटी () कंसात लिहिली जातात. स्वनांतरे अंशतः भेद आणि मोठ्या प्रमाणावर साम्य असलेल्या उच्चारणाचा गट असतो. उदा. वाडा आणि डावा या दोन शब्दातील 'ड' सर स्वनिमाची ड१, ड२ ही स्वनांतरे आहेत.

स्वनपरिवर्तनाची कारणे

भाषिक परिवर्तन हा कोणत्याही भाषेचा त्या भाषेला जिवंत ठेवणारा आवश्यक गुण आहे. "एका विशिष्ट समाजाच्या एका विशिष्ट काळात बोलल्या जाणा-या भाषेतील प्वनी कालगतीबरोबर विशिष्ट पध्दतीने परिवर्तित होत जातात त्या अखंडीत व सार्वत्रिक प्रकियेला स्वनपरिवर्तन किंवा ध्वनी परिवर्तन असे म्हणतात. या प्रक्रियेचे मूळ मानवाच्या शारिरीक व मानसिक वैशिष्ट्यांमध्ये दिसून येते, वागींद्रिये आणि आपण नाकावाटे घेतलेला श्वास यांच्यावर स्वनपरिवर्तन अवलंबून असते. स्वनपरिवर्तनामुळे स्वनांची लक्षणे, स्वनांची संख्या, भाषेची संरचना यावर पुरोगामी परिणाम होतो. स्वनपरिवर्तन घडून येण्याची कारणे, बाह्यकारणे व अंतर्गत कारणे अशी विभागता येतात.

बाह्यकारणे-

१) भौगोलिक -

एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील भाषेच्या काही खास लकबी, तिची वैशिष्ट्ये असतात. एका भूप्रदेशातील व्यक्ती दुस-या भूप्रदेशात गेली की, अशा वैशिष्ट्यांची देवाण-घेवाण होते. उदा. मी म्हणलो - पुणे, मी म्हणालो - मुंबई.

२) राजकीय :

आपल्या देशावर विविध सत्तांनी राज्य केले. पर्यायाने त्या त्या काळात त्या त्या सत्तांचे काही खास शब्द आपलेच वाटावे असे मराठीत रुळले. फारसी, इंग्रजी, पोर्तुगीज या भाषांचा मोठा प्रभाव मराठीत दिसून येतो. उदा. आगपेटीऐवजी माचिस, टंकलेखनाऐवजी टायपिस्ट इ.

३) सांस्कृतिक -

माणूस आणि संस्कृती यांचे अतुट नाते असते. माणसाच्या बोलण्यातून त्याची सांस्कृतिक पातळी कळते. एखादी व्यक्ती मरण पावल्यास त्याचे वर्णन करण्यासाठी मेला, गचकला, स्वर्गवासी झाला इत्यादी वाक्यांचा उपयोग केला जातो. महापरिनिर्वाण झाले.

अंतर्गत कारणे:

स्वनपरिवर्तनाच्या अंतर्गत कारणांमध्ये स्पष्ट व शुध्द उच्चार इतकाच अर्थ घ्यायचा असतो. अंतर्गत करणे ही व्यक्तीसापेक्षा कारणे असतात.

१) अनुकरण:

मानवी भाषा ही अर्जित संपत्ती आहे. आपल्या सान्निध्यात येणा-या इतरांकडून आपण भाषेचे अनुकरण करतो. राजकीय पुढारी करायला हवे ऐवजी करावयास पाहिजेल असे म्हणतात. सुशिक्षितांसारखे बोलू पाहणारे अशिक्षित, मोठ्यांसारखी बोलू पाहणारी लहान मुले, परधर्मिय, परभाषिक या उदाहरणातून अनुकरणाची प्रक्रिया स्पष्ट होते.

उदा. टिळक-तिलक, बाळ-बाल, ठाणे-ठाना, स्कू-इस्कू, स्कूल-इस्कूल.

२) आघातः

उच्चार करताना एखाद्या वर्णावर वाजवीपेक्षा जास्त आघात देणे किंवा तो वर्ण उच्चारताना जास्त श्वास नाकातून सोडणे यामुळे उच्चारात फरक पडतो.

उदा. काट-खाट, गार-घार, पळ-फळ आघाताचे स्थलांतर हे बोलणा-याच्या मानसिक, स्वरुपावर तसेच वर्गिद्रियाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण रचनेवर अवलंबून असते.

३) स्पष्टोच्चार करण्यातील आळस-

मराठीमध्ये बरेच शब्द स्वरांत लिहिले जातात पण व्यंजनात उच्चारले जातात. तसेच कठीण उच्चार सोपे करण्याची मानवी प्रवृत्ती असते. यालाच उच्चार सौकर्य असे म्हणतात. उदा. कृष्ण - किसना, स्टेशन-ठेसन, ओरडला-वरडला, रक्त-रगत

४) वागींद्रियातील दोष :

ध्वनी उत्पन्न करणा-या इंद्रियाना वागींद्रियात कृत्रिम किंवा स्वाभाविक दोष असतात. याचा उच्चारावर परिणाम होतो. स्त्रियांच्या नाकात असलेल्या नथींमुळे म,प या ओष्ठ वर्गाचा उच्चार बदलतो. उदा. प्रभाकर, सोमवार, जीभेच्या जडपणामुळे किंवा बोबडेपणामुळे र चा उच्चार 'ड' किंवा 'ल' असा केला जातो.

उदा. सरळ - सडल, सलल.

५) व्यवसाय-

निरनिराळ्या व्यवसायातील माणसांना आपल्या विशिष्ट अवयवांचा विशिष्ट प्रकारे उपयोग करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या अवयवांची रचना व शारिरीक सवयींनी एक विशिष्ट वळण मिळते.

उदा. सुतार, कोळी, सोनार इ. व्यावसायिकामध्ये आघाताचे हेलांचे प्रमाण वाढलेले असते.

६) भिन्न भाषिकांचा संपर्क-

स्थलांतरामुळे म्हणजे दोघांच्याही मूळ उच्चार पद्धतीवर भिन्न परिणाम होतात. अशावेळी शब्द, वासराक्यप्रचार आणि उच्चार यांच्यात बदल होतो. उदा. खानदेश डांग इ. परिसरात मराठीवर गुजरातीचा सोलापूरमधील मराठीवर कानडीचा परिणाम झालेला दिसतो.

समारोपः

अशा विविध कारणामुळे स्वनपरिवर्तन घडून येते. प्रामुख्याने स्वनपरिवर्तन हे सापेक्ष किंवा सहयोगजन्य तसेच निरपेक्ष किंवा स्वतंत्र परिवर्तन असू शकते. स्वनपरिवर्तनामुळे भाषेची केवळ शब्दसंपत्ती बदलते, इतकेच नाही तर सादृश्यमूलक स्वनपरिवर्तनाचा भाषेच्या व्याकरणावर देखील प्रभाव पडतो. अनेक नवीन रूपे, नवे शब्दप्रयोग नवनवीन वाक्यरचना भाषेत निर्माण होतात आणि भाषेला उर्जितावस्था येते. स्वनपरिवर्तन हे कोणत्याही भाषेतील आवश्यक अशीच घटना म्हणूनच ती अखंड आणि सार्वत्रिक प्रक्रिया ठरते. स्वनपरिवर्तनाच्या

वरील कारणाबरोबरच देश परिस्थिती हवामान, अन्न, दुष्काळ, आजार, मेंदूतील विकृती, मादक पदार्थांचे सेवन अशी इतरही कारणे सांगता येतील स्वनपरिवर्तन ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे

संदर्भ ग्रंथ

१. भाषा आणि संस्कृती - ना. गो. कालेलकर
२. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान - संपादक कल्याण काळे, अंजली सोमण.
३. भाषाविज्ञान - वर्णनात्मक व ऐतिहासिक - संपादक हे. कि. इनामदार, सं. गं. मालशे, अंजली सोमण.

भाषाविज्ञान परिचय आणि मराठी व्याकरणाची रूपरेषा

विभाग २

मराठी व्याकरणाची रूपरेषा

डॉ. शुभांगी गोरे

भाषाविज्ञान परिचय आणि मराठी व्याकरणाची रुपरेषा व्याकरण

प्रस्तावना

तृतीय वर्ष या वर्गातील मराठी विषयाच्या प्रश्नपत्रिका क्रमांक साठी असलेल्या मराठी व्याकरण'तील विषयघटकांमध्ये पहिला घटक 'शब्दविचार हा आहे. यामध्ये मराठीच्या व्याकरणात शब्दजातींचे वर्गीकरण कोणत्या तत्त्वांनी मांडले गेले वा सुचविले गेले, तसेच प्रत्यक्ष शब्दजातींचे वर्गीकरण अपेक्षित आहे.

मराठी भाषेवर संस्कृत व इंग्रजी अशा दोन्ही भाषांचा प्रभाव आढळतो. मराठीतील वाक्यरचनेवर इंग्रजीचा परिणाम झालेला आढळतो. प्रत्यक्ष भाषेवरील प्रभावाप्रमाणेच संस्कृत व इंग्रजी या दोन्ही भाषांतील व्याकरणाविषयक चर्चेचा प्रभाव अगदी अर्जुनवाडकर/आचार्य यांच्यापर्यंतच्या मराठीच्या व्याकरणाविषयक चर्चेमध्येही उघडच नोंदविलेला दिसून येतो.

मराठी व्याकरणरचनेचा प्रारंभकाळाची पार्श्वभूमी पाहिल्यास, इंग्रजी भाषेचा व व्याकरणविषयक चर्चेचा प्रभाव मराठी व्याकरणावर का पडला, त्याची कारणे स्पष्ट दिसून येतात. आधुनिक मराठी गद्यवाङ्मयाची सुरुवात व विकास इंग्रजी अमदानीत झाला, हे त्याचे एक कारण आहे. तर ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीत, धोरण म्हणून मराठीला उत्तेजन देण्यात आले. कै. रा. भि. गुंजीकर यांच्या लेखसंग्रहाच्या प्रारंभीच त्यांच्या चरित्राविषयक टिपणामध्ये याविषयी स्पष्ट नोंदही आढळते.

“१८१३ साली ईस्ट इंडिया कंपनीला जी सनद (Charter) देण्यांत आली, तिच्या अन्वये वाङ्मयांचे पुनरुज्जीवन व अभिवृद्धि ('The revival and improvement of literature') हिंदी विद्वानांना मदत आणि हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश प्रजाजनांमध्ये शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार या गोष्टीकरितां म्हणून प्रातिक उत्पन्नांतून निदान एक लाख रुपये बाजूला ठेवण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरलला मिळाला होता.

या आर्थिक तरतुदीच्या निर्देशाशिवाय: १८१५ साली विद्योत्तजक सभा स्थापन झाली होती. १८२० साली माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांची मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाल्यानंतर: त्यांच्या प्रोत्साहनाने निघालेल्या शैक्षणिक संस्था, शाळापुस्तकमंडळी (सेक्रेटरी कॅ. जॉर्ज जर्विस) यांचाही निर्देश आहे. १८४० पर्यंत मराठी भाषेला उत्तेजन मिळून छत्रे, जांभेकर, माडगांवकर, हरि केशवजी दादोबा, पांडुरंग वगैरे ग्रंथकारांची पहिली पिढी उदयाला आली, अशी माहिती गुंजीकरांच्या चरित्राच्या पार्श्वभूमीसाठी नोंदविलेली

आढळतो. इतकेच नव्हे तर मुंबई विद्यापीठामध्ये प्रारंभीच्या वर्षामध्ये १८६३ पर्यंत देशी भाषांना मज्जाव नव्हता. मात्र ही स्थिती कशी बदलली त्याचाही निर्देश गुंजीकरांच्या चरित्रपर प्रस्तावनेत आहे. तेथे म्हटलेले आहे की, “देशी भाषामध्ये शालेय पुस्तके व कोश जे तयार झाले, त्यांच्याकरिता सरकारने उदारपणे खर्च केला होता. तो कांही लोकांना पाहवत नसे. त्यांना वाटे की, देशी वाङ्मयाच्या उत्तेजनाकरितां जो हा खर्च केला तो अनाठायीं खर्च झाला: पाण्यांत फेकल्याप्रमाणें वायां गेला ! या मताचे अध्वर्यु मेकॉले होते व त्यांची री ओढणा-या देशी नवीन विद्वानांना वाण नव्हती, उलट रे. विल्सन, मि. शेक्सपियर इ. लोक देशी भाषांचा जोरानें पुरस्कार करीत पुढे हळुहळु देशी पक्ष मार्गे पडून इंग्रजीच्या अभिमान्यांची सरशी होत गेली. असो.

एकूण पाहता देशी भाषांना उत्तेजन देण्याच्या प्रारंभीच्या काळातील इंग्रजी धोरणानुसार शालेय पुस्तकनिर्मितीच्या कारणातून मराठीच्या व्याकरणरचनेच्या प्रयत्नांना सुरुवात झाली. १९ व्या शतकातील मुख्यतः दादोबा पांडुरंग आणि अन्य, यांच्या व्याकरणरचना/चर्चा या मागील ही राजकीय पार्श्वभूमी आहे.

घटक : एक शब्द विचार

शब्द :

‘शब्द’ या संकल्पनेत सिध्द शब्द, साधित शब्द किंवा नुसता प्रत्ययही समाविष्ट असू शकतो. भाषेतील स्वतंत्र शब्द वाक्यात वापरले जाताना त्यांना ‘पद’ अशी संज्ञा प्राप्त होते. संस्कृतमध्ये शब्दाचे ‘पद’ होते तेव्हा म्हणजे शब्द जेव्हा वाक्यात वापरला जातो तेव्हा त्याला प्रत्यय हा लागतोच. मराठीमध्ये अशी स्थिती नाही. मराठीत स्वतंत्र शब्दही जसेच्या तसे वाक्यरचनेत सहज आढळतात.

उदा. ठाणे जिल्ह्यात, आदिवासी विकास विभागाच्या पासष्ट माध्यमिक आणि बावीस प्राथमिक आश्रमशाळा आहेत. या बारा शब्दांच्या वाक्यातील ‘ठाणे’, ‘आदिवासी’, विकास, ‘सापष्ट’, माध्यमिक, आणि, बावीस, प्रथमिक, आश्रमशाळा हे नऊ शब्द, मराठी भाषाव्यवहारात स्वतंत्र शब्द म्हणूनही जसेच्या तसे दिसून येतात. वरील वाक्यातील एकूण बारा शब्दांपैकी नऊ शब्दांचा, वाक्यात उपयोग होत असताना म्हणजेच शब्दाचे पद होत असताना त्यांना कोणताही प्रत्यय लागलेला आढळत नाही. म्हणजेच शब्दाचे पद होण्यासाठी ‘प्रत्ययविकार होणे ही मराठीच्या संदर्भात अगदी अपरिहार्य अशी अट नाही.

इंग्रजी भाषेत शब्द वाक्यात उपयोजिताना त्यांना प्रत्यय लावणे अपरिहार्य नसते. म्हणजेच शब्दांचे पद होताना इंग्रजी भाषेत स्वतंत्र शब्दही ‘पद म्हणून जसेच्या तसे उपयोगात येतात. इंग्रजीत शब्दाचा वाक्यरचनेतील क्रम हा महत्वाचा समजला जातो. मराठी भाषेची प्रकृती पाहता ती ‘प्रत्ययविकार तत्त्व आणि क्रमतत्त्व या दोन्ही तत्त्वांना अनुसरणारी आढळते. मात्र त्यातील कोणत्याही एकाच एका तत्त्वांचे समग्र उपयोजन मराठी भाषाव्यवहारात आढळत नाही.

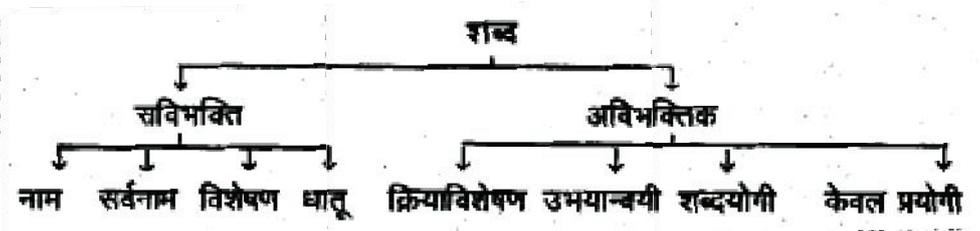
दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी १८३६ मध्ये ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण लिहिले. या विषयीच्या चर्चेतून, नंतरच्या आवृत्तीतून आवश्यक वाटले ते संपादनही त्यांनी केले. मराठी भाषेचा समग्र विचार करणारा कोणताही व्याकरणग्रंथ समोर नसतांना सुध्दा त्यांनी हा व्याकरणरचनेचा उद्योग केला. त्यांचा ‘मराठी भाषेचे पाणिनी, असा गौरव केला जातो. येथील औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेच्या गरजेतून आणि मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीच्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून, दादोबांनी व्याकरणरचनेची हा दीर्घोद्योग केला, हे विचारात घ्यावे लागते.

दादोबांच्या या व्याकरणाची समीक्षा त्यांच्या हयातील झाली व त्याचा परिणाम म्हणून नंतरच्या आवृत्तींमध्ये दादोबांनी काही संपादने केली, तसेच बदल केले.

दादोबांनी आपल्या ग्रंथाच्या सुरुवातीला असे म्हटले आहे. की, “व्याकरण म्हणून एक शास्त्र आहे. जेणेकरून भाषेचे तत्त्वज्ञान होते, म्हणजे तिचे आंतील नियम कळतात, तेणेकरून शुध्द कोणते आणि अशुध्द कोणते, हें यथायोग्य समजते. या विधानाचा आधार देऊन आचार्य व परब यांनी दादोबांच्या व्याकरणाचा हेतू, शुध्द-अशुध्द निर्णयाचा असल्याचे म्हटले आहे. परंतु स्वतः दादोबांनी वरील वाक्याचे जे स्पष्टीकरण केले आहे तेथे स्पष्ट केले आहे की, ‘या वरून जर कोणी पुसले की, “काय व्याकरण जाणल्यावांचून शुध्द बोलतां येत नाही ? तर याचे उत्तर असे आहे कीं, आपली भाषा शुध्द बोलण्यास जरी व्याकाणाशास्त्राचे विशेष अगत्य लागत नाही, तरी जो त्याज विषयीं अज्ञान असतो. तो यद्यपि बहुवक्ता असला, आणि जरी स्वतः अशुध्द बोलत नसला, तथापि इतरांचे भाषण शुध्द आहे किंवा अशुध्द आहे हे त्यास नीट दाखवितां येत नाही..... म्हणजेच मातृभाषेतील शुध्द काय व अशुध्द काय हे समजण्यासाठी व्याकरणाची गरज नाही, ही बाब स्वतः दादोबांनीच या जागी स्पष्ट केली आहे.

असे असले तरी दादोबांनी, व्याकरण हे (भाषा) व्यवहाराचे नियामक शास्त्र आहे, असे पुढे स्पष्टपणे म्हटले आहे. त्यांनी लिहिले आहे की, “अहो, व्याकरण म्हणजे शास्त्र होय, आणि भाषा बोलणे ही केवळ व्यवहारिक आणि स्वाभाविक गोष्ट होय, म्हणोन या उभय गोष्टीं मध्ये फार अंतर आहे. शास्त्र हे व्यवहारांचे नियामक होय.

शब्दजातींचा विचार करताना दादोबांवर इंग्रजीच्या व्याकरणाचा प्रभाव होता, हे उघड आहे. म्हणूनच त्यांनी नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी, उद्गारवाचके अशा आठ जाती मानल्या. त्याच्या बाबत दादोबांनी म्हटले आहे की, “या व्याकरणाच्या प्रथमावृत्तीत शब्दांच्या जाती पाच केल्या होत्या. परंतु त्यात सविभक्तिकादि मुख्य भेद दर्शविले नव्हते, हे भेद दर्शविल्यानंतर या आठ जाती पृथक् कल्पणे अप्रशस्त नाही. असे माझ्या एका विद्वान मित्राचे मत पडले व ते मला प्रशस्त दिसले, त्यावरून या आठ दादोबांनी पुढील प्रमाणे शब्दजातींची विभागणी केली.

आगरकरांनी ‘वाक्यीमीमांसेत (सन १८८८) उद्गारवाचक अव्यये (केवलप्रयोगी अव्यये) वगळून उर्वरित सात जाती स्वीकारल्या. या सात जातींबद्दल त्यांनी म्हटले आहे की, “पाहिजे तेवढी हालचलाखी केली तरी या सात जातींपैकी कोणत्याही जातीत पडणारा शब्द त्याच अर्थाने दुस-या कोणत्याही जातीत घालता येणार नाही, तसेच ज्याला या सात जातींपैकी एका जातीत घालता येणार नाही असाही शब्द भाषेत सापडावयाचा नाही.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी शब्दांच्या मुख्य जाती तीन, असे म्हटले आहे. त्यांनी

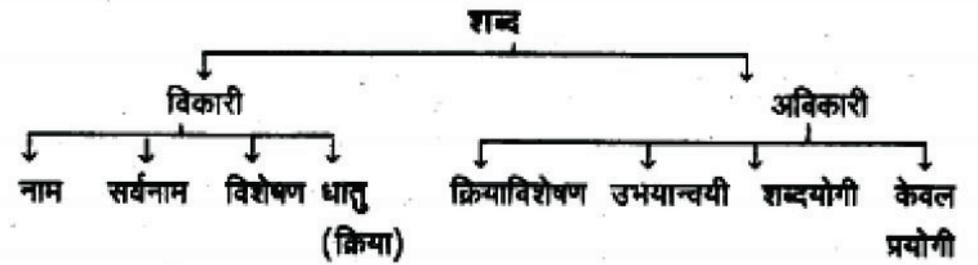
सांगितल्या जाती पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. प्रतिपदिक (नाम, सर्वनाम, विशेषण)
२. क्रियापद,
३. अव्यय,

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी केलेल्या या विभागाणीचे साधर्म्य अर्जुनवाडकर व त्यांचे अनुयायी मा.ना आचार्य व डॉ. प्रकाश परब यांच्या प्रतिपादनातही आढळते.

मोरो केशव दामले यांनी १९११ साली शास्त्रीय मराठी व्याकरण प्रसिध्द केले. हा ग्रंथ परिश्रम, चिकाटी, दीर्घोद्योग यांचा उत्तम नमुना आहे. दामले यांचा १९१३ मध्ये अपघाती मृत्यु झाला. त्यांच्या शास्त्रीय मराठी व्याकरणाची समीक्षा आजतागायत पुनः पुन्हा केला जात आहे. दादोबा आणि दामले यांच्यानंतर समग्र मराठी व्याकरण रचनेचा संकल्प करून तो चिकाटीने पूर्णत्वास नेण्याचा दीर्घोद्योग आढळत नाही. यामुळे आजच्या अभ्यासकांना व्याकरणरचनेमागील तत्त्वे व प्रत्यक्ष व्याकरणरचना यांचा विचार करायचा झाल्यास दादोबा, दामले यांना टाळता येणे शक्य नाही. दादोबांनंतर, तसेच दामल्यांनंतर व्याकरण समीक्षणकार मात्र अनेक झाले. म्हणून स्वतंत्रपणे प्रत्यक्ष व्याकरणरचना करणारे दादोबा, दामले आणि अन्य महत्त्वाचे समीक्षक यांचा विचार यापुढील विवेचनात करावा लागेल.

दामल्यांनी शब्दांच्या 'विकारी व अविकारी' अशी जाती सांगून या दोहोंच्या प्रत्येकी चार उपजाती सांगितल्या. म्हणजेच आठही जातींना 'शास्त्रीय व्याकरण'त स्थान दिले. हे वर्गीकरण व्याकारणापेक्षा भाषेच्या अर्थाला ज्यात चिकित्सक व निर्णायक महत्त्व आहे. अशा तर्कशास्त्राला अनुसरणारे आहे. अशी टीका केली जाते. दामले यांनी केलेले वर्गीकरण पुढील प्रमाणे आहे.

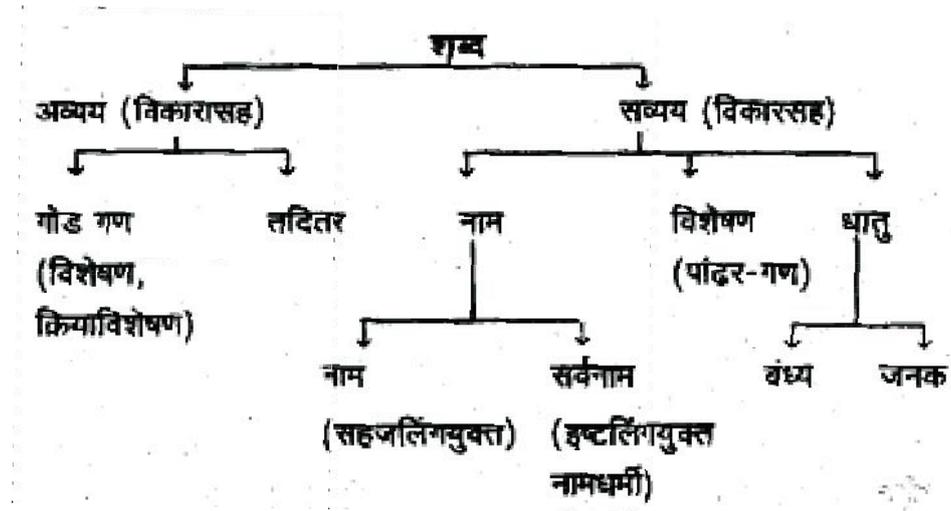
दामल्यांच्या पूर्वी कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी प्रातिपदिक (नाम, सर्वनाम, विशेषण), क्रियापद आणि अव्यय, हे वर्गीकरण केलेले होते. तरीही दामल्यांवर तर्कशास्त्राचा प्रभाव आणि तत्कालीन इंग्रजी व्याकरणाच्या आदर्शाचा प्रभाव आहे. असे आढळते.

दामल्यांनी केलेले शब्दजातींचे हे वर्गीकरण मराठी व्याकरणातील रुढ वर्गीकरण आहे. दामल्यांनी शब्दाचे रूप महत्त्वाचे असे म्हटले असले तरी, शब्दजातीचे वर्गीकरण करताना शब्दाच्या रूपाचा विचार करताना काही स्थान त्याहून जास्त शब्दाच्या वाक्यातील संबंधाचा, अर्थाचा विचार केलेला आहे. असे आढळते.

दामले यांनी केलेला शब्दजातीचा विचार पाहताना आवश्यक तेथे इतरांनी (दादोबा आणि व्याकरणसमीक्षाकार) त्या-त्या शब्दजातीबाबत केलेला विचार व नोंदविलेली मतभिन्नताही आपण विचारात घेणार आहोत.

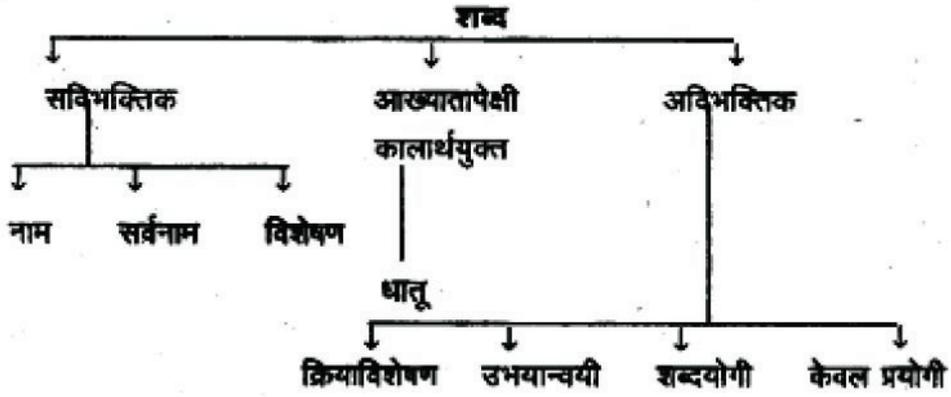
तत्पूर्वी एकूण शब्दजातींच्या संख्येविषयी मराठी व्याकरणाच्या समीक्षेतील मतभिन्नता थोडक्यात नोंदवून घेणे उचित ठरेल.

अरविंद मंगरुळकर यांनी काही अभिनव मते संदर्भात मांडली आहेत. विशेषणांची 'गोडगण आणि पांढरगण' अशी विभागणी त्यांनी केली. त्या आधारे विशेषणांमधील काही विशेषणे अविकारी कशी ठरतात, ते स्पष्ट केले. सर्वनामांपैकी प्रथम व द्वितीय पुरुषी सर्वनामांची विभागणी 'नाम या गटात करून तृतीय पुरुषी सर्वनामे विशेषण गटात नोंदविली. मंगरुळकरांनी शब्दाच्या 'प्रकृती' चे स्पष्ट केलेले स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे.

प्र. ना. दीक्षित यांची भूमिका अशी आहे की, 'मराठी भाषा ही संस्कृतप्रमाणे पूर्णतया शब्दप्रधान प्रत्ययप्रधान भाषा नाही की इंग्रजीप्रमाणे पूर्णपणे वाक्यप्रधान व प्रत्ययाला गौणत्व देणारी भाषा नाही. दोन्ही भाषांच्या मधल्या अवस्थेत आज मराठी भाषा आहे. शब्दांच्या जातींच्या विचार करीत असताना मराठीच्या संदर्भात उचित काय व आवश्यक काय हे पाहिले पाहिजे. वाक्यनिर्मितीत कोणते कार्य व कोणता अर्थ आहे हे व शब्दांचे रूपवैशिष्ट्य हे दोन्ही पाहून ठरविणे जरूर आहे.

प्र. ना. दीक्षित यांनी त्यांना अपेक्षित असलेले दादोबा आणि कृष्णशास्त्री चिपळूणकर या दोघांच्या समन्वयावर आधारलेले वर्गीकरणही करून दाखविले आहे. त्यांनी केलेली विभागणी पुढीलप्रमाणे आहे.

‘मराठी व्याकरण : वाद आणि प्रवाद मध्ये आठ शब्दजातींचे परीक्षण करताना, अर्जुनवाडकर म्हणतात की, “..... आगरकर, दामले, लँबर्ट वगैरे मंडळींच्या विधानांवरून त्यांना वाटत असलेला दिसतो तितका या नामादी वर्गाष्टकाविषयी विश्वास सपीर, येस्पर्सन, ब्लूमफील्ड वगैरे मंडळींना वाटत नाही. येस्पर्सननं या वर्गाचा क्रमशः परामर्श घेऊन त्यातल्या विसंगती उघड केल्या आहेत (पृ. १११)

अर्जुनवाडकर यांनी केलेल्या या प्रतिपादनातील आगरकर, दामले, लँबर्ट यांची मते कालानुक्रमे पाहता ती आगरकर (सन १८८८) आणि दामले (सन १९१३) तर लँबर्ट (१९४३) अशी आढळतात.

तर याविरुद्ध मतांच्या पक्षातील सपीर, येस्पर्सन आणि ब्लूमफिल्ड यांची मते अनुक्रमे सन १९२१, सन १९२४ आणि सन १९३०/१९३५ या वर्षातील आहे. हे सगळे संदर्भ प्रा. अर्जुनवाडकर सरांनी ‘संदर्भ आणि संकेत मध्ये व्यवस्थित नोंदलेले आहेत.

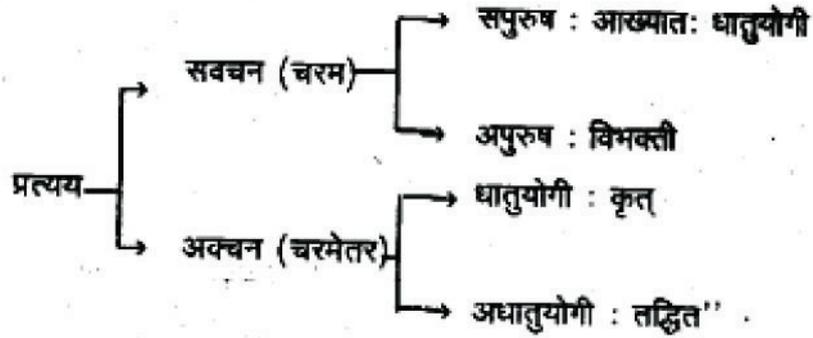
आगरकर, दामले लँबर्ट या पक्षापैकी असलेल्या लँबर्टवर अर्जुनवाडकरांनी केलेली टीका रास्तच आहे. मात्र आगरकर, दामले यांच्यावरील अर्जुनवाडकर यांची टीका उचित ठरत नाही. कारण सन १८८८ (आगरकर) आणि सन १९११ (दामले) विरुद्ध सन १९२१ (सपीर), सन १९२४ येस्पर्सन आणि ब्लूमफिल्ड (१९३०/१९३५) अशा दोन विरुद्ध पक्षांच्या मध्ये जागतिक पातळीवरील वैचारिक क्षेत्रात घडलेली एक अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे.

सोस्यूरच्या मृत्युनंतर (मृत्यु १९१३) त्याच्या शिष्यांनी सोस्यूरची व्याख्याने १९१६ मध्ये प्रकाशित केली, ही घटना होय. या प्रकाशित झालेल्या व्याख्यानांमुळे भाषाविज्ञानाच्या क्षेत्रातील स्थित्यंतराला सुरुवात झाली. खरे तर स्वतः अर्जुनवाडकरांनी सोस्यूरचा संदर्भ अन्य संदर्भात आपल्या टिपणांमधील नोंदविलेलाही आहे. मात्र सपीर, येस्पर्सन, ब्लूमफिल्ड यांच्यावर सोस्यूरचा प्रभाव होता. सोस्यूरचा प्रभाव सुरु होण्यापूर्वीच दामल्यांचे व्याकरण प्रकाशित झाले होते. तसेच दामले यांचे निधनही झाले होते.

येथेच अर्जुनवाडकरांचा आणखी एक विशेष नोंदवून ठेवणे आवश्यक आहे. तो असाकी, संस्कृतचे व्याकरण आणि सपीर, येस्पर्सन, ब्लूमफिल्ड यांच्याविषयीचा आदर अर्जुनवाडकर यांच्या लेखनातून अनेकदा जाणवतो. सपीर, येस्पर्सन, ब्लूमफिल्डची ओळख अनेक

विद्यापीठांमधील अभ्यासक्रमात गेली अनेक वर्षे आढळते. पण ही मते नीट आत्मसात करून मराठीचे (वर्णनात्मक) व्याकरण रचण्याचा उद्योग अद्यापही आढळत नाही. पण अशा उद्योगासाठी आवश्यक अशा चिकित्सेची दिशा आपल्याला अर्जुनवाडकरांच्या लेखनातून मुख्यतः 'वाद आणि प्रवाद मधून आज उपलब्ध आहे. असो.

शब्दजातीच्या वर्गीकरणासंबंधी अर्जुनवाडकरांच्या मताने सदर चर्चेचा समारोप करणे उचित ठरेल. त्यांनी म्हटले आहे की, "मराठीत प्रत्ययमूलक रूपभेद अधिक आणि क्रममूलक कार्यभेद कमी असल्यामुळे मराठी शब्दांच्या वर्गीकरणाचा प्रश्न स्वतंत्रपणे परामर्शिलर पाहिजे. हे वर्गीकरण रूप हे प्राथमिक, आणि कार्य किंवा अर्थ हे सहायक तत्त्व या दोन क्रमवर्ती तत्वांच्या आधारे करणं हे लाघव आणि असंदिग्धता यांच्या दृष्टीनं अधिक चांगलं होईल, आणि त्यात वस्तुनिष्ठताही अधिक येईल. या दृष्टीकोनातून मराठी शब्दांचं वर्गीकरण प्रत्ययांच्या वर्गीकरणावरून करता येईल. या प्रत्ययांच्या अनुरोधानं शब्दांचं वर्गीकरण म्हणजे रूपतत्त्वाश्रित वर्गीकरण. प्रत्ययांचं वर्गीकरण असं:

मराठीतील शब्दजातींच्या वर्गीकरणाच्या या तत्त्वविचाराच्या आधारे त्यांनी संभाव्य वर्गीकरणाची रूपरेखा दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे "चरम (= अंत्य) आणि 'चरमेतर या जुन्या चिपळूणकरांच्या संज्ञा आहेत. प्रथम सवचन प्रत्ययांच्या याद्या करायच्या. हे प्रत्यय ज्यांच्या अंती असतात त्या पदांचा (विभक्तिरूपं, आख्यात रूपं) एक गट होईल. अन्य (करु, करुन, जाता,..... हळू, जवळ.....) पदांचा दुसरा गट होईल. सवचन प्रत्ययांच्या सपुरुष आणि अपुरुष अशा दोन याद्या होतील. यांतले सपुरुष प्रत्यय (जुने 'आख्यात प्रत्यय) घेणारे शब्द (धातू) एका वर्गात येतील, अपुरुष प्रत्यय घेणारे (यांना 'नामिक म्हणू) दुस-या वर्गात येतील. ('नामिकं म्हणजे जुनी 'नामं, सर्वनामं, विशेषणं) यापैकी कोणतेही प्रत्यय न घेणारे शब्द तिस-या वर्गात येतील. सारांश:

	१	२	३
प्रत्ययवर्ग	सवचन, सपुरुष	सवचन, अपुरुष	नाही
प्रकृतिवर्ग	धातू	नामिक	शेष
पदवर्ग	आख्यातान्त	विभक्सन्त	अव्यय

अर्जुनवाडकर यांनी मांडलेली शब्दजाती वर्गीकरणाची तत्त्वे आणि संभाव्य वर्गीकरणाची रूपरेखा ही वरीलप्रमाणे आहे. मात्र यानुरूप लिहिलेले मराठी व्याकरण अद्यापी उपलब्ध

नाही साहजिकच उपलब्ध मतामतांतराचे समग्र उपयोजन परीक्षेसाठी उपलब्धच नाही, ही मर्यादा प्रस्तुत अभ्यासाला आहे.

१) नाम

दादोबा -

नाम म्हणजे पदार्थमात्राचे नांव, मग ते पदार्थ प्रत्यक्ष दिसोत, अथवा त्यांचा नुसता संस्कार मनाच्या ठायीं असो, जसें-मनुष्य, पोथी, लेखणी, हेवा, अहंकार, राग, इ.

दामले -

वास्तविक किंवा काल्पनिक सृष्टींतील कोणतीही वस्तु दाखविणारा जो विकारी शब्द त्यास नाम म्हणतात. उदा. पुस्तक, अक्षर, रामा, गोविंद, देव, शौर्य, विद्वत्ताख चांगुलपणा इ.

या लक्षणांतील 'वस्तु शब्दाचा उपयोग अत्यन्त विस्तृत अर्थाने केला आहे. त्याने प्राणी पदार्थ व त्यांचे ठायींचे धर्म या सर्वांचा बोध विवक्षित आहे.

दामले -

वास्तविक किंवा काल्पनिक सृष्टींतील कोणतीही वस्तु दाखविणारा जो विकारी शब्द त्यास नाम म्हणतात. उदा. पुस्तक, अक्षर, रामा, गोविंद, देव, शौर्य, विद्वत्ता, चांगुलपणा इ.

या लक्षणांतील 'वस्तु शब्दाचा उपयोग अत्यन्त विस्तृत अर्थाने केला आहे. त्याने प्राणी पदार्थ व त्यांचे ठायींचे धर्म या सर्वांचा बोध विवक्षित आहे.

चिपळूणकर -

ज्या शब्दापासून संख्या, लिंग इत्यादिकांनी परिच्छिन्न म्हणजे युक्त अशा पदार्थांचा बोध होतो व तो पदार्थ जेव्हां विशेष्य असतो म्हणजे त्याचा विभक्ती किंवा शब्दयोगी अव्यय मध्ये न येतां दुस-या शब्दांवर अन्वय होत नाही, त्या शब्दास नाम म्हणावें.

मंगरुळकर -

नाम म्हणजे वस्तूचा वाचक असा सहजलिंगी शब्द. वस्तू हा शब्द येथे व्यापक अर्थाने घेतला पाहिजे. कारण त्यांत वास्तव सृष्टींतल्या अनुभवविषभूत पदार्थांचा, मनोगम्य भावांचा, विकारादिकांचाहि समावेश होतो, असें म्हटलें पाहिजे.

दादोबांनी 'नाम या शब्दजातीचे १) सामान्यनाम, २) विशेषनाम आणि ३) भाववाचक नाम असे तीन उपप्रकार सांगितले आहेत.

दामले यांनी 'नाम या शब्दजातीचे धर्मवाचक (भाववाचक किंवा गुणबोधक) आणि धार्मिकवाचक असे उपप्रकार करून धर्मिवाचक या उपप्रकाराचे विशेष नाम व सामान्यनाम असे आणखी दोन उपप्रकार केले.

चिपळूणकरांनी नामाचे सामान्यनाम आणि विशेषनाम असे दोनच उपप्रकार सांगितले आहेत. भाववाचक नामांचा स्वतंत्र उपप्रकार चिपळूणकरांनी नाकारला आहे. "भाववाचकनामांचा वेगळा वर्ग सांगण्याचें व्याकरणांत कांही एक प्रयोजन आम्हांस दिसत नाही. अशा प्रकारच्या नामांचा एक वर्ग आहे, इतक्यावरून जर तो सांगावा तर दळणावळ, करणावळ, शिवणावळ इत्यादि नामांचाही एक वर्ग करून त्यास मौल्यवाचक नामांचा वर्ग असें नांव ठेवून याप्रकारे पुष्कळ भेद करतां येतील. असे म्हटले आहे.

सर्वनाम

दादोबा -

सर्वनाम म्हणजे नामांची द्विरुक्ति वारंवारन व्हावी हाणोन त्यांच्या स्थानी जे शब्द

येतात ते प्रत्येक, जसे - मीं, तूं, तो, हा, जो, ती, तें इ.

दामले -

जो विकारी शब्द विशिष्टार्थद्योतक नसून त्यास पूर्वापार संबंधानें सर्व प्रकारच्या नामांचा अर्थ येऊ शकतो, म्हणजे जो वाटेल त्या नामाबद्दल उपयोगांत येतो, त्यास सर्वनाम असे म्हणतात. उदा. मी, तूं, तो, हा, ई.

चिपळूणकरांनी 'प्रतिपदिकाच्या अवांतर वर्गाख मध्ये 'सर्वनाम ही जाती मानली आहे. मात्र या संज्ञेच्या नामाभिधानाविषयी त्यांनी आक्षेप घेतला आहे. त्यांनी हा आक्षेप तळटिपेत नोंदविलेला आहे. "नामांच्या बदली घालतां येणारे जे शब्द तीं सर्वनामं अशी व्याख्या करून जर उपयोग करावयाचा असेल तर या शब्दांचे सर्वनामं हे नांव अन्वर्थक नाही. संस्कृत भाषेत कांही विभक्तिकार्ये सारखी होणारे जे शब्द आहेत, त्यांत 'सर्व हा शब्द मुख्य आहे. म्हणून त्या भाषेत हा एक निराळा वर्ग झाला, व मराठींतलीं सर्वनामं या वर्गाखाली येऊ शकतात, म्हणून यांस सर्वनामं असे म्हणण्याची चाल पडली. वस्तुतः ज्यांना आपण सर्वनामं म्हणतो, त्यांचे वर्ग मराठींत निराळा बांधणे असल्यास त्यास बरोबर लागू पडेल असें नांव प्रतिनामं असे आहे, व तेच नांव त्यांस व्याकरणांत देणे योग्य होईल.

ही जाती का मानावी या संदर्भात चिपळूणकर म्हणतात की, "मराठी व्याकरणांतही कितयेक शब्दास सर्वनाम अशी संज्ञा देऊन त्यांचा एक वर्ग करण्यापासून फळ आहे. व्हां, थें, वीं हे प्रत्यय सर्व शब्दांस लागत नाहीत. तो, जो, कोण, हा या शब्दांच्या प्रकृतींस मात्र लागतात. तसेच क्रियापदांची रूपे शब्दांच्या संबंधाने बदलत नाहीत तो, तूं, मी या शब्दांच्या योगाने बदलतात. याकरितां त्या त्या व्याकरणकार्यचें नियम बांधतां येण्याकरितां सर्वनाम अशी संज्ञा कल्पण्याचा व त्या संज्ञेखाली शब्दांचा संग्रह करून त्यांचा वर्ग बांधण्याचा उपयोग आहे हे सुज्ञ व मार्मिक वाचणारांनी ध्यानांत आणावे.

मात्र यानंतरच्या "नामांच्या विभक्तींची रूपे या प्रकरणात चिपळूणकरांनी 'सर्वनामां ना स्वतंत्र शब्दाजातीचा दर्जा न देतां, त्यांची गणना नामांच्या पोटान्तच करावी, असे वाटते. तेथे त्यांनी म्हटले आहे की, "सर्वनाम हा एक नामांतील पोटभेद आहे, नामांच्या बरोबरीचा शब्दांचा विभाग नव्हे. नामाचे सर्व गुण सर्वनामावर असल्यामुळे त्यांस नामेच म्हणावें हें योग्य आहे.

मंगरूळकरांनी म्हटले आहे की, संस्कृतप्रमाणे मराठीतील सर्वनामांना नामांहून भिन्न प्रत्यय लागत नसल्यामुळे सर्वनामांचा विचार नामांहून वेगळा करण्याची गरज नाही, असे म्हटले आहे. "मी आम्ही, तूं, तुम्ही इत्यादि सर्वनामे इष्टलिंगी असतात, असा त्यांचा विशेष सांगितला आहे, इष्टलिंगी म्हणजे हे सर्वनामे ज्या नामाबद्दल येतात त्या नामाचे लिंग सदर सर्वनामांना प्राप्त होते. प्रथम व द्वितीय पुरुषी सर्वनामे वगळतां उर्वरित सर्वनामांना (तृतीया पुरुषी सर्वनामांना) स्वतःची लिंगे आहेत. उदा. तो, हा, जो-ही सर्वनामे सहजलिंगी नाहीत ती सलिंग आहेत. अशा सर्वनामांचा 'त-गण (सलिंग) सर्वनामे असा वर्ग करून 'लिंगकार्याने ती विशेषणे ठरतात, असे मंगरूळकरांनी म्हटले आहे.

‘सर्वनाम’ ही शब्दजाती इंग्रजीतील ‘Pronoun’ या जातीनुसार आली आहे. असे दिसते दादोबानी या शब्दजातीच्या विवेचनात सर्वनामांचे पाच उपप्रकारही मानले आहेत.

१. पुरुषवाचक सर्वनामे - (मीं-आम्हीं, तूं, तुम्ही, तो/ती/ तें, ते/त्या/तीं)
२. दर्शक सर्वनाम (तो, हा)
३. संबंधी सर्वनाम (जो, जसा, जसला, जसलाला, जितका, जितकाला, जेवढा, जेवढाला)
४. प्रश्नार्थक सर्वनाम (कोण, कोणता, कोणचा, काय, कसा, केवढा, किती, इ.)
५. सामान्य सर्वनाम (कोणी, अमूक, कोण, काय, फलाणा, आपण इ.)

दामले यांनी मराठीत एकूण नऊ सर्वनामे आहेत असे सांगून त्यांचे सहा उपवर्ग मानले आहेत.

१. पुरुषवाचक (मी, तू, तो, इ.)
२. आत्मवाचक (आपण, स्वतः)
३. दर्शक (हा, तो. इ.)
४. संबंधी (जो, इ.)
५. प्रश्नार्थक (कोण, काय)
६. अनिश्चित (कोण काय)

चिपळूणकरांनी सर्वनामांना अन्य शब्दजातीच्या बरोबरीने मानले नाही. त्यांच्या मते सर्वनामे हा नामाचाच पोटभेद आहे, ‘नामांच्या बरोबरीचा शब्दांचा विभाग नव्हे.

विशेषण-

दादोबा-

विशेषण म्हणजे नामाच्या गुणाचा अथवा प्रकारचा दर्शक जो शब्द तें, जसें - बरा, शहाणा, मूर्ख, काळा, गोरा, आंधळा, लंगडा, इ.

चिपळूणकर -

“विभक्ती किंवा दुसरा कोणताही प्रत्यय वगैरे मध्यें आल्यावांचून ज्या प्रातिपदिकाचा अन्वय दुस-या प्रातिपदिकाशीं होतो त्या प्रातिपदिकास विशेषण म्हणतात. जसें “गोड पदार्थ मला आवडत नाही. येथें ‘गोड या शब्दाचा साक्षात् अन्वय ‘पदार्थ’ या शब्दावर होतो. म्हणून गोड हे विशेषण होय. “रामास पागोटें नाही, या वाक्यात रामा शब्दाचा अन्वय पागोटें यावर आहे. परंतु साक्षात् नाही, मध्यें विभक्ति घेऊन आहे. म्हणून रामा हे विशेषण नव्हे.

दामले

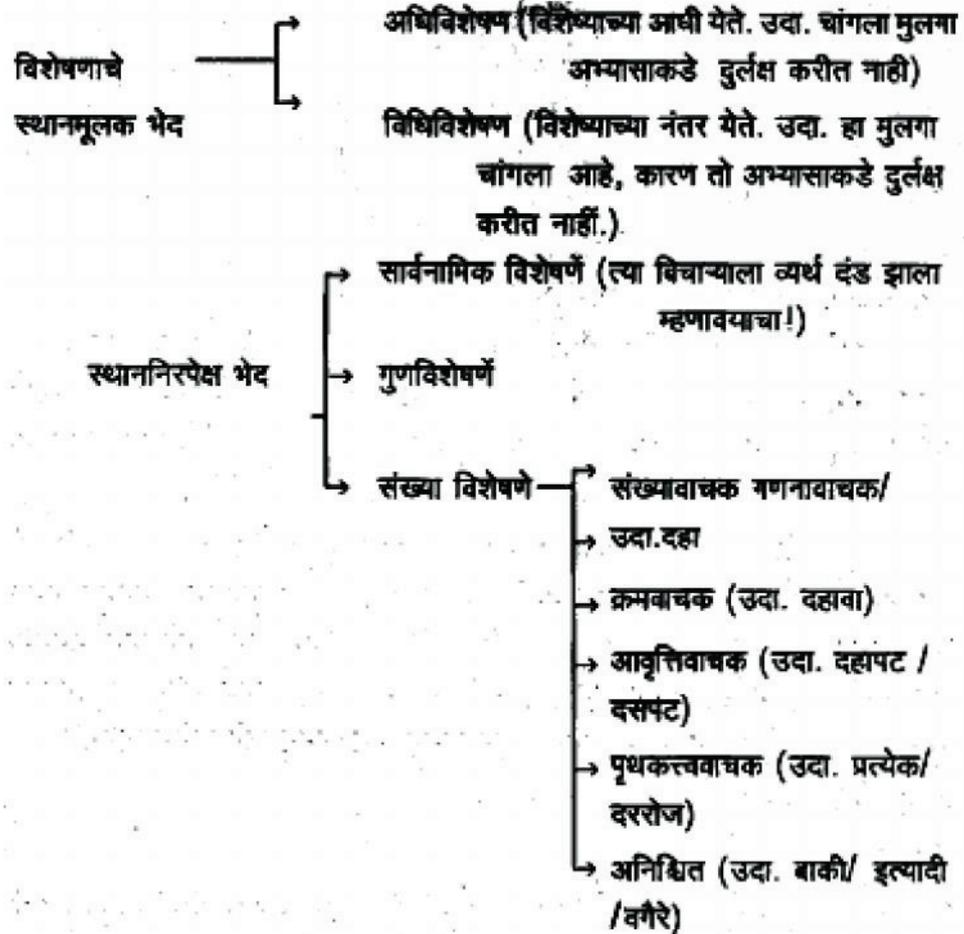
“ जो विकारी शब्द नामाची व्याप्ति मर्यादित करतो त्यास विशेषण म्हणतात. उदाहरणाथ, पांढरा, लाल, एक, दोन इ.

विशेषणाच्या संदर्भात मंगरुळकरांनी काही व्याख्या सांगितली नसली तरी विशेषणाचे दोन वर्ग त्यांनी सांगितले आहेत. त्यांनी म्हटले आहे की, “विशेषणांच्या स्वरुपाची चिकित्सा

करितांना प्रथमतः हें आवर्जून लक्षांत घेतलें पाहिजे की, सर्व विशेषणें विकारसह नसतात. अर्थात् रूपतः कांही विशेषणे अव्ययवर्गांत जातात. मात्र कांही विशेषणांना विकार होतात. अर्थात् ती विकारसह असतात. (उदा. अनुक्रमे शुभ्र, पांढरा)

दामले यांनी 'विशेषण या शब्द जातीच्या विवेचनात म्हटले आहे की, "केवळ वाक्याचे दृष्टीने पाहिलें म्हणजे विशेषणाचा उपयोग नामाशिवाय होत नाही, तें नेहमीं नामास धरून असते आणि जेव्हां ते नामाशिवाय स्वतंत्र येतें तेव्हां ते स्वतःच नाम होतें. 'गरीब मनुष्यास श्रीमंतीचे चोंचले कशास पाहिजेत ? या ठिकाणी 'गरिब' हें विशेषण आहे. मात्र 'गरिबास श्रीमंतीचे चोंचले इ. या ठिकाणी तें नाम आहे. म्हणून विशेषण हे विशेषण या नात्याने नेहमी नामाचे आश्रयाने येते, आणि जेव्हा तें स्वतंत्रपणें येते तेव्हां तें विशेषणच नव्हे, तर तेव्हां त्यास नामाचेंच स्वरूप प्राप्त होते हे उघड आहे.

विशेषणांचे वर्गीकरण दामले यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे.

अर्जुनवाडकर यांनी सवचन, अपुरुष या प्रत्ययवर्गातील विभक्त्यन्त पदवर्गातील नामिक प्रकृतिवर्गा बाबतच्या प्रतिपादनात म्हटले आहे की "नामिक क या दुस-या गटातले शब्द जेव्हा प्रथमेतर विभक्तीत दुस-या विशेष्य पदाला विशेषणभूत असतात, तेव्हा आपले सवचन प्रत्यय गाळतात. जसं : (पहिल्याला) पहिल्या मुलाला, (सुंदराला), सुंदर माणसाला,

(शिवाजीनं), शिवाजी राजानं, (त्याला), त्या गृहस्थाला अशा विशिष्ट परिस्थितीत प्रत्यय गाळणा-या पदांचे दोन गट होतील, सामान्य रुपाचा प्रत्यय ठेवणारे, आणि सामान्य रुपाचा प्रत्यय गाळणारे. सामान्य रुपाचा प्रत्यय ठेवणा-या नामिकांचं सामान्यरूप निर्दिष्ट परिस्थितीत पुलिंगी एकवचनी सामान्यरूपासारखं होतं. जसं: 'पहिल्या (मुलाला/मुलीला).

या संदर्भात अर्जुनवाडकर यांनी विशेषण विशेषभावाचं स्वरूपही स्पष्ट केलं आहे. त्यांनी म्हटलं आहे, "ही (विशेषणविशेष्य भाव) व्याकरणातली एक फार व्यापक कल्पना आहे. दोन अन्योन्यसंबद्ध पदांपैकी एक दुस-याच्या धर्माचं अनुकरण करीत असेल किंवा दुस-याचा लोप झाल्यास त्याचा धर्म उचलत असेल तर त्यांपैकी पहिलं विशेषण आणि दुसरं विशेषण होय. 'पहिला मुलगा यात 'पहिला' शब्दाला पुलिंग हा धर्म 'मुलगा' या शब्दाच्या अनुकरणानं आला आहे. 'शिवाजी राजानं' यातला 'राजा' गळल्यास त्याचा 'नं' हा प्रत्यय 'शिवाजी उचलतो, - 'शिवाजीनं'

चिपळूणकरांच्या समीक्षेत अनेकदा अभिनवता आढळते. 'विशेषणां, च्या संदर्भातील चिपळूणकरांच्या प्रतिपादनलाही असेच महत्त्व आहे. ते लिहितात की, "गोल हे नाम व 'वाटोळा' हे विशेषण हे दोन्ही शब्द तसेंच 'द्रव' हे नाम 'पातळ' हे विशेषण हे दोन्ही शब्द वर्तुळरूप व द्रवत्वरूप गुण दाखवितात. तेव्हां एकास नाम व एकास विशेषण असे म्हणण्यास त्यांमध्ये भेद दिसत नाही. बारीक विचार करून पाहिलें असतां जितकीं नामें म्हणून आहेत तितकीं सर्व गुणयुक्त पदार्थांस दाखवितात, दुसरें कांहीं करीत नाहीत जसें - गाय, घोडा, घर, झाड इत्यादि नामें कांही विशेष आकाराचे व दुस-या कितीएक गुणांचे पदार्थ इतकाच अर्थ दाखवितात, व ज्या गुणांचा संग्रह त्यांत होत नसतो ते त्या पदार्थांचे ठायीं दाखविणे अल्यास, जसें घर वगैरे पुरत नसले म्हणजे त्यास जोड लावून वाढवितात, याप्रमाणे नामांस ज्या शब्दांचा जोड देतात त्या जोडलेल्या शब्दांस विशेषण अशी परिभाषिक संज्ञा दिली आहे.

"..... विशेषणें व नामें ही अर्थांच्या दृष्टीने पाहतां भेद नाही, एकच आहेत. त्यांत जो भेद झाला आहे. तो केवळ भाषेच्या रुढीनें झाला आहे. ज्या प्रतिपदिकाचा स्वतंत्रपणे प्रयोग होतो त्यास नाम म्हणतात. जसे 'आकाशांत अनेक गोल फिरतात' येथे गोल शब्दाचा स्वतंत्रपणे प्रयोग असल्यामुळे तें नाम होय, व कागदाच्या वाटोळा तुकडा आण येथे वाटोळा शब्द स्वतंत्र नाही, तुकडा या शब्दाशी अन्वय पावला आहे. म्हणून तो विशेषण होय."

धातू किंवा क्रियापद

दादोबा :

क्रियापद म्हणजे ज्या शब्देंकरून कोणत्याही व्यापाराचा अथवा स्थितीचा बोध होतो तें, जसें - करितो, बोलतोस, चालतो, असतात, पाहिले, असेल, जाईल, इ.

चिपळूणकर :

ज्या शब्दांपासून कालगत क्रियेचा बोध होतो. त्या शब्दास क्रियापदे म्हणतात, जसें, 'जाई, 'धांवेळ', 'करिजे, इत्यादि क्रियापदाचे मूलभूत जे शब्द म्हणजे ज्या शब्दांस प्रत्यय

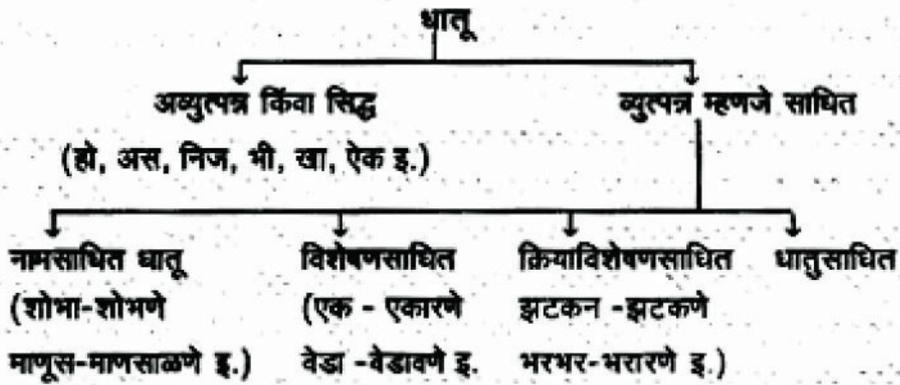
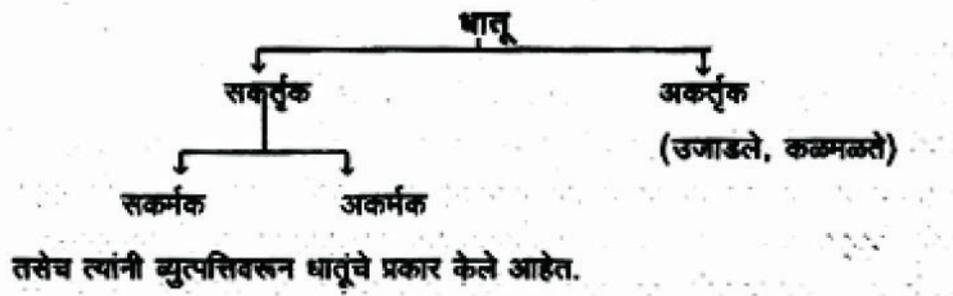
लागून क्रियापदें होतात, त्या मूलभूत शब्दांस धातू म्हणतात जसें 'जा', 'ये', 'बैस' इत्यादि.

बामले -

“वाक्यामधील ज्या क्रियावाचक विकारी शब्दांने वाक्यार्थास पूर्णता येते आणि वक्त्याचे दृष्टीने त्या क्रियेच्या आख्याताचा म्हणजे काळाचचा किंवा कांही विशेष अर्थाचा बोध होतो, त्यास क्रियापद असें म्हणतात. जसें - 'रामा पुस्तक वाचितो, तूं हे पुस्तक वाच. 'या वाक्यात 'वाचवितो' व वाच हे शब्द वाचणें ही क्रिया दाखवितात, आणि त्यांचे योगानें वाक्यें पुरों होतात, शिवाय 'वाचितो' यानें बोलण्याचे वेळेचा म्हणजे वर्तमानकाळाचा आणि 'वाच' याने आज्ञेचा अर्थ समजतो. म्हणून 'वाचितो' व 'वाच' ही क्रियापदें होत.

ज्या मूळ शब्दास काहीं विकार होऊन म्हणजे त्यास कांही प्रत्यय लागून क्रियापद बनते. त्यास धातु किंवा क्रिया असें म्हणतात. जसें :- 'वाचितो हें क्रियापद 'वाच' या मूळ शब्दास 'तो हा प्रत्यय लागून झालेले आहे. म्हणून 'वाचितो या क्रियापदांत 'वाच हा धातु होय“

धातूंचे प्रकार करताना दामले यांनी कर्ता/कर्म संदर्भाने प्रकार केले आहेत.

शक्य धातू व प्रयोजक धातू

दादोबा -

“जेथें क्रियेच्या मुख्य कर्त्यास अन्याच्या प्रेरणेने गौणत्व येऊन अन्यच मुख्य कर्ता असतो, तेथे त्या क्रियापदास प्रयोजक क्रियापद म्हणतात, जसें - करवितो, बोलवितो, नेसवितो, कापविल, भरवीन, काढविलें, इ.

हीं प्रयोजक क्रियापदे मूळ धातूस अवर्णें किंवा इवर्णें ववर्णें किंवा विवर्णें असे प्रत्यय लागून सिध्द होतात. जसे करवणे किंवा करिवणे, बोलवणे किंवा बोलिवणे..... (पृ. १६२)

दादोबांनी केलेल्या क्रियापदाच्या तीन प्रकारांत (मुळरूपभेद, शक्यभेद व प्रयोजकभेद) 'रूप' व 'भेद' अशा ज्या संज्ञा आहेत त्या, चिपळूणकरांना व्याकरणात गरजेच्या वाटत नाहीत. त्यांनी म्हटले आहे की, 'तीन प्रकारचा भेद म्हणून जो विशेष दादोबांनी सांगितला आहे. त्याचेंही प्रयोजन दिसत नाही. प्रातिपदिकांस ज्याप्रमाणें नवीन प्रत्यय लागून प्रातिपदिके होतात. त्याप्रमाणे धातूस व नामांस प्रत्यय लागून नवीन धातू होतात. परंतु प्रातिपदिकांस विभक्ती लागण्याच्या विचारांत प्रातिपदिके स्वतंत्र आहेत किंवा साधित आहेत या भेदाचा असा उपयोग नाही, तसा धातूस आख्यात प्रत्यय लागण्याचा विचारात म्हणजे क्रियापदांच्या साधनिकेच्या विचारांत धातू स्वतंत्र आहेत किंवा साधित आहेत या विचारांचे प्रयोजन नाही. कारण धातू सिध्द असले किंवा साधित असले तरी त्यापासून होणा-या क्रियापदाच्य रूपांत काही तफवत होत नाही.' (पृ. ८२)

पुढे 'साधित धातू या स्वतंत्र प्रकरणात चिपळूणकर म्हणतात. "कितीएक धातू इतर धातूस किंवा प्रातिपदिकांस प्रत्यय लागून किंवा त्यास दुसरा कांही विकार होऊन उत्पन्न होतात, त्यांस साधित धातू म्हणतात. धातूपासून निघणा-या धातूस दोन नांवे देतात, एक प्रयोजकत्वार्थक धातू व दुसरे शक्यार्थक धातू. हे दोन्ही प्रकारचे साधित धातू मूळधातूस 'व' प्रत्यय लागून सिध्द होतात. मूळधातूचा अर्थ जो व्यापार किंवा क्रिया, तीविषयी प्रवृत्ती करणें असा जेव्हां साधित धातूचा अर्थ असतो, तेव्हां त्यांस प्रयोजकत्वार्थक धातू म्हणतात, व मूळचा धातूचा अर्थ जो व्यापार, तो शक्य म्हणजे शक्तीचा विषय आहे, असा जेव्हां साधित धातूचा अर्थ असतो, तेव्हां त्यास शक्यत्वार्थक धातू म्हणतात, जसें - 'तो घोड्यास पळवितो: त्यास पळवते', पहिल्या उदाहरणांत मूळ धातूचा अर्थ जो पळणें, त्याविषयी प्रवृत्ती करणें असा 'पळीव या साधित धातूचा अर्थ होतो, व दुस-या उदाहरणांत 'पळणे' ही क्रिया कर्त्यास शक्य आहे असा अर्थ होतो. (पृ. १०९)

साधित धातूच्या धातूसाधित :- या उपप्रकाराच्या चर्चेत दामले यांनी, दादोबा आणि चिपळूणकर यांच्या 'प्रयोजक व 'शक्य या भेदाच्या मतांची चर्चा केली आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, 'कर' या धातूपासून 'करवतें हे रूप कसें सिध्द होते ? दादोबांचे मतें या प्रश्नाचें उत्तर असे की, शक्यभेदी 'कर' यापासून 'करव हे अंग तयार होते, व त्यास वर्तमानकाळाचे प्रत्यय लागतात, म्हणजे 'कर' पासून 'करव' हे शक्यभेदानुरूप बनतें. भेदव्यवस्था चिपळूणकर मानित नसल्यामुळे ते 'करव हाच धातु मानितात, आणि तो प्रयोजक धातुप्रमाणेच मूळ 'कर' या धातुपासून निघतो, असे म्हणतात. दिसण्यामध्ये प्रयोजक 'करव' व शक्य 'करव' यामध्ये फरक नाही हे निर्विवाद आहे. पण तेवढ्यावरून दोन्ही रूपे एकच होत हें म्हणणे सयुक्तिक नाही. दोहोंमध्ये अर्थदृष्ट्या फारच अंतर आहे. इतकेंच नव्हे, ती अर्थदृष्ट्या दोहोंत काहींच साम्य नाही. प्रयोजक करव ह्याचा कर्ता मूळ कर धातूच्या कर्त्याहून अगदी. भिन्न, तर चिपळूणकरांचेच मते शक्य करव ह्याचा आणि मूळ कर ह्याचा कर्ता एकच. मात्र त्यांची विभक्ति निराळी. परंतु विभक्ति कांही कां असेना, कर्ता तो कर्ता व कर्म तें कर्म,

असे पूर्वीच सांगण्यांत आले आहे. (पृ. १६१)

दामले यांनी या संदर्भातील एकूण चर्चेचा समारोप करताना 'शक्य धातु स्वतंत्र का नव्हे' याची चर्चा केली आहे. तेथे त्यांनी म्हटले आहे की, "कृ" आणि कर्मणि 'क्रिय ह्यांची कर्ता कर्म एकच असून फक्त 'कृ' ह्याचा कर्तरि आणि 'क्रिय' ह्याचा कर्मणि प्रयोगांत उपयोग होतो, इतकेंच. म्हणजे जोपर्यंत एका धातूचा कर्ता व कर्म ही त्याचपासून उत्पन्न झालेल्या निरनिराळ्या दोन रुपांसंबंधाने तशीच काईम आहेत, तोपर्यंत त्या दोन रुपांत निरनिराळे धातु आहेत असे म्हणणें सयुक्तिक नाही. परंतु 'करतो' व 'करवितो' म्हणजे मूळ रूप आणि प्रयोजकत्वार्थक रूप या दोन रुपांसंबंधाने निदान कर्ता तरी भिन्न असल्यामुळे 'कर' आणि 'करव' असे धातू मानणें अयोग्य नाही. म्हणूनच संस्कृतांत मूळ धातूचे प्रयोजकत्वार्थक विकृत अंगास स्वतंत्र धातु असें म्हटले आहे. परंतु मूळ धातूच्या कर्मणि व भावी रुपांचा कर्ता व मूळ धातूचा कर्ता हे एकच असल्यामुळे त्या कर्माणि व भावी रुपांमध्ये मूळ धातूहून भिन्न अशा स्वतंत्र धातूचें अस्तित्व कल्पितां येत नाही. याच न्यायाने 'मी काम करितो' आणि 'मला काम करवते या दोन्ही वाक्यांतील परस्परदृश्य किंवा एकाच मूळापासून उत्पन्न झालेल्या करितो व करवते या दोन क्रियापदांत निरनिराळे दोन धातु मानितां येत नाहीत. तात्पर्य, 'करवते या रुपांतील 'व' हा आगम होऊन 'कर धामुपासून करव हा धातु उत्पन्न होत नाही, तर 'व' हा आगम मूळ संस्कृत कर्मणि व भावी 'य' या आगमापासून त्याच प्रयोगरचनेमध्ये मराठीत आला आहे असे आमचे मत आहे. (पृ. १६३-१६४)

दामले यांनी प्रदीर्घ चर्चा करून 'करितो व 'करवते हे दोन स्वतंत्र धातु नसून ती 'कर' या मूळ धातूची दोन रूपे आहेत, असे मांडले आहे.

या संदर्भात मंगरुळकरांनी 'कर' आणि 'करव' असे दोन अनुक्रमे 'जनक' धातु व 'धातुज धातु' आहेत, असे म्हटले आहे.

दामले, मंगरुळकर, तसेच दादोबा, चिपळूणकर यांच्या या संदर्भातील मतांची अत्यंत सावध पण अचूक, नेमकी मांडणी अर्जुनवाडकर यांनी केली आहे.

तर अर्जुनवाडकर यांच्या मताची फक्त दिशा स्वीकारून आचार्य परब यांनी 'शक्य व प्रयोजक धातु यांचे विवेचन केले आहे. अर्जुनवाडकर यांची सावधता व शास्त्रकसोटीपासून न ढळण्याचा बाणा आचार्य, परब यांना साधता आलेला नाही.

अर्जुनवाडकर यांनी 'शक्य धातु - संदर्भातील स्वतःचे मत स्पष्ट शब्दांत मांडलेले नसले, तरी त्यांनी दामले, दादोबा, मंगरुळकर यांच्या मतांची जी चिकित्सा केली आहे. त्यातून नकळत त्यांच्या स्वतःच्या मताच्या रोख व्यक्त झाला आहे आणि राजवाड्यांच्या उदधृताच्या निवडीतून व त्याआधारे मंगरुळकरांच्या मताबाबत केलेल्या टिप्पणीतून तर त्यांच्या मताचा रोख अधिक उघड झाला आहे.

'करवत यातील 'कर' हा धातु आणि 'काम' हे कर्म, यांचा दोष (संबंध) अन्योन्याश्रयाचा आहे, हे दाखवून देऊन अर्जुनवाडकरांनी म्हटले आहे की, "दामल्यांचं प्रतिपादन बाजूला ठेवून स्वतंत्रपणे 'मला काम करवत हे विधान पाहिलं तर त्यात 'काम' हाच कर्ता मानणं

शक्य आहे, आणि तसा तो मानून दादोबांनी यासारखा प्रयोग 'अकर्मकर्तरि' ठरवला आहेही. या ठिकाणी 'काम' हा कर्ता मानण्याची 'एक शक्यता' दादोबांच्या उदाहरणातून अर्जुनवाडकरांनी स्पष्ट केली आहे. (अर्जुनवाडकर यांनी येथे 'काम' हा, 'कर्ता' आहे असे म्हटलेले नसून 'कर्ता मानणं शक्य आहे' असे म्हटलेले आहे.)

त्यानंतर दामले यांनी या संदर्भात दिलेल्या व्युत्पत्तीच्या आधाराचे खंडन करून प्रयोजक धातूबाबतच्या मंगरुळकर यांच्या प्रतिपादनाची चिकित्सा करून त्यांनी म्हटले आहे की, "शास्त्र हे अनेकांतलं एकत्व शाधून काढतं. 'पड' यांमध्ये काही समान अंश आहे, ध्वनी आणि अर्थ या दोन्ही दृष्टींनी. त्याकडे जर शास्त्रानं दुर्लक्ष करायचं असेल तर शास्त्रानं करायचं तरी काय ?

या चर्चेच्या समारोपात अर्जुनवाडकर यांनी राजवाडे यांचे अवतरण दिले आहे. "व्याकरण म्हणजे बोलून चालून फोड. या फोडीचे शास्त्र, फोड होणं शक्य नाही तेथपर्यंत न्यावयाचं असते" या अवतरणाच्या आधारावर अर्जुनवाडकर म्हणतात की, "ही फोड करताना वर्णविचारात मंगरुळकर महाप्राण वर्णाचीही फोड (क् + ह = ख) करू पाहतात. (प्र ८९-९०) त्यांनी प्रयोजक धातूचा मूळ धातूशी संबंध तोडावा हे अनाकलनीय आहे.

अर्जुनवाडकरांची ही मांडणी विचारात घेऊन आचार्य यांच्या याच संदर्भातील मांडणीची परीक्षा केल्यास आचार्य यांच्या मांडणीतील उणिवा अधिक ठळकपणे दिसतात.

आचार्य यांनी 'मला काम करवते. यामध्ये 'करव असा मूळ धातू मानला आहे, त्यामुळे 'काम हा कर्ता ठरतो, जर 'कर' असा मूळ धातू (दामल्यांप्रमाणे) मानला तर 'मी' हा कर्ता ठरणार, हे उघड आहे. यावरून आचार्यकृत चिकित्सेतही 'धातू' व 'कर्ता' यांच्या संबंध (व दोष) अन्योन्याश्रयाचा आहे.

दुसरा मुद्दा 'फोड करण्याचा. आचार्य म्हणतात की, 'जसे 'माणसाळ हा धातू घेतला की विकरणाच्या वेळी त्याचे मूळचे 'माणूस' हे प्रातिपदिक अंग लक्षात घ्यावे लागत नाही. तसेच येथेही 'करव'चे विकरण पाहताना त्याचे मूळ रूप 'कर' हे विचारात घेण्याचे कारण नाही."

आचार्य यांच्यावर ज्या अर्जुनवाडकर सरांचा प्रभाव सतत जाणवतो, त्या अर्जुनवाडकर सरांचा शास्त्रकसोटीपासून न ढळण्याचा बाणा, आचार्य पार विसरले आहेत, असे वरील युक्तिवादावरून दिसून येते. माणसाळ या धातूचा विचार करताना जर कोणी 'माणूस' या पदापर्यंत गेला तर शब्दजातीच बदलून जाते. (म्हणजे असे की, धातूचा विचार करताना मानसाळ या धातूच्या पूर्वजन्मातील - 'माणूस' या नामरूपाच्या विचार सुरु होईल) परंतु 'कर' आणि 'करव या दोन भिन्न शब्दजाती नाहीत 'करवते या रचनेची 'करव पर्यंत फोड केल्यानंतर त्यापुढे 'कर' पर्यंत जाता येणे रूपदृष्ट्याच शक्य आहे. तसेच मूळ 'कर' ह्या धातूला 'व' हा प्रत्यय लागून जे 'करव हे रूप घडते, त्याचप्रमाणे अन्य धातूंच्या संदर्भातही 'व' या प्रत्ययाचे ते कार्य पुनरावृत्त होते उदा. खावव, भरव, चालव वगैरे. त्यावरून मग आचार्यांच्या लक्षात येणे कठीण नाही की, 'कर' या मूळ धातूचे 'करव हे एक रूप आहे.

‘करव’ हा साधित धातू आहे. यासाठी त्यांनी त्यांच्या ‘व्याकरणविवेका मागे असलेल्या अर्जुनवाडकरांच्या मांडणीची आणि अर्जुनवाडकर यांनी नोंदविलेल्या, राजवाडे यांच्या मताची हेळसांड करता कामा नये. “व्याकरण म्हणजे बोलून चालून फोड. या फोडीचे शास्त्र, फोड होणे शक्य नाही तेथपर्यंत न्यावयाचें असतें.

एकूण पाहता, ‘करव’ हे ‘कर’ या मूळ धातूचे एक रूप आहे. आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे तो स्वतंत्र साधित धातू नाही.

क्रियेशिषण अव्यय-

दादोबा - “ज्या शब्दांची क्रियेच्या गुणाचा, अथवा प्रकाराचा, अथवा अमुक अवस्थेत ती क्रिया घडली अशा अर्थाचा, बोध होतो, ते शब्द क्रियाविशेषणं जाणावी, जसें - ‘हळू चालतो, ‘फार बोलतो, ‘खेळत जातो, ‘टपत बसतो, ‘कांपत लिहितो, ‘निमूट असतो, इ. वाक्यांत हळू, फार, खेळत, टपत, कंपत, निमूट, या शब्दांनी त्या त्या क्रियेच्या प्रकारच्या किंवा गुणाचा किंवा अवस्थेचा बोध होतो.

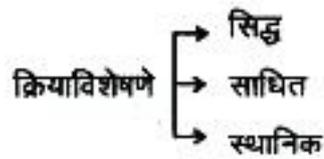
चिपळूणकर

“जीं अव्ययें धात्वर्थाशीं किंवा ‘विशेषणाशीं किंवा धात्वर्थान्वयी दुस-या अव्ययाशीं अन्वय पावतात, त्यांस **क्रियाविशेषण** अशी पारिभाषिक संज्ञा देतात. उदा. ‘रामा जलद वाचतो’ **जलद** या अव्ययाचा अन्वय **वाचतो** या धातूच्या अर्थाशी असल्यामुळे, ‘रामा फार उतावळा आहे’ येथे **फार** या अव्ययाचा अन्वय **उतावळा** या विशेषणापाशी असल्यामुळे, व ‘रामा अगदी हळू बोलतो’ येथे **बोलतो** यांतील धातूशीं अन्वय पावणारें जें **हळू** हे अव्यय, त्याशीं **अगदी** या अव्ययाचा अन्वय होत असल्यामुळे **जलद**, **फार** व **अगदीं** या शब्दांस क्रियाविशेषणं म्हणावे. (पृ. १३७-१३८)

बामले -

“ज्या अव्ययांनी क्रियेचे कोणत्याही प्रकारचे विशिष्टत्व दाखविले जाते, म्हणजे जी क्रियेसंबंधाचे स्थल, काल, रीति, संख्या इ. धर्म दाखवितात, त्यांस **क्रियाविशेषणं** म्हणतात, जसें - येथे, तेंथे, लौकर, हळू, झटकन, फार इ.

दामले यांनी क्रियाविशेषणांचे दोन प्रकारचे वर्गीकरण दिले आहे. पहिला प्रकार म्हणजे स्वरूपमूलक प्रकारांचा.

जे मूळचे शब्द अव्यय असून क्रियाविशेषणांप्रमाणे उपयोगांत येतात त्यांस **सिद्ध क्रियाविशेषणं** म्हणतात. जसे : हळू, लौकर, पुनः उगीच इ.

जी क्रियाविशेषणं अन्य शब्दांस कांहीं प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागून तयार होतात, त्यांस **साधित क्रियाविशेषणं** असें म्हणतात.

- (उपप्रकार - नामसाधित - रात्रीचा - व्यक्तिशः अर्थात, इ.
 सर्वनामसाधित - तेणेंकरुन, त्यामुळे येथें, जेथें, इ.
 विशेषणसाधित - तशांत, विशेषेंकरुन, बहुधा, इ.
 धातुसाधित - खेळतां, चालतांना, इ.
 अव्ययसाधित - आतापर्यंत, कोठून, खालून, इ.
 समासघटित - प्रतिक्षण, दररोज, यथाक्रम, इ.

इतर जातीचे शब्द जशाचे तसे कांही वाक्यांत क्रियाविशेषणांप्रमाणे उपयोगांत येतात, तेव्हां त्यांस **स्थानिक क्रियाविशेषणें** असे म्हणतात. कारण कीं, त्या विशेष स्थळीं त्यांचा तसा उपयोग असतो. परंतु ते शब्द मूळ क्रियाविशेषणें नव्हते.

- (उपप्रकार - नामें - 'तो काय मातीं लिहितो
 'मोडी पत्र तो दगड वाचतो

येथे 'माती, दगड ही नामे असंभवर्थी क्रियाविशेषणाप्रमाणें उपयोगात आहे.
 विशेषणें - ती चांगले गात्ये. चांगले, उताणा हे शब्द मूळचे विषेशणे होत.

उताणा पडला.

त प्रत्ययान्त कृदन्तें - हांसत कर्म करावे सांगावे रडत तोंच परिणामीः
 (येथे हांसत, रडत....)

ऊन-कृदन्तें-फिरुन करुन पहा. (करुन, रगडून)

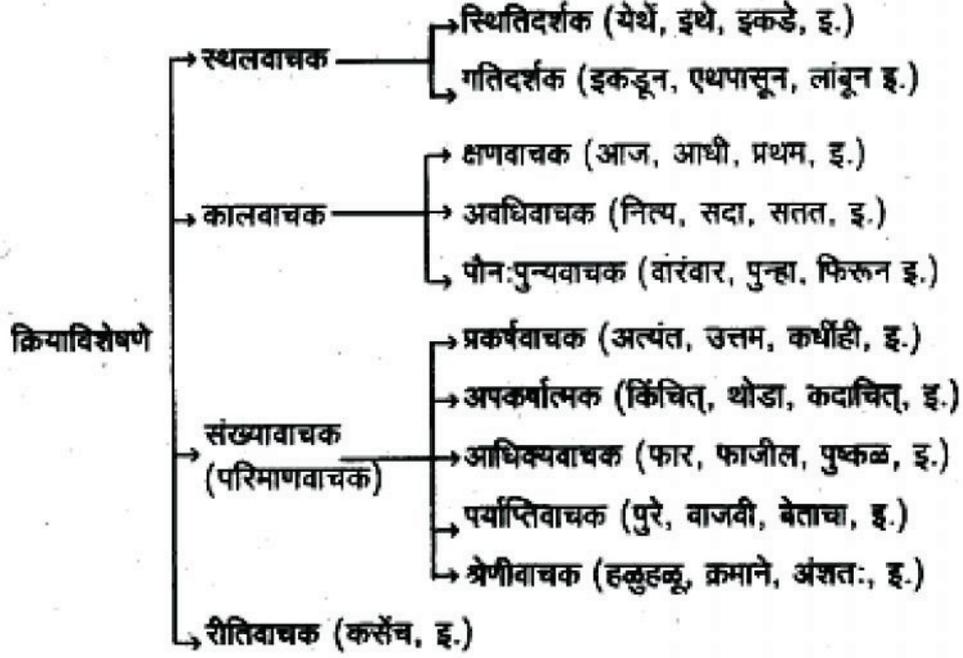
रगडून, जेवला.

शब्दयोगी अव्ययेठ - त्याने हात वर केला. (वर, मागे, वस्तूतः)

मागे असला प्रकार होत नसे. (शब्दयोगी, पण व्यर्थ क्रियाविशेषणे)

दामले यांनी स्थानिक क्रियाविशेषणांचे वरील उपप्रकार दिले आहेत.) दामले यांनी अर्थावरुनही क्रियाविशेषण अव्ययांचे उपप्रकार सांगितले आहेत.

अर्थमूलक प्रकार -

अर्जुनवाडकर यांनी 'विशेषण-विशेष या संकल्पनेच्या संदर्भात क्रियाविशेषणविषयीचा आपला अभिप्राय टिपणांमध्ये नोंदविला आहे.

“दोन अन्योन्यसंबंध पदांपैकी एक दुस-याच्या धर्माचं अनुकरण करीत असेल किंवा दुस-याचा लोप झाल्यास त्याचा धर्म उचलत असेल तर त्यांपैकी पहिलं विशेषण आणि दुसरं विशेष्य होय. (पु. ११९) या संदर्भातील टिपणामध्ये त्यांनी म्हटले आहे की, “हा जो रूपाक्ष्या निकषावर विशेषणविशेष्यभाव सांगितल्या त्या अर्थानं क्रियाविशेषणं ही विशेषणं ही विशेषणं नसतात. ती अर्थातः क्रियापदांशी अन्वित असतात, इतर पदांशी नसतात, एवढ्याच अभिप्रायानं त्यांना क्रियेची विशेषणं म्हणता येईल. (पृ. २०७)

क्रियाविशेषण या शब्दजातीचे व्यवच्छेदकत्व रूपदृष्ट्या फारसे दाखविता येत नाही, अर्थदृष्ट्या मात्र क्रियेचे विशेषण म्हणून क्रियाविशेषण प्रकार मानला जातो. तरीही अर्थदृष्ट्या सुद्धा अनेक नाम विशेषण, धातु या सामासिक शब्दही प्रसंगाविशेषी क्रियाविशेषणे म्हणून दाखवितां येतात.

तसेच क्रियाविशेषणास 'अव्यय असे म्हटले जात असले तरी ही शब्दजाती अव्यय वा सव्यय (अविकारी व विकारी) अशा एकाच एका वर्गात दाखविता येत नाही.

शब्दयोगी अव्यये आणि विभक्तिप्रत्यय यांच्यातील सम्यभेदांविषयी पुष्कळदा चर्चा झाली. या संदर्भात चिपळूणकरांनी म्हटले आहे की, “वास्तविक पाहिलें असतां विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्ययें या दोहोंचेंही वाक्यार्थ बोधाविषयीं काम अगदी सारखें आहे. दोहोंनीही प्रातिपदिके व धातू यांच्यामधील संबंधाचा बोध होतो. तसेंच दोहोंच्या योगाने प्रातिपदिकांस व त्यांची विशेषणे आकारान्त असल्यास त्या विशेषणांस सामान्यरूपें होतात. या अत्यंत सादृश्यामुळेच एक व्याकरणकर्ता ज्यांस विभक्तिप्रत्यय मानतो, त्यांस दुसरा शब्दयोगी अव्यये मानतो. असा गोंधळ होतो.

नियोज्यत्ववाचक :- कडून, करवीं, द्वारा, हाती, हातून.

साधनवाचक :- वारी, मुळे, योगें, करुन.

हेतूवाचक :- अर्थी, निमित्त, साठी, कारणें, करिता, स्तव, अर्थ, प्रीत्यर्थ, खातर.

विषयवाचक :- विषयी, दिशीं, संबंधी.

व्यतिरेकवाचक :- खेरीज, शिवाय, वांचून, विना, (वीणा, विणें,) व्यतिरिक्त, विरहित, परता, वेगळा, निराळा.

भाषावाचक :- पैकीं, आंतून, पोटी.

विनिमयवाचक :- बदल, बदला, ऐवजी, मोबदला, जागीं.

योग्यता, सादृश्य, अनुरोध इत्यादिवाचक : सम, (परी), जोगा, समान, योग्य, सरसा, सारखा प्रमाणें, बरहुकूम, अनुसार.

विरोधवाचक :- विरुद्ध, उलट, उलटें.

साहचर्यवाचक :- बरोबर, संगें, संगती (सवें), सकट, सह, सहित, सहवर्तमान, समवेत, निशी.

अभिव्याप्तिवाचक किंवा संग्रहवाचक :- सुध्दां, देखील, ही, पण, तरी.

अन्यव्यावृत्तिवाचक किंवा कैवल्यावाचक :- च, मात्र, ना, पण, बरीक, केवळ, फक्त.

परिणामवाचक :- भर.

दिग्वाचक :- प्रत, प्रति, लागीं, कडे.

पूर्णतावाचक :- पुरता, पुरेसा.

तुलनावाचक :- उत्तरवाचक - पेक्षां, परीस. उत्ततवाचक - आंत, मध्ये (माजी).

प्रश्नवाचक :- कां, कीं, ना.

पादपरक :- (पै), नी, न.

या वर्गवारीतील कंसांत दाखविलेली अव्यये बहुधा कवितेत येतात. अशी टीप दामल्यांनी दिली आहे. तसेच एका अर्थाच्या शब्दयोगींच्या नंतर पूर्णविराम (संपाकदांनी म्हणजे अर्जुनवाडकर यांनी) दिला आहे.

शब्दयोगी अव्यय -

दादोबा -

“ज्या अव्यय पासून दिगुप अथवा कालरूप अधिकारणाचा उदोध होतो, आणि ज्या शब्दाशी याचा योग होतो, त्याचें याच्या योगाने सामान्यरूप होते, असा जे शब्द तें शब्दयोगी अव्यय होय, जसें-वर, खाली, पुढे, मागे, नंतर, पूर्वी, कडे इ. (पृ. २८२)

चिपळूणकर -

“जी अव्ययें धातूचा अर्थ व प्रातिपदिके (नामं किंवा सर्वनामं) यांचा संबंध दाखवितात, त्यांस शब्दयोगी अव्यये म्हणावे, जसें, ‘रामा झाडावर चढतो, तो मांडवाखाली बसला,

‘गडी घोड्यापुढे धावतो, ‘तो देवाकडे गेला. या वाक्यांत वर, खाली, पुढे, कडे ही अव्यये झाड. मांडव, घोडा, देऊळ या नामांचा व त्या धात्वर्थाचा संबंध दाखवितात. म्हणून ही शब्दयोगी अव्यये होत. (पृ. १३९)

दामले :-

“जी अव्यये नामें आणि नामाप्रमाणें योजिलेले इतर शब्द ह्यांचे पुढें येऊन त्यांचा वाक्यांतील इतर शब्दांशी संबंध दाखवितात त्यांस **शब्दयोगी अव्यये** असे म्हणतात. (ह्यापैकी शुध्द शब्दयोगी अव्यये मात्र केवलप्रयोगी अव्ययांशिवाय इतर सर्व शब्दांपुढे येतात.) जसें :- “विद्यार्थ्यांचे अभ्यासावर किंवा अभ्यासाकडे लक्ष पाहिजे, मनुष्याची किंमत त्याचे स्वभावर अवलंबून आहे.” या वाक्यांत ‘वर’ आणि ‘कडे’ ही शब्दयोगी अव्यये ‘अभ्यास’ आणि ‘स्वभाव’ या नामांपुढे येऊन त्यांचा अनुक्रमें ‘लक्ष’ आणि ‘अवलंबून’ ह्या शब्दांशी संबंध दाखविता आहेत. (पृ. १८३)

दामले यांनी शब्दयोगी अव्ययांचे वर्गीकरण अव्ययांचे वर्गीकरण करण्याची विशेष आवश्यकता नाही, असे नमूद करून अर्थानुरूप अशा स्थलवाचक, कालवाचक, गतिवाचककादी एकवीस उपप्रकारांची शब्दयोगी अव्ययांच्या नोंदीसी यादी दिली आहेत.

कालवाचक: आंत, पुढे, नंतर, वर, उपर, पर्यंत, पावेतो, (वेरी). अगोदर, पूर्वी, आधीं अलिकडे, आड, अंतीं.

स्थलवाचक : आंत, ठायीं मध्यें, (मधीं, माजी, माझारी, भतरी). बाहेर, जवळ, पाशीं, नजीक, शेजारी, निकट, संनिध, समीप, संनिकृष्ट (पासाव). समक्ष, अपरोक्ष, देखत, देखतां, पुढें, समोर, परोक्ष: खाली, वर येथें, तेथें, मार्गें पिछाडीस. अलीकडे कडे, पलीकडे पुढे, सभोंवता, भोवता, आसपास, भोंवताली, वाटोळा, भोंवती.

गतिवाचक:-

आंतून, वाटे, मधून, कडे, कडेस, कडून, पासून, पर्यंत, पावेतो, तागाईत, वरून, खालून, मधून.

उभयान्वयी अव्यय -

दादोबा -

“ज्या अव्ययांचा संबंध दोन शब्दांच्या अथवा दोन वाक्यांच्या परस्पर अन्वया कडेस असतो, त्यांस उभयान्वयी अव्यय ह्मणावें, जसें आणि, जर, तर, परंतु, यद्यपि, तथापि, कांकी, कां जर, जरकरतां इ.

‘रामा आणि कृष्णा तेथे गेले आहेत या वाक्यांत ‘आणि’ या शब्दानें रामा आणि कृष्णा या उभयतांचा गमनक्रिये कडेस अन्वय करून दिला आहे. म्हणजे रामा गेला, आणि कृष्णाहि गेला, असा अर्थ. तसेंच, ‘त्याणे दहा हजार फौज घेतली, आणि दौलताबाद वेढिली. ‘या वाक्यांत ‘आणि’ या अव्ययाने ‘घेतली आणि वेढिली या दोन्ही क्रिया जोडिल्या आहेत. (पृ २७९-२८०)

चिपळूणकर -

“उभयान्वयी अव्ययांस इतर शब्दांप्रमाणे वाक्यांत जुळणारा स्वतंत्र अर्थ नसतो, तर त्यांच्या योगाने दुस-या शब्दांच्या किंवा मुख्यत्केवरून वाक्यांच्या अर्थात अधिक नवीन अर्थ भसतो. पहा, झाड, नदी, पांखरु, इत्यादि नामांस, जातो, बोलतो, लिहितो इत्यादि क्रियापदांस काळा, गोड, वाटोळा इत्यादि विशेषणांस, वर, खाली, आंत इत्यादि शब्दयोगी अव्ययांस, लवकर, उशीरं, हळू इत्यादि क्रियाविशेषणांस जसें स्वतंत्र अर्थ आहेत. तसे तर, परंतु, म्हणून इत्यादि उभयान्वयी अव्ययांस स्वतंत्र अर्थबोध, करण्याचें सामर्थ्य नाही, तर तीं इतर शब्दांच्या किंवा वाक्याचा अर्थात अधिक अर्थ भासण्यास कारण होतात (पृ. १४२).

दामले -

“जे अव्यय क्रियेचे विशिष्टत्व न दाखवितां एका वाक्याचा दुस-या वाक्याशी संबंध दाखवितें, म्हणजे एका वाक्याची दुस-या वाक्याशी सांगड घालितें, त्यास उभयान्वयी अव्यय असें म्हणतात. उदा. - आणि, जर, तर, कांकी, इ.

केवलप्रयोगी अव्यये -**दादोबा -**

“जी अव्यये वाक्यांत असतां ज्या वरून वक्त्यांचे अथवा सांगणाराचे हर्षशोकादि जे मानसिक विकार अथवा उद्गार यांचा उद्बोध होतो, असें कळतें, त्यांस केवलप्रयोगी अ. उद्गारवाची अव्यये म्हणतात. (पृ. २८४)

चिपळूणकर -

जी अव्यये वाक्यांत अन्वय पावणारा अर्थ दाखवीत नाहीत. किंवा वाक्यावाक्यचा संबंधही भासवीत नाहीत, तर केवळ बोलणा-याच्या मनांतील हर्ष, शोक, आश्चर्य, तिरस्कार, अनुमोदन, इत्यादि वृत्ति मात्र दर्शवितात, त्यांस केवलप्रयोगी अव्यये किंवा उद्गारवाचक अव्यये म्हणतात. (पृ. १४४)

दामले -

“ज्या अव्ययांचा वाक्याशी कांही संबंध नसतो म्हणजे ज्यांच्याशिवाय वाक्यामध्ये अर्थाची कांही एक उणीव भासत नाही, किंवा जी वाक्यावाक्यांचाही संबंध दाखवीत नाहीत तर केवळ बोलणाराचे मनांतील हर्षशोकादि वृत्ति मात्र दाखवितात, ती केवलप्रयोगी किंवा उद्गारवाची अव्यये होत. उदा. अबब ! केवढी रास ही ! वाहव फारच मजेदार देखावा ! इ. या ठिकाणी ‘अबब हे आश्चर्यद्योतक आणि ‘वाहवा हे आश्चर्य व हर्ष ह्या दोन्ही वृत्ति दाखविणारें केवलप्रयोगी अव्यय होय (पृ. २१८)

दामले यांनी या संदर्भात आगरकरांचे मत नोंदविले आहे ते असे की,

“या वर्गात सुखदुःखादि उद्गार प्रकट करणारे जे विसंगत शब्द बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत घालण्याची चाल पडली आहे, त्यांचा समावेश होतो. या शब्दांस व्याकरणांत फारसें महत्त्व देण्याचा प्रघात नाही. कारण एक तर ते क्वचित् प्रसंगी येतात. दुसरे, कांही तरी विधान करणें हें जें वाक्यांचे मुख्य काम, त्यास यांच्या योगानें म्हणण्यासारखी मदत होत नाही. या उद्गारवाची अव्ययात अर्थ नसतो असें नाही. त्यांच्या बारकाईनें विचार केला तर त्यापैकीं

प्रत्येकास समग्र वाक्याचा अर्थ असतो असें दिसून येईल. 'अरेरे! हा शब्द उच्चारिला असतां ही गोष्ट ऐकिल्यानं मला दुःख होते. अशा अर्थाचा बोध होतो. 'वाहवा! शाबास! खाशी! इत्यादि शब्दांनी आनंदादि वृत्ति व्यक्त होतात, व याचप्रमाणे इतर केवलप्रयोगी अव्ययांचा अर्थ करून दाखवितां येईल तथापि ज्या अर्थी त्यांचा उच्चार आकस्मिक होत असतो, म्हणजे हे उच्चारण्यापूर्वी मनाला विचार करण्यास सवड नसते. त्या अर्थी - भय, आश्चर्य किंवा अशाच प्रकारचा दुसरा एखादा मनोविकार-एकाएकी उत्पन्न करणा-या कारणांनी शरीरावर जे परिणाम होतात, त्यांसारखेच ह्या अव्ययांस गणतात. यांच्या विशेष प्रसंगी मनाची जी स्थिती झाली असेल तिचा समजण्यासारखा ध्वनि मात्र होतो. कोणत्याही प्रकारचें स्पष्ट विधान होत नाही. (दामले पृ. २१८)

दामले यांनी चिताच्या निरनिराळ्या वृत्तींनुसार वापरली जाणारी दहा प्रकारची केवलप्रयोगी अव्यये दिली आहेत. यात हर्षद्योतक (वाः, वाहवा, अहा, इत्यादि), शोकद्योतक (अगई, आई, देवा, इ.) आश्चर्यद्योतक (उदा. अहा, अबब, अरे बापरे, इत्यादी), अशी दहा प्रकारची अव्यये दिली आहेत.

या शिवाय उद्गारवाची वाक्यांशंचा समावेश केवलप्रयोगीत करू नये, असे दामले यांनी सुचविले आहे.

तसेच व्यर्थ उद्गारवाची म्हणून काही शब्दांची चर्चा वाक्यात उपयोगासह दामले यांनी केली आहे. 'राहू द्या तर मग आतां '(मग) किंवा 'तो म्हणे वेडा झाला (म्हणे), 'त्याची बरीक कमाल खरी. 'अशा विधानांतील मग, म्हणे, बरीक ही व्यर्थ उद्गारवाची आहेत.

संयुक्त क्रियापदः

दादोबा - 'कित्येक धातुसाधितांच्या योगाने अथवा इतर शब्दांच्या योगानें क्रिये अर्थच भिन्न होतात, अथवा ज्या क्रियेशी त्या धातुसाधितांचा अथवा शब्दांचा संबंध असतो, त्यां पासून ती धातुसाधिते अथवा शब्द निराळे काढिले तर अर्थरु बसत नाही, अथवा कित्येक स्थळीं अर्थात वैषम्यहि येतें. असें असल्यास व्याकरण करिते समयीं त्या धातुसाधितांचा अथवा शब्दांचा निरनिराळा व्याकरणपदछेद न करितां त्या त्या धातुसाधितांसहित अथवा शब्दांसहित तीं तीं संयुक्त क्रियापदें ह्मणावीं म्हणजे बरें, जसें- विकत घेणें, जेऊं घालणें, चोरून पाहणें, घेऊन बसणें, तोंडी लावणे, अंग धुणें, गाशा गुंडाळणे, इत्यादि (पृ. २७१)

चिपळूणकर -

“अत किंवा इत, ता, ला, पार, वा हे प्रत्यय धातूंस लागून जीं बसत, करीत, बसता, बसला, बसणार, बसावा, करावा इत्यादि धातुसाधित विशेषणें होतात, त्यांपुढे दुसरीं क्रियापदांची रूपे लागून ही संयुक्त क्रियापदें होतात (पृ. १२७)

बामले -

“धातूंच्या कांही विशेष कृदन्तांपुढे कांही धातूंची आख्यातरुपें येऊन जी क्रियापदें बनतात, त्यांस संयुक्त क्रियापदे असें म्हणतात. जसे करित आहे, करुं नको, केले होतें.

इ.या ठिकाणी 'करित, करुं आणि 'केले ही कृदन्ते असून ह्यांचे पुढे 'आहे, नको, होते, हीं क्रियापदे आलेली आहेत. आणि कृदन्त आख्यातरूप मिळून संयुक्त क्रियापद तयार झाले आहे. संयुक्त क्रियापदांत मुख्य क्रियेखे कृदन्त असते, आणि गौण क्रियेचें आख्यात असते. म्हणजे कृदन्तांतील धातु **मुख्य धातु** होय आणि आख्यात रुपांमधील धातु हा **सहायधातु** होय.

इंग्रिच्या प्रभावातून दादोबांच्या मराठी व्याकरणात 'संयुक्त क्रियापद ही संकल्पना आनुवंगिक रूपात आलेली आढळते. त्यांनी 'काळ या संकल्पनेच्या पोटप्रकाराचे विवेचन करताना, 'संयुक्त काळा'ची मांडणी त्यासाठी 'व्याकरणपदच्छेदाव्या निर्वाहासाठी त्यांनी संयुक्त क्रियापद मानले असल्याचे दिसून येते. मात्र 'संयुक्त काळाच्या मांडणीत इंग्रिच्या प्रभावाखाली दादोबांनी 'संयुक्त क्रियापद - संबध्द विस्तृत विवेचन केले आहे.

धातुंच्या कृदन्तापुढे आख्यातरूपे येऊन संयुक्त क्रियापदे होतात. संयुक्त क्रियापदामध्ये कृदन्ताने दशर्विलेली क्रिया मुख्य असते आणि आख्याताची क्रिया गौण असते, ही दामले यांची भूमिका आहे. असे असूनही अनुमोदनदर्शक किंवा अनुज्ञार्थक सहाय धातुच्या चर्चेत दामल्यांनी 'जाऊ दिले आणि 'वाचू दे या संयुक्त क्रियापदांचा कर्ता उरविताना कसरत केली आहे.

पहिले वाक्य - 'त्याने मला जाऊ दिले'

दुसरे वाक्य - 'त्याला वाचू दे'

या वाक्यांमध्ये अनुक्रमे 'जा आणि वाच' हे मुख्य आणि धातू आणि दोन्हीमध्ये 'दे' । सहाय धातु असल्याले त्यांनी म्हटले आहे. मात्र पहिल्या वाक्यात 'मी' ('मला') हे कर्म असून 'तो (त्याने) हा कर्ता आहे. तर दुस-या वाक्यात 'तो' ('त्याला') हे 'वाचू दे या संयुक्त क्रियापदाचे अप्रत्यक्ष कर्म आहे. तर कर्ता अध्याहत ('तू) आहे. अशी कसरत दामले यांनी करून दाखविली आहे आणि असा अपवाद सांगितला आहे की, "सर्व संयुक्त क्रियापदांमध्ये मुख्य धातु आणि सहाय धातु यांचा कर्ता एकच असतो. परंतु या नियमास अनुज्ञार्थक 'दे धातु अपवाद आहे. मुख्य धातुचा कर्ता, म्हणजे या अनुद्यार्थक दे - धातुच्या पूर्वी जे कृदन्त येते त्यांतील धातुचा कर्ता, तो धातु अकरमक असल्यास संयुक्त क्रियापदाचें कर्म होतो, आणि तो सकर्मक असल्यास संयुक्त क्रियापदाचे अप्रत्यक्ष कर्म होतो, आणि दे या अनुज्ञार्थक सहायधातुचा कर्ता संयुक्त क्रियापदाचा कर्ता होतो. (दामले पृ. ५८६) दामले यांनी ही जी कसरत केली आहे, त्याचा परामर्श घेताना अर्जुनवाडकर यांनी म्हटले आहे की, "आपण उरवलेल्या व्यवस्थेत काही बसेनासं झालं की त्याला 'अपवाद' म्हणावं, मोकळं व्हावं वस्तुतः अशी उदाहरणं पाहिल्यावर दामल्यांनी या सगळ्याच विषयाचा पुनविचार करायला हवा होता. पण 'अपवाद सागणं हा मार्ग सोपा. ता त्यांनी धरला.

अर्जुनवाडकर यांनी 'संयुक्त क्रियापद या संकल्पनेची चिकित्सा करताना भाषाव्यवहारातील संयुक्त क्रियापदाची व्याप्ती उरविण्यावरून दोन मुख्य वर्ग आणि उपवर्ग यांची मांडणी केली आहे.

‘संयुक्त क्रियापद ही संकल्पना मानणारे-

‘संयुक्त क्रियापद’ ही संकल्पना मानणारे -

क्षेत्रव्याप्ती	अतिसंक्षेपवादी	संक्षेपवादी	विस्तारवादी
i) नामघटित	×	×	दादोबा
ii) विशेषणघटित	×	×	नवलकर,
iii) विशेषार्थक - सहस्रधातुघटित	×	कृष्णशास्त्री गोडबोले, रावजीशास्त्री गोडबोले,	खरे, रा. भि. जोशी
iv) सामान्यार्थक सहाय धातुघटित	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, गुंजीकर, गा.कृ.मोडक	सबनीस	

मराठी वैयाकरणांमध्ये संयुक्त क्रियापद न मानणारे राजवाडे, आपटे, मंगरुळकर हे आहेत. यांचा स्वतंत्र वर्ग त्यांनी मांडली आहे.

‘संयुक्त क्रियापद’ मानणारा पक्ष

संयुक्त क्रियापद मानणा-यांपुढे इंग्रजीतील Compound Verbs या संकल्पनेचा नमुना आहे. संयुक्त क्रियापद मानणा-या या पक्षातील वैयाकरणांच्या मतांचे अर्जूनवाडकरकृत संकलन पुढीलप्रमाणे आहे-

१. “संयुक्त क्रियापदात येणारे दोन्ही शब्द एक साधी कल्पना (Simple idea) व्यक्त करतात. जसं: ‘प्रीती म्हणजे to love (नवलकर १४१)

२. संयुक्त क्रियापदात घटक शब्दांचं अर्थपरिवर्तन होते, लक्षणिक अर्थ येतो. ‘गप्पा मारणं यात ‘मारणं याचा अर्थ नेहमीचा (पहा: गुद्दा मारणं) नाही. संस्कृतात उपसर्गामुळं धातूचे अर्थ फिरतात, तर मराठीत धातुसाधितांपुढे आल्यामुळं सहाय क्रियापदांचे अर्थ फिरतात (तुलनार्थ : ‘दगड लागला’- ‘पळू लागला.’) (‘दादो २७१, दादो/पू ७०, जोशी ३७९)

३. संयुक्त क्रियापदात सहाय धातू दुस-या धातूला गौण ठरतो. जसं त्याने पुस्तक लिहून काढिले (सं.क्रि. ‘लिह’ मुख्य. ‘काढ गौण) तुलनार्थ त्याने झाडावर चढून आंबे काढिले (सं.क्रि. नाही ‘चढ आणि काढ’ दोन्ही मुख्य.) (दामले ५६९).

४. नामार्थक, विशेषणार्थक, क्रियाविशेषणार्थक अशी अनेक पदात्मक वाक्यं/वाक्यांश असतात. तसे अनेकपदात्मक क्रियापदार्थक वाक्यांश म्हणजे संयुक्त क्रियापद पहिल्या प्रकारांचं अस्तित्व हे दुस-याचें समर्थन. वेगळ्या समर्थनाची आवश्यकता नाहर (आगरकर २९-३०) द्वारा अर्जूनवाडकर (पृ. १७९)

धातुघटित कृदन्तांव्यतिरिक्त नाम-विशेषणादी शब्दांनाही मराठीतल्या विस्तारवादी वैयाकरणांनी संयुक्त क्रियापदातील घटकाचा दर्जा दिला. त्यामुळे ‘प्रीती करणे हे संयुक्त क्रियापद ठरविले गेले. यातील ‘प्रीती हा शब्द नाम असेल तर ‘सायकल घेणे, ‘उत्तर देणे’ या रचनांनाही संयुक्त क्रियापद म्हणजे आवश्यक ठरेल. अर्जूनवाडकरांनी मोडकांचे या

संदर्भातील एक मत उदधृत केले आहे. दोन शब्दांनी एकच क्रिया दर्शित होत असले तर संयुक्त क्रियापद मानायचे झाल्यास “हातीचा कळप, शाळेची इमारत..... इत्यादि पदयोगही संयुक्त नामें मानावीं लागतील. (मोड-२४२, द्वारा अर्जुनवाडकर पृ. १८०)

संयुक्त क्रियापदातील घटक शब्दांच्या संयोगातून या शब्दांच्या मूळ अर्थात बदल होतो, असे समर्थन करणा-यांचा मोडककृत प्रतिवादही लक्षणीय आहे. ते म्हणतात “लक्षणिक अर्थाच्या प्रदेशानें शब्दांचे व्याकरणमूल्य बदलत नाही. ‘लक्षणांमूलक अर्थाची छाननी करणें हे अलंकारशास्त्रे क्षेत्र होय. ‘हा बेरड चारदा तुरुंगांत जाऊन आला आहे, तो काराधिकारी नुकताच तुरुंगात जाऊन आला, या ठिकाणी व्यवहारदृष्ट्या बेरडाचें व काराधिका-यांचे तुरुंगात जाऊन आला, या ठिकाणी व्यवहारदृष्ट्या बेरडाचें व काराधिका-यांचे तुरुंगात जाणें या शब्दप्रयोगांत अर्थभेद असला तरी व्याकरणास तो भेद केवळ अज्ञातच होय. (मोडक) द्वारा अर्जुनवाडकर पृ. १८०

चिकित्सक मांडणीनंतर अर्जुनवाडकर यांनी स्वतःचे प्रतिपादन करताना असा युक्तिवाद केला आहे की, “संयुक्त क्रियापदाचा प्रसंग नाही अशाही स्थळी धातू विविध अर्थांनी येतात, तर संयुक्त क्रियापदाचा प्रसंग असताना येणारा अर्थ त्या त्या धातूचा आणखी एक अर्थ म्हणून घेण्यात आणि संयुक्त क्रियापदाला फाटा देण्यात धातूवर असा कसय जुलूम होतो उदाहरणासाठी ‘लाग धातू पाहा: दार लागलं, दिवा लागला, हाताला चाकू लागलाख स्विच लागलं, अंधारात पायाला दगड लागलं, मला त्याचे शब्द लागले, मला पुक उद्या लागेल, पावाला लोणी लागलं का ? यातला ‘लाग धातूचा कोणता अर्थ मूळचा धरणार ? आणि तो नसेल तिथं कुठं कुठं संयुक्त क्रियापद मागणार (पृ. ५८०)

संयुक्त क्रियापद न माणारा पक्ष - संयुक्त क्रियापद ही संकल्पना व्याकरणात आवश्यक नाही, असे मानणा-या पक्षात राजवाडे, आपटे, मंगरूळकर हे वैयाकरणी आहेत. यापैकी राजवाडे, आपटे यांच्या मतांची मीमांसा करतानां अर्जुनवाडकर म्हणतात की, “राजवाडे आणि आपटे यांनी जे म्हटलं आहे त्याचा दुस-या शब्दांत अर्थ असा की एकदा पद निश्चित झालं की पदान्वय सांगणं एवढंच व्याकरणाचं काम. ‘खेळत राहिला यात खेळत हे एक पद, राहिला हे दुसरं ही पदं स्वतंत्र आहेत यात शंका नाही. तशी ती नसती तर त्यांचा क्रम फिरला नसता. (राहिला खेळत) आणि त्यांच्या मधे अन्य पदंही आली नसती. (राहिला असाच रोज खेळत.) जी निर्विवाद एकसंघ पदं आहेत त्यांच्या घटकांत ‘असं होत नाही. जसं, ‘खेळत या पदात ‘खेळ हा धातू आणि ‘त हा प्रत्यय असे दोन घटक आहेत. ‘खेळत ठरलं की मग त्याचा वाक्यातल्या अन्य पदांशी संबंध-अन्वय-काय आणि कसा एवढंच सांगणं उरतं. राजवाडयांनी सुचित केलं आहे त्याप्रमाणं ‘खेळत’ हे ‘राहिला याच्या कर्त्याचे विशेषण ठरेल.

राजवाडे-आपटे यांच्या अन्वयाच्या मांडणीनंतर अर्जुनवाडकरांनी ‘संयुक्त क्रियापद मानण्याला सर्वात मोठा दोष स्पष्ट केला आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, “संयुक्त क्रियापद ही

संकल्पना मांडण्यातला सर्वात मोठा दोष हा की मराठी वाक्यरचनेतल्या सर्वात मूलभूत संकल्पनांना त्यामुळं धक्का बसतो, 'फूल उमजतं / फूल उमलतात यांत फूल/फूलं हे कर्ते आहेत. 'मिहिर गाणं म्हणतो/मिहिर मित्राला म्हणतो यात गाणं /मित्राला ही कर्म आहेत. 'हॅम्लेट (ऑफलीयाला) पत्र लिहितो' यात 'हॅम्लेट कर्ता, पत्र कर्म हे ठरवण्यात लिहितो या आख्यात प्रत्ययान्त पदाचा आधार घेतल्या जातो. 'हॅम्लेट पत्र लिहितो आहे / लिहित आहे. असं वाक्य आलं की ही भूमिका सुटते. यात 'आहे हे पद आख्यात - प्रत्ययान्त असलं तरी ते क्रियापद नव्हे, लिहित आहे हे क्रियापद, अर्थात संयुक्त या कृदन्तातला धातू मुख्य तो अर्थात सकर्मक. 'आहे हे पद गौण, सहाय क्रियापद. ते अकर्मक, संयुक्त क्रियापदही सकर्मक. म्हणजे आहे हेही या ठिकाणी सकर्मक! वडाची साल पिंपळाला लावतात ती अशी! वाक्याला वाक्यपण येतं आहे या पदामुळं लिहित या पदामुळे नव्हे. हे वाक्यपण पदारत पाडून घेण्यापुरतं 'आहे हे पद जोडीला घ्यायचं, मग त्याला विचारायचं नाही, असा हा संयुक्त क्रियापदाचा प्रकार आहे. (पृ. १८२)

आख्यात प्रत्ययान्त क्रियापदानुसारचा कर्ता आणि कृदन्तानुसारचा कर्ता यामुळे 'संयुक्त क्रियापद मानणा-यांच्या प्रतिपदनात संभ्रम निर्माण झाला याचे सोदाहरण स्पष्टीकरण अर्जुनवाडकर यांनी केले आहे. उदा.

'माळयानं झाडं लावली यामध्ये कर्ता (माळयानं), कर्म (झाडं) आणि क्रियापद (लावली). 'माळयानं लावलेली झाडं फुलली, यामध्ये कर्ता (झाडं) आणि क्रियापद (फुलली) तर 'माळयाने लावलेली हे झाड याचं विशेषण पहिल्या वाक्यातले आख्यात (धातू-लाव) व दुस-या वाक्यातील कृदन्त (धातू-लाव), यांचे कर्ता, कर्म हे घटक तेच राहिले. परंतु दुस-या वाक्यातील आख्यातानुसार १ल्या वाक्यातील कर्म हे 'कर्ता झाले - या कर्त्याचा कृदन्तधातूशी (लाव) असलेला संबंध कायम राहिला. म्हणजे एकच पद वाक्यात एका क्रियेचा कर्ता तर त्याच वाक्यातील दुस-या क्रियेचे कर्म ठरले आहे.

'माझं पत्र लिहून झालं या वाक्यात 'पत्र हा कर्ता, झालं हे क्रियापद आणि 'मी हा कृदन्त-क्रियेचा कर्ता आणि लिहून हे पत्रा चे विशेषण अशी व्यवस्था लावून दाखविली आहे.

एकूण पाहता, इंग्रजीच्या प्रभावातून मराठी व्याकरणात 'संयुक्त क्रियापद या संकल्पनेचा प्रवेश झाला आहे. मात्र याविषयीच्या चर्चेत 'संयुक्त क्रियापद न मानणारा पक्ष अधिक संयुक्तिक मुद्दे उपस्थित करीत आहे. असे दिसते.

घटक : दोन विकरण विचार

शब्दांना जे विकार होतोत, म्हणजे शब्दाच्या मूळ रूपामध्ये जे बदल होतात, त्याला विकरण असे म्हणतात.

संस्कृतमध्ये शब्दाचे मूळ रूप भिन्न असते, त्या रूपाला लिंग, वचन, विभक्ति यानुसार विकार होतात. मराठीच मात्र आकारान्त पुल्लिंगी शब्द वगळतां लिंग, वचनख विभक्ति-विरहित नामाचे स्वतंत्र मूळ रूपढळत नाही, याची स्पष्ट जाणीव दामल्यांच्या या विषयीच्या मांडणीत दिसून येते. त्यांनी 'मराठीतलें प्रतिपादिकाचें मूळ रूप या शीर्षकाखाली असे म्हटले आहे की, "..... मराठीत निलिंग, निर्वचन किंवा निविभक्ति असें नामाचें स्वतंत्र मूळ रूप बहुधा आढळत नाही. 'बहुधा असे म्हणण्याचें कारण असे कीं, कांही कांही ठिकाणीं असे मूळ रूपमानण्यास अवकाश आहे. आकारान्त पुलिंगी शब्दांसंबंधाने हा प्रश्न उत्पन्न होतो. उदाहरणार्थ 'घोडा या शब्दाचे सर्व विभक्तीमध्ये घोड हेंच रूप अनुगत दिसतें. त्याचप्रमाणे घोडा, घोडी, घोडें ह्या लिंगानुसार विकरणामध्येही 'घोड हेंच मूळ रूप असून त्यास आ,ई,ए,हे प्रत्यय लागून लिंगभेद उत्पन्न झाला आहे. तसेंच, घोडा, घोडे हीं वचनानुसार रूपेही घोड हें मूळ रूप मानण्यास अनुकूलच आहेत. शिवाय, घोडमुखी, घोडनवरी इत्यादि समासांतही 'घोडे असेंच रूप आढळतें. या सर्व कारणांमुळे घोडा असा आकारान्त मूळ शब्द मान्यापेक्षां 'घोड' असा अकारान्तच मूळ शब्द मानणें रास्त आहे ह्यांत संशय नाही. तथापि असा प्रकार आकारान्त पुल्लिंगी नामांसंबंधाने जरी बहुतांशी खरा असला तरी तो प्रायः अन्यत्र आढळत नसल्यामुळे त्यास अपवादात्मक म्हटले पाहिजे. म्हणून साधारणपणे असाच नियम करणें चांगलें कीं, निलिंग, निर्वचन, निर्विभक्ति असे प्रातिपदिकाचें मूळ रूप मराठीत नाही. तर पुल्लिंगी, एकवचनी, प्रथमेचें जें रूप त्यासच प्रातिपदिकाचें मूळ रूप समजतात. आणि त्याजला लिंग, वचन आणि विभक्ति ह्यांचे योगाने काम काय विकार होताता तें सांगतात.

दादोबा मांडलेल्या लिंगविचारात त्यांनी म्हटले आहे की, "नाममात्रास लिंग असतें, ती लिंगे तीन आहेत - पुल्लिंग, स्त्रीलिंग आणि नपुंसकलिंग दादोबांनी तिन्ही लिंगाच्या व्याख्या अशा केल्या आहेत की, "ज्या नामावरून प्राणिवाचक नामाच्या अथवा अप्राणिवाचक पदार्थाच्या पुरुषाच्या बोध होतो त्यांस, अथवा त्यांचे, पुल्लिंग ह्यणतात: जसें - रामा, मुलगा, बाघ, बैल, आंबा, बगडा, गुडघा इ.

“ज्या नामावरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या स्त्रीत्वाचा बोध होतो त्यांस अथवा त्यांचे, स्त्रीलिंग ह्मणतात. जसे - जानकी, मुलगी, वाघीण, गाय, चिंच, काठी, इ.

“ज्या नामावरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा अथवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाही, परंतु जीं सामान्येकरून सर्व जातींची अथवा त्या जातींतल्या एखाद्या क्षुद्र व्यक्तींची वाचके असतात त्यांस, अथवा त्यांचे, नपुंसकलिंग ह्मणतात, जसे माणूस, ढोरे, कुत्रे, लांकूड, तेल, इ.

याव्यतिरिक्त दादोबांनी ‘सामान्यलिंग असा एक भेद सांगितला आहे. “ज्यां नामावरून वर सांगितल्या कोणत्याही लिंगाच्या ज्या काळीं एकाद्या वाक्यामध्ये निश्चय करितां येत नाही, त्या काळीं त्यांचे सामान्य लिंग ह्मणावें, जसे - मित्र, मी, तूं, पक्षी, इ. (पृ. २६-२७)

चिपळूणकरांनी लिंग विकरणाची चर्चा करताना तळटिपेत दादोबांच्या ‘लिंग विचारातील संदिग्धता स्पष्ट केली आहे. दादोबांच्या ‘लिंग या संज्ञांच्या व्याख्यांतील ‘अप्राणिवाचक पदार्थांचे पुरुषत्व व स्त्रीत्व म्हणजे काय ते समजत नाही, तसेच ‘प्राणिवाचक आणि ‘अप्राणिवाचक ही विशेषणे कोणत्या शब्दांची ? अशा संदर्भातील संदिग्धता चिपळूणकरांनी उघड केली आहे. चिपळूणकरांनी लिंगविकरणाच्या चर्चेत पुढीलप्रमाणे लक्षण सांगितले आहे. “जे नाम किंवा प्रातिपदिक अर्थांच्या ठायीं पुरुषत्वाचा बोध करितें किंवा तो बोध करण्यास समर्थ असते. त्यास पुल्लिंगीनाम किंवा प्रातिपदिक म्हणावें, ज्या नामापासून त्यांच्या अर्थावर स्त्रीत्वाचा बोध होतो, किंवा तो बोध करण्याचें सामर्थ्य ज्यास असतें, त्या नामास किंवा प्रातिपदिकास स्त्रीलिंगी म्हणावें, व ज्या नामापासून किंवा प्रातिपदिकापासून पुरुषत्वाचा किंवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाही व तो बोध करण्याची त्यास योग्यताही असत नाही. त्यास नपुंसकलिंगी म्हणावें (पृ. ३४)

दादोबांच्या ‘सामान्यलिंग या संज्ञेसाठी चिपळूणकरांनी ‘उभयलिंगी वा अनेकलिंगी या अधिक उचित संज्ञा मांडल्या आहेत (पृ. ३५)

दामले यांनी लिंगाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे. “नामांच्या लिंगावरून नामाचे ठिकाणी वास करणारें वास्तविक किंवा काल्पनिक पुंस्त्व, स्त्रीत्व किंवा उभयभिन्नत्व याचा बोध होतो. त्यामुळे तीन लिंगे मानिली आहे : पुल्लिंग, स्त्रीलिंग आणि नपुंसकलिंग. (पृ. २२२)

“मराठीतील लिंगव्यवस्था अत्यंत अनियमित आणि मनःपूत आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. म्हणून नामलिंगनिर्देश हा व्याकरणापेक्षा कोशाचाच प्रायः विषय होय, हें उघड आहे.” (२२६) दामले यांनी नोंदविलेले हे निरीक्षण खास आहे.

याचबरोबर दामले यांनी अप्राणिवाचक नामांबाबतही एक महत्त्वाचे निरीक्षण नोंदविले आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, “अप्राणिवाचक नामांचें लिंग अर्थाप्रमाणें ठरविण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे बहुतेक वा-याचरच मोट बांधण्याचा प्रयत्न करण्यासारखें आहे. ह्या कामीं लोकव्यवहार किंवा भाषाप्रचार ह्याशिवाय दुसरा राजमार्ग आम्हांस दिसत नाही. (पृ. २२६)

व्याकरणातील 'लिंग आणि व्यवहारातील लिंग

लोकव्यवहाराच्या क्षेत्रात सजीवांच्या संदर्भात जैविक दृष्ट्याजी लिंगभेद सांगितला जातो त्याचा आणि व्याकरण-क्षेत्रातील लिंगव्यवस्थेचा संबंध नसतो असे मत मंगरूळकरांनी मांडले आहे. अर्जुनवाडकरांनी सुध्दा 'याहच्छिक या विशेषणातून काही अंशी तसे मत मांडले आहे. त्यांनीम्हटले आहे की, "लिंग या शब्दधर्माचा प्रकृती या प्राणिधर्माशी काही अंशी संबंध आहे. पण लिंगाच्या एकूण क्षेत्रात संबंधाचं क्षेत्र इतकं अल्प आहे की लिंग हा शब्दधर्म याहच्छिक आणि अतार्किक आहे असे म्हणायला अडचण नाही. जसा शब्दाचा अर्थ तसं शब्दाचें लिंगही याहच्छिक. या धर्माची वागणूकही वेगवेगळ्या भाषांत वेगवेगळी आहे. (पृ. १३४)

या संदर्भात दामले यांचे मत लक्षणीय आणि अधिक अभ्यासाची शक्यता दाखवून देणारे आहे. त्यांनी या संदर्भात प्रथम गुंजीकरांचे मत नोंदवून टिप्पणी केली आहे. "...गुंजीकर म्हणतात. 'मनुष्याच्या अंतःकरणप्रवृत्तीची सूक्ष्मता अतिशय दृष्टीस पडते. इतकेंच नव्हे, परंतु आमचा तर्क तर एथपर्यंत धांवतो की, या भाषांमधील लिंगव्यवस्थेचा निरलसपणे शोध करणारा जर कोणी उभा राहिल तर त्या त्या लोकांची सामाजिक स्थिती आरंभी कशी होती, आणि कोणकोणत्या क्रमानें तिजमध्ये अंतर पडत चाललें, याचा बराच उत्तम इतिहास त्या शोधापासून अवश्य निष्पन्न होईल. हा फायदा जेव्हां होईल तेव्हां होवो, तोपर्यंत मराठीतील लिंगव्यवस्था अत्यंत अनियमित आणि मनःपूत आहे असेच म्हटलें पाहिजे. म्हणून नामलिंगनिर्देश हा व्याकरणपेक्षां कोशाचाच प्रायः विषय होय, हे उघड आहे."

लिंगभेदानिगडीत स्त्रीपुरुष-विषमव्यवस्थेच्या संदर्भाने दामले यांनी नोंदविलेल्या गुंजीकरांच्या वरील मताच्या अधिक संशोधनाची गरजद व्याकरणापेक्षा समाजशास्त्राच्या दृष्टीने निश्चित आहे.

अर्जुनवाडकर यांनी वचनविकरण विभक्तीशी निगडीत असल्याचे मांडले असले तरी लिंगविकरण वेगळं काढाचं लागतं, हे सकारण स्पष्ट म्हटले आहे. "विभक्तिविकरणाहून लिंगविकरण वेगळं काढावं लागतं ते अशासाठी की विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी विभक्तिक्षम शब्दाचं लिंग ठरलेलं असावं लागतं, त्याशिवाय त्याचं सामान्य रूप काय ते ठरत नाही, 'मध शब्द पुल्लिंगी असेल तर रूप 'मधाचं होईल, स्त्रीलिंगी असेल तर 'मधेच होईल वेळात, वेळेत ही अशीच लिंगभेदभिन्न रूपं आहेत. ही उदाहरणं प्रतिपदिकात प्रत्ययभेद नसताना लिंगभेद होतो याची निदर्शक आहेत. काही नामं आणि विशेषणं भिन्न प्रत्यय घेऊन भिन्नलिंगी होतात, आणि काही नामांत लिंगभेदानं अर्थभेदही होतो.

अर्जुनवाडकरांच्या या प्रतिपादनातील 'काही हे विशेषण महत्त्वाचे आहे. अर्जुनवाडकर हे मंगरूळकरांप्रमाणे नियमस्वरूपात 'लिंगभेदानं अर्थभेद होतो. असे सांगत नसून काही नामांत लिंगभेदानं अर्थभेद होतो असे म्हणतात. वेळ, या शब्दातील पुल्लिंग वा स्त्रीलिंग यांमुळे अर्थभेद घडून येतो. वेळ 'पुल्लिंग असेल तर 'काळ या अर्थाने तर स्त्रीलिंगी असेल तर, समुद्रकिनारा या अर्थाने वेळ हा शब्द प्रचारात आहे. त्यामुळे येथे लिंगभेदामुळे

अर्थभेद संभवतो. परंतु 'मध या शब्दात लिंगभेदा (तो मध, ती मध, ते मध) झाला तरी अर्थभेद होत नाही. 'जोडा या शब्दात तर अर्थ भिन्न परंतु शब्द व त्याचे लिंगही अभिन्न (जोडा म्हणजे चप्पल किंवा जोडा म्हणजे जोडी या अर्थाने)

मंगरुळकर म्हणतात त्याप्रमाणे एकाच शब्दाची भिन्न लिंगे असतील तर ते दोन स्वतंत्र अर्थाने शब्द मानावेत, हे काही नामांबाबतच आढळते.

आख्यातप्रत्ययांवरही लिंगसाक्षेप भिन्नता आढळते. याबाबत अर्जुनवाडकर म्हणतात की, "लिंग हा धर्म प्रकृतीचा आहे. क्रियापदांत लिंग हा धर्म ज्या आख्यातांत असतो त्यांत तो प्रकृतीचा म्हणजे धातूचा धर्म असत नाही, तर क्रियापद ज्याला अलुसरतं त्या वाक्यावयाचा - कर्त्याचा/कर्माचा असतो. नामिकांना लिंग संस्कार असल्याशिवाय विभक्तिप्रत्यय लागत नाहीत म्हणून लिंगप्रत्यय हे नामिकांचा बाबतीत विभक्तीप्रत्ययांहून वेगळे पण विभक्ति सहचर प्रत्यय ठरतात. आख्यातप्रत्ययांच्या बाबतीत लिंगप्रत्यय हे काही रूपांत आख्यातांशाच्या मागून येतात (जातो, जाते, गेला, गेली....) तर काही रूपांत आख्यातांश आणि पुरुषांश यांच्या मध्ये येतात (गेलास, गेलीस, गेलात). (पृ. १३८)

याचबरोबर अर्जुनवाडकरांनी हेही स्पष्ट केले आहे की, "आख्यातातला लिंगप्रत्यय आख्यतप्रकृतीचा - म्हणजे धातूचा - धर्म असतो. भावे प्रयोगात आख्यात कर्तृतंत्र किंवा कर्मतंत्र नसतं, तेव्हा ते नपुं लिंगी तृतीयपुरुषी, एकवचनी असतं. नपु. लिंग हे सामान्य लिंग आहे. (पृ. १३९)

वचन

दादोबा -

"वचन म्हणजे नामाच्या ठायीं एकत्वरूपानें अथवा अनेकत्वरूपानें जी अर्थाची उपस्थिती ते. ही वचनें दोन आहेत, एकवचन आणि अनेकवचन अथवा बहुवचन.

एकवचन म्हणजे नामाच्या ज्या रूपावरून त्याच्या एकत्वाचा बोध होतो तें, अथवा त्या नामाचें, 'एकवचन असे म्हणतात. जसे - घोडा, शेळी, केळे, नारिंग, पागोटें, अंगरखा, इ.

अनेकवचन म्हणजे ज्या रूपावरून नामाच्या अनेकत्वाचा म्हणजे अहुपणाचा बोध होतो तें, अथवा त्या नामाचें अनेकवचन म्हणतात, कोणी बहुवचनही म्हणतात, जसें-घोडे शेळ्या, केळी, नारिंगे, पागोटीं, अंगरखे इ. (पृ ४०-४१)

चिपळूणकर -

"प्रातिपदिकापासून लिंगाचा जसा बोध होतो तसा संख्येचाही होतो, म्हणजे प्रातिपदिक कधी एक किंवा कधी अधिक दाखवितें. संख्याप्रदर्शकत्वाच्या संबंधानें शब्दास वचन असे पारिभाषिक नांव आहे ही वचनें मराठींत दोन आहेत. एकवचन व अनेकवचन संख्येचा हा बोध कधीं कधीं नुसत्या प्रातिपदिकांचेच होतो व कधीं कधीं प्रत्ययांनी होतो. पुरुष आला व पुरुष आलें, कवि होता व कवी होते इत्यादि ठिकाणीं पुरुष, कवि इत्यादि शब्दांनीच

एकत्वाचा व अनेकत्वाचा बोध होतो व घोडा, घोडे, नदी, नद्या, झाड, झाडे इत्यादि ठिकाणी वचनाचा बोध प्रत्ययांनी होतो.....

विभक्ति व वचनें यांचे प्रत्यय एकच असतात, म्हणजे ज्या प्रत्ययानें विभक्तीचा बोध होतो. त्यानेंच कितीएक ठिकाणी वचनाचाही बोध होतो. जसें रामानें, रामांनी, रामास, रामांनी इत्यादि उदाहरणांत आनें आंनी, आस, आंना इत्यादि प्रत्ययांनीं विभक्ती व वचन या दोहोंचाही बोध होतो, हे उघड आहे. यास्तवच वचनें व विभक्ती यांचे निरुपण एकत्र करण्याची चाल आहे.

दामले -

“नामाचे व इतर सर्व विकारी शब्दांचे ठायी संख्या सुचविण्याचा जो धर्म असतो, त्यास वचन असें म्हणतात. मराठीत वचनें दोन आहेत. एकवचन आणि अनेकवचन किंवर बहुवचन.

कोणतेही नाम जेव्हां एक ही संख्या दाखवितें, म्हणजे ‘त्याजपासून तद्दर्शक अर्थाच्या एकत्वाचा बोध होतो, तेव्हां त्यांचें एकवचन असतें किंवा तो शब्द एकवचनीं आहे असें म्हणतात. जसें - कुत्रा, घोडा, रंग, रूप इ. या शब्दांनी तत्तद्दर्शक एकेक प्राण्याचा, पदार्थाचा किंवा धर्माचा बोध होतो.

जेव्हा नामाच्या रुपावरून एकापेक्षां अधिक संख्येचा बोध होतो, म्हणजे त्याजपासून तद्दर्शक अर्थाच्या अनेकत्वाचा बोध होतो, तेव्हां तें रूप त्या नामाचें अनेकवचन किंवा बहुवचन होय, किंवा तो शब्द अनेकवचनीं किंवा बहुवचनी आहे असें म्हणतात. जसें - कुत्रे घोडे, भिंती, पेट्या इ.

दामले यांनी “वचन या विषयाचा विचार विभक्तींचे विचारापासून भिन्न होऊ नये असें कित्येकांचे म्हणणे आहे. याची पूर्ण कल्पना आहे. याबाबत त्यांनी चर्चा केली आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, “जर वचन आणि विभक्तह हीं एकमेकांत गुंतलेली आहेत, तर संस्कृतांतल्याप्रमाणेंच त्यांचा एकत्र विचार होणेंच रास्त नाही काय ? या प्रश्नांचे उत्तर इतकेच कीं शास्त्रीदृष्ट्या हें म्हणणें ठीक आहे. परंतु शास्त्राबरोबर विषयविवेचनाच्य सोईचाही विचार झाला पाहिजे. ह्या सोईच्या दृष्टीने पाहिलें असतां वचनाचें पृथक् विवेचन करण्याचा जो प्रचार मराठींत पडला आहे, तो जी काहींसर अशास्त्रीस वाटला तरी तोच अधिक इष्ट आहे. “शास्त्रात् रुढर्बलीयसी अशी म्हणही आहे. तथापि अशी रुढी तरी कां पडावी आणि तीच मान्य का व्हावी म्हणजे त्या रुढीतंच अशी कोणती विशेष सोय आहे कीं, जिच्या योगें तिची इष्टता शास्त्रीय रीतिपेक्षें अधिक श्रेष्ठ वाटावी ? ह्या प्रश्नांचे थोडक्यांत उत्तर असें: संस्कृतादि भाषांत प्रातिपदिक हें प्रथमच्या एकवचनी रूपाहून भिन्न आहे. किंवा शब्दपर्यायाने या भाषांत प्रथमेच्या एकवचनचीही प्रत्यय लागतात, मग त्यांच्या द्विवचनीं व बहुवचनीं प्रत्यय आहेत हें सांगावयासच नको. परंतु मराठी, गुजराथी, इंग्रजी, इत्यादि भाषांत प्रथमेच्य एकवचनीं प्रत्यय नाहीत, म्हणजे शब्दांचे जें मूळ रूप तेंच प्रथमेचें एकवचन होय.

(पृ. २४०-२४१)

चिपळूणकर, दामले यांना 'वचन आणि विभक्ती या प्रत्ययांचे अभिन्नत्व संस्कृतप्रमाणे मराठीतही आहे, हे मान्य आहे. प्रथमतः चिपळूणकरांनी हे नमूद केले असले तरी दादोबांनी इंग्रजीच्या अनुकरणातून वचन व विभक्ती यांचे स्वतंत्र विवेचन करण्याचा जो परिपाठ मराठीत व्याकरणात सुरु केला त्याचा चिकित्सक परामर्श चिपळूणकरांनी घेतला नाही. तर दामले यांना प्रथमा विभक्तीत शब्दाचे जे मूळ रूप तेच प्रथमेचे एकवचन ठरते, या सूत्रामूळे वचनविकरणाचा विभक्तीहून स्वतंत्र विचार करण्याचा रुढीचा स्वीकार करावा, अशी गरज भासली. अर्जुनवाडकरांनी म्हटले आहे की, "वचन हा विकार विभक्ती या विकाराहून वेगळा काढणं याचा अर्थ असा होतो की मूळ प्रकृतिशब्दतच एकवचन आणि अनेकवचन यांत वेगवेगळा उपलब्ध आहे. 'घोडा आणि घोडे, यांतल्या घोडा या एकवचनी शब्दाला एकवचनी विभक्तिप्रत्यय लागतात आणि 'घोडे या अनेकवचनी शब्दाला अनेकवचनी विभक्ती प्रत्यय लागतात अशी वस्तुस्थिती नाही."

विभक्तीप्रत्ययाच्या या मुद्द्यासंदर्भात अर्जुनवाडकरांनी पाणिनीची 'प्रतययलोप' ही संज्ञा, किंवा आधुनिक भाषाशास्त्रांच्या 'शून्य प्रत्यय संज्ञेची आठवण करून दिली आहे. असे असूनही विभक्तीहून वचन वेगळे करण्यामध्ये दामले यांना कोणती 'सोय वाटली असा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला आहे. या विषयाच्या चर्चेचे सार मांडताना इंग्रजी व्याकरणाशी बांधिलककी हे त्याचे कारण असल्याचे अर्जुनवाडकर यांनी स्पष्ट म्हटले आहे.

आख्यांतः

लिंग हे प्रातिपदिकांचे अंगभूत विकरण आहे. तर वचन हे विभक्तिप्रत्ययांहून स्वतंत्र विकरण वस्तुतः नाही. विभक्तिविकरण नामिकांचा 'पद संज्ञेस पात्र ठरविते. त्याचप्रमाणे धातुला 'पद या संज्ञेस पात्र ठरविणास आख्यात अशी संज्ञा आढळते.

दामले-

"काळ तीनचः वर्तमान, भूत आणि भविष्य 'अपूर्णवर्तमान, पूर्ण वर्तमान, उद्दिष्टवर्तमान इ. हे वर्तमानादि काळांचे भेद नसून त्या त्या काळीं धातुनिर्दिष्ट क्रिया कोणत्या स्थितींत आहे, हे दाखविणारे शब्द आहेत ... काळ हा वास्तविक एक अर्थ होय.

धातूस आख्यात -

प्रत्यय लागून क्रियापदे तयार होतात. क्रियापदांनी काळाचा व आज्ञा, उपदेश, अपेक्षा इ. अनेक अर्थांचा बोध होतो. धातुरुपाच्या ज्या शक्तीने काळशिवाय हे अधिक अर्थ समजतात, त्या शक्तीस वैयाकरण 'अर्थ असे म्हणतात. 'स्वार्थ, अज्ञार्थ, विध्यर्थ, संकेतार्थ व संशयार्थ, असे पांच अर्थ आहेत असे कोणी म्हणतात, कोणी म्हणतात की, ह्यापैकी 'संशयार्थ' वगळून बाकीचे चारक अर्थ आहेत. आणि कोणी असे म्हणतात की स्वार्थ हा निरर्थक असून केवळ आज्ञार्थ, विध्यर्थ व संकेतार्थ हे तीनच अर्थ आहेत. कारण त्यांच्याच अर्थाची वेगळी क्रियापदे आढळतात. वास्तविक म्हटले म्हणजे काळ हाही एक अर्थ आहे आणि काळभेदाने किंवा अर्थभेदाने धातूंची रूपे बदलतात, ह्या म्हणण्यात कांहीच अर्थ नाही (पृ .५५६)

धातु जसे क्रियादर्शक असतात त्याचप्रमाणे सत्तादर्शक किंवा स्थितिदर्शक (अस), तर काही धातू स्थित्यंतरदर्शक किंवा विकारदर्शक ('हो) आहेत, हे दाखवून देऊन दामल्यांनी क्रियापदाचे मुख्य गुण सांगितले आहेत. १) क्रियाबोधक, २) कालबोधक आणि ३) वाक्यपूरक.

आख्यातविचारात दामल्यांनी प्रथम ताख्यात (वर्तमानकाळ) द्वितीयताख्यात (संकेतार्थ), लाख्यात (भूतकाळ), वाख्यात (विध्यर्थ), ई - आख्यात (रीतिभूत), ऊ - आख्यात (आज्ञार्थ), ईलाख्यात भविष्यकाळ) अशी आख्याते सांगितली आहे.

अर्जुनवाडकरांनी राजवाड्यांनी मांडलेल्या आणखी दोन आख्यातांची चिकित्सा केली आहे. "राजवाड्यांच्या मतानं मराठीत आणखी दोन आख्यात आहेत. ध- आख्यात (आज तुम्ही जाणे) आणि च- आख्यात ('तो जायचा) (पृ. १५५)

अर्जुन वाडकर यांनी दिलेली तळटीप - या आख्याताचा प्रयोग दोन अर्थानी होतो. रीतिभूत (तो जायचा), विध्यर्थ (त्यानं गाणं म्हणायचं, त्यानं जायचं)" (पृ. २१३) "राजवाड्याचं ण - आख्यात आता आर्ष झालं आहे, ते मानण्याची आवश्यकता नाही. पण त्यांचं च आख्यात मानायला हवं. कारण ते वर्तमान मराठीत जिवंत आहे. ते लिंग भेदानं, वचनभेदानं बदलतं, म्हणजे दामत्यांच्या कसोट्यांना ते उतरतं.

राजवाडे यांनी मांडलेल्या दोनपैकी एका आख्याताला आणि दामले यांनी मांडलेल्या आठ आणि अर्जुनवाडकर यांनद सहमती दर्शविली आहे. या आठ आख्यातांची काळ व उदाहरणासह मांडणी मा.ना.आचार्य यांनी केली आहे. ती विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल.

"आख्यातार्थ - ही आठ आख्याते स्थूलपणे पुढील कालार्थ व्यक्त करतात.

प्रथम ताख्यात	वर्तमानकाळ	तो जातो
द्वितीय ताख्यात	संकेतार्थ	जर तो जाता....
लाख्यात	भूतकाळ	तो गेला.
वाख्यात	विध्यर्थ	त्याने जावे.
ई-आख्यात	रीतिभूतकाळ	तो जाई.
ऊ-आख्यात	आज्ञार्थ	तो जावो
ईलाख्यात	भविष्यकाळ	तो जाइल.
चाख्यात	रीतिभूत/विध्यर्थ	तो जायचा/त्याने जायचे

विभक्तिविचार

दादोबा - “नामाशी आणि क्रियेशी जो संबंध असतो त्यास कारक अशी संज्ञा आहे. आणि हा संबंध सूचविणारे जे प्रत्यय तदन्त जे शब्द त्यांस विभक्ति म्हणतात. (पृ. ६२)

दामले - “नामांस व सर्वनामांस जे विकास झाल्याने त्यांच्या वाक्यांतील इतर शब्दांची असलेला संबंध समजतो त्या विकारांच्या भिन्न भिन्न जातींस विभक्ति असे म्हणतात.

उदा.... ‘त्यानें, उदाहरण, खडूनें त्याचा, हातख डोळ्याने, त्यास इत्यादि. हीं सर्व विभक्तींची उदाहरणे होत. ह्या उदाहरणांत ‘नें, चा, स’ अशी जीं काही विभक्तिद्योतक अक्षरे नामांस जोडलेली दिसत आहे, त्यांस प्रत्यय म्हणतात. आणि हे प्रत्यय लाबनम झालेल्या रुपांस विभक्ति किंवा विभक्त्यन्त असें म्हणण्याची चाल आहे. (पृ. २७३)

मंगरूळकर - “नामाच्या अथवा सर्वनामाचा वाक्यांतल्या अन्य पदांशी संबंध जोडणारी उपाधि म्हणजे विभक्ति होय. “विभक्ति हा शब्द वि-भज् (= ‘विभाग करणे, वाटणे’) या धातूला ‘ति हा नामसाधक प्रत्यय लागून बनला आहे. नामां-सर्वनामांची भाषेतल्या व्यवहारांत अनेकविध रूपं येतात. त्या रुपांचे बारकाईने अवलोकन केल्यानंतर त्यांच्या अंती कांही समान स्वरूपाची अक्षरे दिसतात. हीं अक्षरे विशिष्ट अर्थानीं आवृत्त होत असतात ही आवृत्त अक्षरे म्हणजेच तत्पूर्वीच्या नामां-सर्वनामांना लागलेले प्रत्यय त्यांचे साधारण अर्थ ध्यानीं घेऊन गटशः अथवा समूहशः पृथक् करितां, येतात. अशी वांटणी ज्या प्रत्ययांनी सिध्द होते, ते विभक्तिप्रत्यय होत.

विभक्त्यर्थ व उपपदार्थ

दामले - “विभक्तींनी नामांचा क्रियापदांशी किंवा इतर पदांशी संबंध जोडण्यांत येतो. क्रियापदाशी संबंध जोडणा-या विभक्तीला कारक विभक्ती असे म्हणतात. आणि इतर शब्दांशी संबंध जोडणा-या विभक्तीला उपपद विभक्ती असें म्हणतात. तसेंच लक्षणेनें कारक विभक्तीच्या अर्थास कारकार्थ आणि अपपद विभक्तीचे अर्थास उपपदार्थ असे म्हणतात. (पृ. ५४९)

दामले यांनी सहा कारकार्थांची किंवा कारकांची संक्षिप्त माहिती दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे-

अ) कर्ता

उदा. ‘पृथ्वी फिरते या वाक्यांत फिर हा धातु आहे. त्यापासून पारा

प्रत्ययान्त कृदन्त 'फिरणारा हे होय. ह्या ठिकाणह 'फिरणारी कोण ह्या प्रश्नाचे पृथ्वी हें उत्तर सेत असल्यामुळे 'पृथ्वी हा शब्द कर्ता होय.

आ) कर्मा

उदा :- 'रामानें रावणास मारिलें. मुलगा पुस्तक वाचितो. पहिल्या वाक्यांत मारण्याची किंवा रामापासून निघून रावणार घडली आहे. आणि दुस-यांत वाचण्याची क्रिया पुस्तकावर घडत आहे, किंवा त्याचे दिशेने होत आहे. म्हणून 'रावणास आणि 'पुस्तक ही वाक्यातील कर्म होत.

इ) करण-

क्रियेचे साधन, ज्या साधनानें किंवा ज्याचे साहाय्याने क्रिया घडते तें. 'कृष्ण लेखणीने लिहितो. येथे लिहिण्याची क्रिया लेखणीचे साहाय्याने किंवा साधनानें होत असल्यामुळे म्हणजे लिहिण्याचे साधन लेखणी असल्यामुळे 'लेखणीने हे पद करणदर्शक आहे.

ई) संप्रदान -

देणें, बोलणें, सांगणे इ. अर्थाच्या क्रिया ज्याला उद्देशून घडतात त्यास संप्रदान असे म्हणतात. 'रामानें राजस विभीषणास दिलें या वाक्यात देण्याची क्रिया विभीषणास उद्देशून घडली आहे. म्हणून 'विभीषणास हे पद संप्रदानार्थी आहे.

उ) अपादान -

एखाद्या क्रियेच्या संबंधाने ज्यापासून एखाद्या वस्तूचा वियोग दाखवावयचा असतो त्यास अपादान म्हणतात. 'हस्तिनापुराहून श्रीकृष्ण द्वारकेस गेले या ठिकाणी जाण्याचे क्रियेसंबंधाने श्रीकृष्णाचा हस्तिनापुराहून विसोग होत आहे असे विधान आहे. म्हणून हस्तिनापुराहून हे अपादानद्योतक पद होय.

ऊ) अधिकरण -

ज्या काळी आणि ज्या स्थळी क्रिया घडते त्या काळास आणि स्थळास त्या क्रियेचे अधिकरण असे म्हणतात, तो रोज सकाळी शाळेत जातो (पृ. ५४१)

विभक्तीचे उपपदार्थ अनेक आहेत. त्यांची गणना आणि व्याख्या करण्याचें व्याकरणदृष्ट्या विशेष महत्वाचे नसल्यामुळे ते ते अर्थ जेथल्या तेथेंच सांगण्याची चाल आहे.

मराठीतील रुढ विभक्तिव्यवस्था पुढीलप्रमाणे दाखविता येते.

विभक्ती	ए.व.	अ.व	अर्थ
प्रथमा	-	-	कर्ता
द्वितीय	स,ला,ते	स,ला,ना,तें	कर्म
तृतीया	ने,ए,ई,शी	नी,ही,ई,शी	करण
चतुर्थी	स,ला,तें	स,ला,ना,तें	संप्रदान
पंचमी	ऊन,हून	ऊन,हून	अपादान

षष्ठी	चा,ची,चे	चे, च्या, ची	(संबंध)
सप्तमी	त,ई,आं	त,ई,आ	अधिकरण
संबोधन	-	नो	संबोधन

विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी मराठीत शब्दाचे रूप अंशी बदलते, त्याला सामान्यरुन म्हणतात. उदा. 'सीता हा मूळ शब्द या शब्दाला तृतीयेख प्रत्यय लागताना 'सीते असे रूप होऊन नंतर 'ने हा प्रत्यय लागतो आणि सीतेने असा विभक्तिप्रत्ययान्त शब्द तयार होतो.

शब्दयोगी अव्यये व विभक्तिप्रत्यय

ज्या प्रमाणे शब्दयोगी अव्यय शब्दाला जोडून येते (उदा. टेबलावर) त्याप्रमाणे विभक्तिप्रत्ययही शब्दाला जोडून (उदा. टेबलाचा) येतो. शिवाय शब्दयोगी अव्यय शब्दाला लागण्यापूर्वी शब्दाचे असे सामान्यीकरण होते (उदा. टेबल < टेबला < टेबलावर) तसेच विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी शब्दाचे सामान्यीकरण होते. (उदा. टेबल < टेबला < टेबलाचा)

अशा साधम्यामुळे शब्दयोगी अव्यये व विभक्तीप्रत्यय अशी भिन्न वर्गीकरण तत्त्वे मानवीत काय ? असा प्रश्न उपस्थित केला जातो. या संदर्भात अनेक मुद्दे उपस्थित केले जातात. विभक्तिप्रत्यय हे 'प्रत्यय आहेत, तर शब्दयोगी अव्यय हे शब्द आहेत.

तसेच विभक्तिप्रत्ययांना स्वतंत्र अर्थ नसतो, मात्र शब्दयोगी अव्ययांना स्वतंत्र अर्थ असतो.

या कारणांमुळे विभक्तीप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यये भिन्न समजली जातात.

प्रथम विभक्ती

प्रथमा विभक्तीला प्रत्यय नाहीत. प्रथमेचा अर्थ 'कर्ता आहे. त्यामुळे विभक्ती अर्थावरून न मानता प्रत्ययावरून मानायच्या झाल्यास प्रथमेवर गंडांतर येते. प्रत्ययच नसल्यामुळे प्रथमा विभक्ती अमान्य करावी लागते.

परंतु प्रथमेला शून्य प्रत्यय असतो, हे प्रथमा एकवचनाबाबम खरे असले तरी अनेकवचनी मात्र आ, ई, ए (आणि शून्य) असे चार प्रत्यय असल्याचे मंगरूळकरांनी दाखवून दिले आहे. यामुळे प्रथमेच्या एकवचनी शून्य प्रत्यय आणि अनेकवचनी 'शून्य प्रत्यय, आ,इ,ए असे चार प्रत्यय मराठी भाषाव्यवहारात आढळतात. यामुळे प्रथमा विभक्ती मानणे आवश्यक ठरते.

द्वितीय - चतुर्थी

द्वितीय व चतुर्थी या दोन्ही विभक्तींचे प्रत्यय एकवचनी प्रत्यय एकवचनी स,ला,तें आणि अनेकवचनी स,ला,ना,तें असे आहेत. यामुळे रूपावरून या विभक्तीचा विचार करणा-यांना यापैकी एकच विभक्ती ग्राह्य मानून दुस-या विभक्तीचा त्याग करावा, असे वाटत असे.

मराठी व्याकरणाच्य रुढ व्यवस्थेत द्वितीय व चतुर्थीचे प्रत्यय जरी समान असले तरी त्या दोहोंचे अर्थ भिन्न आहेत, असे कारण दिले जाते. द्वितीयेचा अर्थ "कर्म आणि

चतुर्थीचा अर्थ 'संप्रदान असा आहे. यामुळे या दोन्ही विभक्तींचे प्रत्यय समान असेल तार त्या दोन भिन्न विभक्ती आहेत, असे दादोबांनी मानले.

दामल्यांनी द्वितीय गाळून चतुर्थी ठेवावी, असे म्हटले आहे. दामले यांनी म्हटले आहे की, 'स, नां इत्यादि प्रत्यय कर्मार्थापेक्षां संप्रदानार्थीच निदान प्रचलित मराठी भिन्न असे कर्मार्थी प्रत्यय मराठी भाषेत आढळत नाहीत हें दुसरें, ह्यामुळे द्वितीय ही मराठीत अलग मानितां येत नाही. (पृ. २८१)

मंगरुळकरांनी द्वितीय ठेवून चतुर्थी गाळावी असे म्हटले आहे.

चिपळुणकरांनी गाळलेली द्वितीय अर्जुनवाडकर यांना गरजेची वाटते मात्र चतुर्थी सुध्दा त्यांना आवश्यक वाटते

प्र. ना. दीक्षित व लीला गोविलकर यांना मात्र द्वितीय ठेवणे आवश्यक वाटते.

पंचमी

पंचमीचे प्रत्यय (ऊन,हून) दोन अक्षरी आहेत. 'ऊन', 'हून' या प्रत्ययांची शब्दयोगी अव्ययांशी संगती आहे.

अत्यल्प रूपांत पंचमी आढळते. विभक्तिसंज्ञांचा अनुक्रम पंचमी ठेवल्याने अबाधित राहतो.

अर्जुनवाडकरांच्या मते पंचमीच्या प्रत्ययांचे शब्दयोगी अव्ययांशी साधर्म्य दिसते. पंचमीच्या प्रत्ययापूर्वी मूळ शब्दाचे साधे वा सामान्य षष्ठ्यन्त रूप विकल्याने (उदा. त्याहून (त्याचाहून) येते. म्हणून त्यांना पंचमी गाळणे इष्ट वाटते.

षष्ठी

षष्ठी प्रत्यय चरण प्रत्यय नाहीत (उदा. रामाच्याने), ते विशेषणात्मक आहेत. या कारणांवरून षष्ठी पक्षाला मराठी व्याकरण - चर्चेत विरोध केला जातो.

दामले यांनी षष्ठी विभक्तीच्या पुरस्कार करताना ते चरमप्रत्यय नाहीत हे मान्य केले आहे. पण सप्तमीच्या प्रत्ययांबाबतही अशीच स्थिती (उदा. प्रातींचा, दक्षिणेतला इ.) आहे.

तसेच षष्ठी विभक्ती मानले नाही तर षष्ठी तत्पुरता समासाची (केळफुल) व्यवस्था लागली जात नाही. अर्जुनवाडकर यांनी षष्ठी विभक्तील विशेषणाचा धर्म असणे, हे तिच्या विभक्तीत्वाला बाधक ठरत नाही, हे दाखवून देऊन त्यांनी या विभक्तिव्यवस्थेमधील षष्ठीचे स्थान कायम ठेवले आहे.

'विभक्ती या विकरणाच्या संदर्भातही मराठी व्याकरणात मतमतांतरे आढळतात.

घटक : तीन वाक्यविचार

वाक्यची व्याकरणिक वाख्या-

दादोबा -

“वाक्य म्हणजे ज्यांस उद्देशून आपण कांही एक विधान करितों ते उद्देश्य शब्द, आणि ज्यांचे विधान करितों ते विधेय शब्द यांचा समाहार, अर्थात उद्देश्य तो कर्ता, आणि विधेय ती क्रिया, म्हणजे कर्ता आणि क्रियापद यांचा जो समाहार. त्यास वाक्य म्हणावें, उदाह. ‘रामा येतो, यांत रामास उद्देशून येतो या शब्देंकरून त्याच्या येण्याचें विधान केले आहे. म्हणून यांत रामा हा कर्ता, आणि येतो हे क्रियापद. हे दोन शब्द मिळून वाक्य झालें आहे. (पृष्ठ ३३८)

चिपळूणकर

“क्रियापद व त्याशी अन्वय पावणारे शब्द व त्या अन्वय पावणा-या शब्दाशीं अन्वय पावणारे शब्द यांच्या समुदायास वाक्य असें म्हणतात. जसें, ‘शहाणा मुलगा नित्य नियमानें शाळेंत जातो. या वाक्यांत मुलगा, नित्य नियमानें शाळेत. या शब्दांचा जातो या क्रियापदाशी अन्वय आहे व शहाणा मुलगा या शब्दावर अन्वय आहे. (पृ. १६४)

दामले -

“भाषेची स्वरूपें दोन आहेत - भाषेत व लेखन. भाषा शब्दमय आहे.... शब्द हे कल्पनावाचक आहे. तथापि कोणतीही एक कल्पना किंवा कोणताही एक विचार पूणपणें व्यक्त करण्यास जितक्या संकेतांही आवश्यकता आहे, त्या संकेतांच्या समुदायास वाक्य म्हणतात. (पृ. ५)

वाक्यविचारात पदान्वयविचारातील ‘प्रयोग हा एक प्रकार आहे. प्रयोगविचारात कर्ता, कर्म. क्रियापद या संकल्पना महत्त्वाच्या आहेत. दामले यांनी प्रयोगाची व्याख्या सांगतानाच प्रयोगाचे प्रकारही नमूद केले आहे. “वाक्यांतील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशीं किंवा कर्माशी पुरुष, लिंग व वचन या बाबतीत जो अन्वय किंवी अनन्वय त्यास प्रयोग असें म्हणतात. मराठींत प्रयोग चार आहेत : कर्तारि, कर्मणि, भावी आणि संकीर्ण. (पृ ६०८)

धातूंना आख्यातप्रत्यय लागून क्रियापद तयार होते, म्हणजे क्रियापद - रूपातून काळ व अर्थाचा बोध होतो.

कर्ता - क्रिया करणारा वाक्यातील उद्देश्यपद वा क्रियेचा आश्रय - अशा अनेक अर्थाने व्याकरणात 'कर्ता' ही संज्ञा वापरली जाते. वाक्यातील क्रियापदाचा जो मूळ धातू त्याला 'णारा' प्रत्यय लावून तयार होणा-या कृदन्ताला (उदा. राम आंबा खातो. क्रियापद-खातो मूळ धातू - 'खा' - 'णारा' प्रत्ययानंतर रूप - 'खाणारा', 'कोण' असा प्रश्न विचारल्यानंतर जे उक्ता येते ते उत्तर त्या वाक्यातील 'कर्ता' असते.

कर्म

दामले यांचा मते. "धातूने दाखविली जाणारी क्रिया कर्त्यापासून निघते व ज्या दुस-या कोणावर किंवा कशावर तिचा परिणाम घडतो किंवा निदान ज्याकडे तिचा रोख किंवा काळ असतो, त्यास त्या क्रियेचे कर्म म्हणतात. जसें - 'रामाने रावणास मारिलें' या वाक्यातील 'मारिले हे क्रियापद सकर्मक असून त्यांचे 'रावणास हें कर्म आहे. कारण की मारण्याची क्रिया राम या कर्त्यापासून निघून तिचा परिणाम रावणावर घडला आहे." (पृ १३८)

पूरक -

दामले यांच्या मते कांही अकर्मक धातु असे आहेत की, कर्ता आणि क्रियापद या दोनच शब्दांशी त्यांच्या संबंधाने होणारे विधान पूर्ण होत नाही, तर विधान पूर्णतेस आणखी निदान एका शब्दाची तरी अपेक्षा असते. अशा अकर्मक धातूंस आणि तत्साधित क्रियापदांस अपूर्णविधान धातू व अपूर्णविधान क्रियापदें असे म्हणतात. आणि ज्या शब्दाने अथवा शब्दांनी तत्संबंधी विधानाची पूर्णता होते, त्यास अथवा त्यांस विधानपूरक शब्द किंवा संक्षेपाने पूरक म्हणण्याची चाल आहे. जसें - तो राजा झाला, तो वेडा झाला रामा रागावलेला दिसला, हा आंबा चांगला निघाला. इ. या वाक्यंत 'राजा, वेडा, रागावलेला, चांगला हे शब्द पूरकें आहेत. (पृ १४४-१४५)

क्षमले यांनी मांडलेली प्रयोगव्यवस्था ही आजही मराठी व्याकरणात स्वीकारार्ह समजली जाते.

कर्तरी प्रयोग - "कर्तरि प्रयोगांत कर्त्याचे लिंगवचनपुरुषाप्रमाणें क्रियापदाचें रूप असते. उदा. मी जातो, ती बसत्ये, इ. (पृ ६०८) याचबरोबर कर्तरी प्रयोगाचे अकर्मक कर्तरी जेव्हा क्रियापद अकर्मक असते तेव्हा) आणि सकर्मक कर्तरी (जेव्हा क्रियापद सकर्मक असते तेव्हा) असे दोन उपप्रकार दामल्यांनी सांगितले आहेत.

कर्तरी प्रयोगाची विशेष लक्षणेही दामले यांनी पुढीलप्रमाणे नोंदविली आहेत - "कर्तरि प्रयोगामध्ये कर्ता हा नेहमीं प्रथमा विभक्तींत असतो आणि कर्म हें प्रथमेंत किंवा चतुर्थींत असतें. जसे - 'मी गेलों , तो पत्र लिहितो, ते मला ओळखतात या उदाहरणांतील 'मी तो, ते हे सर्व कर्ते प्रथमान्त आहेत, आणि दुस-या उदाहरणातील 'पत्र हे कर्म प्रथमान्त आहे च तिस-यांतीन 'मला हे कर्म चतुर्थ्यन्त आहे. (पृ ६०९)

कर्मणि प्रयोग -

दामले यांच्या मते "कर्मणि प्रयोगांत क्रियापद कर्मणि असतें, म्हणजे तें कर्माचे

पुरुषलिंगवचनाप्रमाणे बदलतें. कांही आख्यातांत धातूचरं तिन्ही लिंगी रुपें समान असतात, त्या वेळी कर्मणि प्रयोगांतील क्रियापद हे अर्थातच कर्माचा पुरुष व वचन इतक्यांप्रमाणेंच फिरते. कर्मणि प्रयोगांत कर्ता प्रथमान्त कर्धीच नसतो तर तो तृतीयान्त, चतुर्थ्यन्त, ष्ठ्यन्त किंवा शब्दयोगी अव्ययान्त आसतो. (पृ. ६१५)

दामले यांनी कर्मणि प्रयोगाचे प्रधानकर्तृक कर्मणि व गौणकर्तृक असे दोन प्रकार सांगून गौणकर्तृक कर्मणिचे पुराण कर्मणि, नवीन कर्मणि, शक्य कर्मणि, समापन कर्मणि असे उपप्रकार मानले.

भावे प्रयोग -

(भावी प्रयोग) दामले यांनी 'भावी प्रयोग अशी संज्ञा वापरली आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, "ज्या वाक्यांत क्रियापद कर्तृगामी नसतें व कर्मगामीही नसतें - म्हणजे तें कर्ता किंवा कर्म ह्यांपैकी कोणाच्याच पुरुषलिंगवचनाप्रमाणें बदलत नाही तर नेहमीं तृतीयपुरुषी नपुंसकलिंगी एकवचनी असतें, - त्या वाक्यांत भावी प्रयोग आहे असें म्हणतात. (पृ. ६२६)

दामले यांनी प्रधानकर्तृक भावी (उदा. रामाने हे काम केले). गौणकर्तृक भावी (उदा. सांजावले, मला उजाडते.) असे उपप्रकार मानले आहेत.

संकर प्रयोग -

दामले यांनी 'संकीर्ण प्रयोग अशी संज्ञा वापरली आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, "कर्तरि, कर्मणि आणि भावी असे तीन प्रयोग आहेत. त्यांपासून फार तर तीन संकर म्हणजे संकीर्ण प्रयोग उत्पन्न व्हावे - कर्तृकर्मसंकर, कर्तृभावसंकर आणि कर्मभावसंकर या तीन संभावनीय संकीर्ण प्रयोगांपैकी कर्तृभावयंकराचें उदाहरण कोठेंच आढळत नाही. परंतू कर्तृकर्मसंकर आणि कर्मभावसंकर ह्या दोन संकीर्ण प्रयोगांचा व्यावहारिक भाषाणांत बराच प्रचार आहे" (६२०)

कर्तृकर्मसंकर प्रयोगात धातूस कर्तृद्योतक व कर्मद्योतक असे दोन्ही प्रत्यय लागून क्रियापद साधलेले असतें. म्हणजे जे प्रयोग अंशतः कर्तरि दिसतो व अंशतः कर्मणि दिसतो, अशी वैशिष्ट्ये नमूद करून सोदाहरण चर्चा दामले यांनी केली आहे. (पृ ६३०)

उदा. 'तू मला पुस्तक दिलेंस.

'तुम्ही किती पुस्तके वाचलीत

या वाक्यांतील 'दिलेंस आणि वाचलीत या क्रियापदांतील अन्त्य 'स', 'त' ही अक्षरें 'तूं आणि 'तुम्ही' या कर्त्यांनी उद्देशून असून 'लें', 'लीं' हे प्रत्यय 'पुस्तक', 'पुस्तके' या कर्मास उद्देशून आलेले आहेत. यामुळे 'दिलेंस आणि वाचलीत' ही क्रियापदे अंशतः कर्तरि आणि आहेत, म्हणून या वाक्यांतील प्रयोग कर्तृकर्मसंकर प्रयोग आहे.

'ज्या प्रयोगांतील कर्त्याचे व कर्माचे विभक्तिवरून क्रियापद भावी असणें म्हणजे तू. पु. ए. व नपुंसकलिंगी असणें व्याकरणदृष्ट्या स्वाभाविक दिसतें त्या ठिकाणी जेव्हां ते कर्मणी असते, तेव्हां त्या प्रयोगास कर्मभावसंकर असे म्हणतात. (पृ. ६३१)

उदा. आईनें मुलीला निजविली/त्यानें मुलाला शाळेंत घातला.
गोविंदरावांनी तिला आतां माहेरी पाठविली पाहिजे. इत्यादि
दामले यांनी केलेली प्रयोगव्यवस्था मराठी व्याकरणक्षेत्रात समाधानकारक समजली जाते.

घटक : ४ शब्दघटना

शब्दसिद्धी -

‘काटकसर’ तत्वानुसार भाषेत असलेल्या शब्दांमधून अधिक अशा अर्थच्छटा व्यक्त करणारे शब्द साधले जातात. या प्रक्रियेला शब्दसिद्धि म्हटले जाते. या संदर्भात अर्जुनवाडकर यांनी म्हटले आहे की, “काटकसर ही भाषेची एक प्रवृत्ती आहे. जे संदर्भाने कळण्यासारखं असेल ते गाळध्याकडं भाषेचा कल असतो. वाक्यंत पदांचा अधसरहार होतो. ही काटकसरच. समासांत प्रत्ययांचा अध्याहार होतो. हीही काटकसार. प्रकृतीहून प्रत्यय लहान असतो. पुष्कळदा भाषा प्रकृतीच्या अर्थानं एखादा प्रत्यय रुळवते. ‘वसुदेवाचा पुत्र ही दोन पदं आहेत. पहिल्या पदाचा षष्ठी प्रत्यय गाळून ‘वसुदेवपुत्र’ हा समास झाला. ‘पुत्र या अर्थाचा ‘अ’ प्रत्यय ‘वसुदेव’शब्दाला लागून ‘वासुदेव’ हा तद्धितान्त शब्द तयार झाला. माणूस या शब्दाना ‘आळ’ प्रत्यय लागून माणसाळ हा माणसाची सवय लागणं या अर्थाचा सुटसुटीत नामधातु तयार झाला. प्रयोजक धातू, शक्य धातू हे मूळ धातूंवरून सिद्ध होणारे साधित धातू हे काटकसरीचेच नमुने. याप्रमाणं भाषा संक्षेपानं अधिक अथ व्यक्त करते. या घटनेला पाणिनीय परंपरेत ‘वृत्ती’ म्हणतात” (पृ. १८५)

मराठी व्याकरणकरांनी मूळ संस्कृत व्याकरणपरंपरेतील शास्त्रोचित व्यवच्छेदकता नीट आत्मसात केल्याचे अनेकदा आढळत नाही. संस्कृत परंपरेत शिक्षा, निरुक्त आणि व्याकरण हे तीन भिन्न प्रांत समजले जात. मराठीच्या व्याकरणचचेगत मात्र व्युत्पत्ती, वर्णविचार अशा विषयांनाही व्याकरणाच्या अंतर्गतच स्थान दिलेले आढळते.

ऐतिहासिक काळापासून शब्दरूपात कोणते बदल कसे घडले याचा विचार शब्दसिद्धित प्रस्तुत नाही. तर भाषेत जे शब्द आहेत त्यांना उपसर्ग किंवा प्रत्यय किंवा पूर्ण / अंशतः शब्द लागून जे साधित शब्द निर्माण झालेले आढळतात त्यांचा विचार येथे प्रस्तुत आहे.

शब्द आणि पद यामध्येही फरक आहे. वाक्यात उपयोगात (वाक्यगत) येण्यासाठी आवश्यक संस्कार झालेले असते ते ‘पद’ शब्द हा स्वतंत्र शब्द (कोशन्त) शब्द असतो. वाक्यांतर्गत शब्दाला व्याकरणदृष्ट्या ‘पद’ या संज्ञेने ओळखले जाते. पदसिद्धी होताना विभक्ती, आख्यांत असे चरम प्रत्यय लागतात. शब्दसिद्धि तद्धि प्रत्यय, कृत् प्रत्यय अशा चरमेतर प्रत्ययातून घडते. भाषेत सिद्ध आणि साधित अशा दोन प्रकारचे शब्द असतात. शब्दसिद्धि साधित शब्दांच्या घडणीचा विचार केला जातो. हे साधित शब्द शब्दाला प्रत्यय/

उपसर्ग लागून घडतात. तर काही शब्दांना अंशतः या पूर्णतः शब्द मिळून घडतात.

उपसर्गघटित शब्द -

शब्दाच्या पूर्वीच जे प्रत्यय जोडले जातात, त्यांना उपसर्ग म्हणतात. यामध्ये मराठीपेक्षा संस्कृत शब्दांचे प्रमाण संख्यात्मकदृष्ट्या जास्त आहे, असे दामले यांचे मत आहे. दाले यांनी या संदर्भात दिलेली काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे.

- यांनी (पासून, पर्यंत, थोडे इ.) उदा. आकर्षण, आकलन, आक्रमण, आचरण, आगमन, आहार, आश्रय, आजन्म, आकर्ण, आनंद, आलोचन, आकुंचित, आंदोलन इत्यादी,
- उप- (समीप, गौण इ.) उदा. उपचार, उपकार, उपक्रम, उपजीवन, उपजीविका, उपनेत्र, उपपत्ति, उपग्रह, उपभोग, उपेक्षा, उपयोग इत्यादि.
- प्रति- (उलट, फिरून, वर, एकेक इ.) उदा. - प्रतिकूल, प्रतिकार, प्रतिक्रिया, प्रतिग्रह, प्रतिबंध, प्रतिबिंब, प्रतिशब्द, प्रतिज्ञा इ.
- वि- (शिवाय, विशेष, निराळा इ.) - उदा. विकार, विकृती, विचार, विजातीय, विशेष, विसर्ग, विदेश, विधवा, इत्यादि.
- सु- (चांगले, सोपे, अधिक इ.) उदा. सुकृत, सुगम, सुभाषित, सुधारणा, सुजन, सदिन, सुशिक्षित, सुशिक्षित, सुकाळ इ.
- अति- (पलीकडे, वर.) उदा. अतिक्रम, अत्यंत, अतिप्रसंग, अत्यंत, अतिप्रसंग, अतिरेक, अतिसार, अतिव्याप्ती इ.

मराठी उपसर्ग.

- अ- (अभाव, निषेध.) उदा - अजाण, अडाणी, असमंजस,
- अन्- (अभाव, नाकार्थी) अनोळखी, अनास्था, अबोला इ.
- आड किंवा आड - (लहान गौण) इ. उदा -अडसर, आडवाट, आडनांव, आडकाठी,

फारशी व अरबी उपसर्ग

- कम (फा)- (कमी), अपुरा उदा. -कमजोर, कमनजर, (हा उपसर्ग काही मराठी शब्दांना लागतो, कमनशीब, कमजात)
- गैर- (वांचून, विना) - उदा गैरहजर, गैरसमज, गैरमर्जी.
- ना- (अभादार्थक) उदा. नाउमेद, नापसंत, नामंजूर, नाहक, नालायक, नाइलाज, नाकबूल.
- सर- (मुख्य) - उदा. सरकार, सरहद्द, सरदार, सरमोकादम, सरनौबत, सुरभा, सरपंच, इ.
- दर- (प्रत्येक) - उदा दररोज, दरमहा, दरसाल, दरमजल, इ.

इंग्रजी उपसर्ग

- सब (पोटांतला, हाताखालचा) सबइन्सपेक्टर, सबऑफिस इ.

प्रत्ययघटित (/साधित) शब्द-

शब्दाच्या पुढे वा अन्ती प्रत्यय जोडून जे शब्द तयार होतात, त्यांना प्रत्ययघटित शब्द असे म्हणतात. दामले यांनी दिलेल्या विस्तृत उदाहरणांपैकी काही उदाहरणे.

- अक- (कृ- कारक), मृत- नार्तक, पच -पाचक, दा - दायक, गै-गायक, लिख-लेखक, मृ- मारक, तृ-तारक इ.
- अन- नंद -नंदन, मदन, रम-रमण, भुज्-भोजन, पच्-पचन, इ.
- त्र - नी - नेत्र, श्रु- श्रोत, पा - पात्र, शास् - शास्त्र, स्तु- स्तोत्र, गम् - गात्र, इं
- मा- विद-विद्या, चर् - चर्या, कृ-क्रिया, शी -शय्या, मृगया, इ.
- इक- वर्ष -वार्षिक, अस्ति-आस्तिक, नास्ति-नास्तिक, सेना-सैनिक, इह-ऐहिक, इ.
- ईय- त्वत्- त्वदीय, 'स्व, पर, राजन्, त्यांस हा प्रत्ययस लागतांना मध्ये 'क्' हे व्यंजन येऊन स्वकीय, परकीय, राजकीय अशी रूपे होतात.
- वत् - (वान्)- विद्यावान् , ज्ञानदान, धनवान्, गुणवान, रसवान, रूपवान, इ.
- णूक - फसवणूक, अडवणूक, वर्तणूक इ.
- णारा - करणारा, जाणारा, खाणारा, बोलणारा इ.
- कर- खेळंकर, खोडकर इ.
- की - मानुसकी, बांधिलकह इ.

सामाजिक शब्द - दोन किंवा अधिक शब्दांमधील प्रत्यय लुप्त होऊन जो एक स्वतंत्र शब्द तयार होतो त्याला सामाजिक किंवा समाघटित शब्द असे म्हणतात. उदा.गण ईश - गणेश.

- १) **अव्ययीभाव** - पहिला शब्द प्रधान तो सामासिक शब्द क्रियाविशेषण अव्यय असतो, त्यास अव्ययीभाव समास म्हणतात. उदा. यथाशक्ती, दरमजल, आमरण, प्रतिदिन इ.
 - २) **तत्पुरुष** -ज्या समासात दुसरा शब्द प्रधान व पहिला शब्द नाम वा विशेषण असतो. उदा. राजवाडा, अग्रेसर, गृहस्थ, पंचारती, पुणपोळी, इ.
 - ३) **द्वंद्व** - ज्या सामासिक शब्दातील सर्व पदे महत्त्वाची. उदा. आइबाप, दहीभात, खाणाखुणा, लुंगीलुंगी, सत्यासत्य, पाचदहा.
 - ४) **बहुबीही समास** - ज्या समासातील दोन्ही पदे गौण असतात, तसेच त्यापासून भिन्न अशा एका निराळ्या नामाचे असतो त्यास बहुबीही समास असे म्हणतात. या समासाचे विशेषणपूर्वपद (नीलकण्ठ,) उपमानपूर्वपद (चंद्रानना), नउबहुबीही (अनंत), संख्यापूर्वपद (चौसोपी), विभक्तिबहुबीही (लंबोदर, दशानन) असे अनेक उपप्रकार आढळतात.
- अभ्यास्त शब्द**- शब्दाची पुनरावृत्ती होऊन जे नवीन शब्द होतात, त्यांना अभ्यास्त

शब्द असे म्हणतात. अभ्यस्त शब्दांचे पूर्णाभ्यास्त, अंशाभ्यास्त व अनुकरणवाचक असे उपप्रकार आढळाता.

काही शब्द जसेच्या तसे (पूर्णतः) पुनरावृत्त होतात, त्यांना पूर्णाभ्यास्त शब्द असे म्हणतात. उदा. कळकळ, वरवर, जळजळ, वळवळ, भरभर इ.

काही शब्द पुनरावृत्त होताना त्यात अंशतः बदल होतो, त्यांना अंशाभ्यस्त शब्द असे म्हणता. उदा. तळमळ, खडखडात, जळफळाट इ.

काही शब्दांमधील पहिल्या पदाशी दुरे पद अर्थदृष्ट्या संगती साधणारे असते. मात्र नाददृष्ट्या संगती असतेच असे नाही. उदा. भाकरतुकडा, भातभारक, रहाटगाडगे इत्यादी.

टिपा : विभाग

टिपा : भाषा विज्ञान परिचय

१) भाषेची कार्ये :

प्रस्तावना

भाषेच्या माध्यमातून आपण मनोगत व्यक्त करतो, आपल्या भावना व्यक्त करतो. भाषा हेच संपर्काचे प्रभावी माध्यम ठरते. भाषा हे माध्यम सर्वस्पर्शी आहे. भाषेद्वारे माणसे एकमेकांशी संपर्क साधतात म्हणजे माहिती, ज्ञान, विचार, अनुभव, भावना, यांची देवाण घेवाण करतात. एकमेकांना समजून घेतात. एकमेकांशी संबंध नाती प्रस्थापित करतात. या देवाणघेवाणीच्या प्रक्रियेला संदेशन म्हणतात. तेव्हा भाषेचे मूलभूत कार्य म्हणजे सामाजिक संदेशन होय. मानवी समाज व भाषा यांचा संबंध अतूट असतो.

भाषेची प्रमुख सहा कार्ये

१) अविष्कारात्मक :

प्रत्येकाला व्यक्त व्हायचं असतं. त्याला शब्दांचा आधार हवा असतो. स्वजाणीवा कोणासमोर तरी आविष्कृत कराव्यात, अप्रगट मन प्रगट करावे. याच सद्हेतून गुहामानावाने स्वतःला शब्दांकित केले. हाच भाषेचा उगम ठरला. समाजात राहताना माणसाला गप्प बसणे कसे शक्य आहे ? माणूस मुळातच बोलका प्राणी आहे. म्हणून भाषेत बोलणा-याला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. वक्ता आपल्या भावभावना विचार, कल्पना, संवेदना इ. व्यक्त करण्यासाठी मुख्यतः बोलत असतो. म्हणजेच या भाषिक घटनेत 'वक्ता या मूलघटकावर भर असतो. कवितंत किंवा साहित्यात देखील आत्मविष्कार घडत असतो. तथापि वक्ता या घटकावर भर असल्याने साधले जाणारी आत्मविष्कारात्म कार्ये व काव्यात्म कार्ये यांचा संबंध याकोबसनने जोडलेला नाही. म्हणजेच आत्मविष्कार आणि काव्यात्मक किंवा सौंदर्यात्मक कार्ये या दोन गोष्टींचा संबंध जो जोडत नाही.

२) परिणामनिष्ठ :

वक्त्याच्या वक्त्यव्याचा बरावाईट परिणाम श्रोत्याच्या मनावर होत असतो. भाषा ही क्रियाबल व प्रतिक्रियाबल या सिध्दांतानुसारच चालते. वक्ता काहीही बोलला तरी ग्रहणकर्त्यापर्यंत त्याचे संदेशन पोहचावे हाच भाषेचा हेतू असतो. ज्याने बोलावे हे भाषेत जितके जमेत धरले जाते तितकेच कोणी ऐकावे हे ही सहेतूक असते. ऐकणारा नसेल तर बोलणा-याला अर्थच उरणार नाही. पुढा-याच्या जाहीर सभेतील भषांना जितकी श्रोत्यांची गर्दी अधिक असते,

तितकीच भाषणाची रंगत वाढत जाते. एखाद्या व्याख्याताने शिकविलेल्या पाठाची परिणामकारकता त्याच्या कौशल्या इतकेच ग्रहण कर्त्याच्या क्षमतेवरही अवलंबून असते. या कार्यामध्ये मुख्य भर हा ग्रहणकर्त्यावर विशिष्ट परिणाम घडवून आणल्यावर असतो. ग्रहणकर्त्यावर होणारा परिणाम हा त्या संदेशना मागचा मुख्य हेतू असतो.

३) संपर्कनिष्ठ

वक्त्याच्या बोलण्याला आणि ग्रहण कर्त्याच्या ऐकण्याला एकमेकांमध्ये संवाद साधणे संपर्क प्रस्थापित करणे हा संदर्भ असतो. आपल्याच गाडीतून प्रवास करणा-या आपल्या शेजारच्या काही थातूरमातूर प्रश्न विचारून आधी आपण बोलतो करतो आणि मग गप्पांचा फड रंगवितो.

४) चिन्हव्यवस्थाविषयक :

हा घटक जेव्हा महत्वाचा असतो त्यावेळी सहाजिकच त्या माध्यमाविषयी चर्चा, त्याच्या स्वरुपाची चर्चा त्या माध्यमाद्वारेच घडत असते आणि त्यामुळे ते घडणा-या कार्याचे स्वरुप हे भाषाविषयक किंवा चिन्हव्यवस्थाविषय असतो. प्रत्येक भाषेची निश्चित अशी चिन्हव्यवस्था असते. व्यवहारातील भाषेत, भाषेच्या त्या चिन्हांना महत्त्व असते. काव्यात्म भाषेत मात्र चिन्हांची मोडतोड होत असते. भाषा हे संदेशनाचे माध्यम म्हणून स्वीकारली जाते.

५) संदर्भ निष्ठ :

वस्तु, घटना यांचा निर्देश करण्यासाठी भाषेचा जन्म झाला. पाहिलेला किंवा प पाहिलेल्या, ऐकलेल्या किंवा न ऐकलेल्या अनुभवलेल्या किंवा न अनुभवलेल्या घटनेचे वर्णन करणे स्पष्टीकरण देणे, कल्पना करणे, निर्देश करणे भाषेमुळेच शक्य होते. भाषेला सामाजिक संदर्भाचा आधार दिलेला असतो.

६) सौंदर्यात्मक किंवा काव्यात्मक :

संदेश प्रधानता हे सौंदर्यात्मक किंवा काव्यात्मक कार्याचे वैशिष्ट्य आहे. 'कुंतकाच्या मते शास्त्र अथवा लोकव्यवहार यात वापरलेल्या भाषेहून काव्यात्मक भाषा निराळी आहे. काव्यात वापरलेला शब्द भाषिक घटना एक सामान्य भाषिक रूप म्हणून न येता ते चिन्हात्मक बनते. ध्वनींमूळे भाषिक रचनेना काव्यत्व प्राप्त होते असे 'आनंदवर्धन म्हणतात. प्रत्येक चिन्हाव्यवस्थेची रचना काही विशिष्ट तत्त्वे वापरून केली की भाषा सौंदर्यात्मक किंवा काव्यात्मक कार्ये करू शकते. भाषेच्या रचनेची दोन सामान्य तत्त्वे रोमन याकोबसनने सांगितली आहे. १) गणनिष्ठ संबंध २) अन्वयनिष्ठ संबंध

१) गणनिष्ठ संबंध : सममूल्यतेच्या किंवा रूपकाचे संबंध सममूल्यता म्हणजे समान वजन किंवा एकमेकांना पर्याय म्हणून वाक्यात वापरण्याच्या दृष्टीने समान महत्त्व असते.

२) अन्वयनिष्ठ संबंध: सान्निध्य किंवा सान्निध्याच्या तत्त्वाचे संबंध सान्निध्य म्हणजे एकमेकां - जवळ असणे व विशिष्ट क्रमाने एका पुढे एक अशी विशिष्ट शब्दांची रचना करणे परस्परात या दोन प्रकारच्या संबंधामुळे भाषिक चिन्हांना एकमेकांच्या संदर्भातच अर्थ प्राप्त होत असतो.

३) भाषेची लक्षणे :

प्रस्तावना

मानवी मनोगत व्यक्त करण्याची ध्वनीमयसाधन म्हणजे 'भाषा अशी भाषेची व्याख्या केली जाते. भाषाअभ्यासकांनी भाषेच्या लक्षणाबाबत आपली मते मांडली आहेत. सी.एफ हॉकेट या भाषाभ्यासकाने A course in modern linguistics या ग्रंथात भाषेची पुढील सात लक्षणे सांगितली आहेत.

१) द्विस्तरीय रचना :

कोणत्याही भाषेची रचना द्विस्तरीयच असते. यापैकी पहिल्या स्तरावर मर्यादित मूलध्वनीपासून (३० ते ७०) अगणित शब्द तयार करणे. मूलध्वनीना स्वतःचे अर्थ नसताना परंतु त्यांची हवी तशी सानुक्रम रचना करून त्यातून अगणित आशय बोधक संकेत निर्माण करता येतात. ध्वनींचे संयोग, स्थानपरिवर्तन, आवृत्ती इ. साहाय्याने मर्यादित समूहापासून असंख्य सार्थ तयार करता येतात. त्यालाच रुपिम म्हणतात. उदा. क, न, आ या मूलध्वनींपासून

क + आ + न = कान,

न + आ + क = नाक

क + आ + न + आ = काना

न + आ + का + आ = नाका

अशा चार वेगवेगळ्या सार्थ रचना करता येतात. द्विस्तरीय रचना प्राण्यांचा भाषेत नसते. त्यांच्या भाषेत एका संकेतासाठी एक मूलध्वनी वापरला जातो. मानवाने ही पध्दत स्वीकारल्यास काटयावधी वेगवेगळे ध्वनी वापरून कोटयावधी संकेत निर्माण करावे लागतील.

२) निर्मितीशीलता :

भाषेचा सर्वात महत्वाचा गुणधर्म म्हणजे तिची निर्मितीशीलता असे स्पष्ट प्रतिपादन 'नोम चॉम्स्की या भाषावैज्ञानिकाने केले. भाषा म्हणजे एक प्रकारचे वर्तन आहे. निजभाषिक आणि परभाषिक वाचिक वर्तनाने भाषिक व्यवहार करतात. ही वर्तनावद्यांची भूमिका त्याला मान्य नाही. मानवी भाषेचे अव्याप्त स्वरूप लक्षात घेतल्यास अगणित उदगार किंवा अगणित वाक्ये निर्माण करणे ही भाषेचे शक्ती म्हणजेच निर्मितीशीलता होय. निर्मितीशीलता म्हणजे कलावंताजवळीत सृजनशीलता नव्हे तर सामान्य माणूसही भाषेच्या या अप्रतिम कलागूणांचा व्यवहारात उपयोग करत असतो. सामाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपली अभिव्यक्ती अधिकाधिक सुंदर करण्याचा ध्यास लागलेला असतो. नवीन रचना नवनवे अधिक प्रयोग, उपसर्ग, प्रत्ययान्वित शब्द आणि माणसाची अफाट बुद्धिमत्ता यामुळेच नवनिर्मिती शक्य होते.

भाषा आत्मसात होणे म्हणजे भाषिक संरचनेचे किंवा नियम व्यवस्थेचे सहज ज्ञान होणे असे सहज ज्ञान करून घेण्याचे ज्ञानात्मक सामर्थ्य मानवामध्ये असते. असा युक्तीवाद चॉम्स्कीने केलेला आहे. सोस्युरने या संदर्भात वर्तन आणि व्यवस्था हा संरचनावादाचा मूलभूत प्रमेय चॉम्स्कीचे मत अधोरिखित करतो. सोस्यूरच्या मते ध्वनी व अर्थ यात सांगड घालणा-या

चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय. चॉम्सकीने प्रत्यक्ष भाषिक वर्तन व उदगार याला प्रयोग म्हटले तर या प्रयोगामागील नियम व्यवस्थेच्या सहज ज्ञानाला भाषिक क्षमता म्हटले.

३) यादृच्छिकता :

अर्थदृष्ट्या किंवा आशयाचे सुचना करण्याच्या बाबतीत सर्व मानवी भाषा हे तत्व वापरतात. यादृच्छिकता या गुणधर्मांमुळे भाषेमध्ये प्रचलित असणारे जुने संकेत मोडून नवे संकेत निर्माण करता येतात. रूपक, प्रतिमा, प्रतीक या भाषिक सौंदर्य स्थळांचा उपयोग यादृच्छिकतेत केला जाते. मूलध्वनी आणि ती वस्तू यांचा परस्पर अन्वय असेलच असे नाही. शब्द आणि शब्दातून सूचित होणारा अर्थ आपल्या इच्छेवर अवलंबून असतो. म्हणजे यादृच्छिक असतो. मानवी भाषेमध्ये चिन्हे व चिन्हित संदेश यातील नाते एकाएक अशा यांत्रिक स्वरूपाचे नसून ते अप्रत्यक्ष व यादृच्छिक असते. यादृच्छिकता हे मानवी भाषेमागचे सार्वत्रिक तत्व म्हणून भाषाविज्ञानात मान्यता पावलेल आहे. मानवतेवर संदेशनशी तुलना करता भाषेचे संदेशनाचे सामर्थ्य स्वरातील चढ-उतारामुळे, शब्दसंग्रहाच्या व्याप्तीमुळे अनुभवाला सामोरे जाण्याच्या गुणधर्मांमुळे दिवसागणिक वाढतच असते.

४) अदलाबदल

कोणत्याही दोन भाषेमध्ये सौष्टव येण्यासाठी भाषाभाषांमध्ये आदान प्रदान विनिमयता, अदलाबदल याबाबींचा वापर व्हावा लागतो. एकमेकांच्या भाषिक रचना एकमेकांना समजणे आणि एकमेकांनी त्या पुन्हा पुन्हा वापरणे हे विनिमयामुळे शक्य होते. या अदलाबदलीच्या प्रवृत्तीमुळे कोणत्याही मानवाला अनुकरणाने इतर भाषा शिकता येतात. तसेच मूळभाषेतील नवनवीन रचना समजून घेता येतात. विनिमयामुळे भाषा अधिकाधिक समृद्ध होतात. परदेशी वस्तूबरोबरच त्या वस्तूंची नावे सुद्धा आपण निजभाषेत स्वीकारत असतो. उदा. लिपुस्टिक या वस्तुच्या स्वीकाराबरोबर तो शब्द ही आपण आपल्याच भाषेत रुढ केला.

एकमेकांच्या भाषिक रचना एकमेकांना समजणे आणि एकमेकांनी त्या पुन्हा वापरणे मानवी भाषेत शक्य होते. काही प्राण्यांच्या भाषेत विनिमय पध्दतीत असे आदान-प्रदान होऊ शकत नाही उदा काही प्राणी जातीत नराने सुचित करावयाचा संदेश व मादीने सुचित करावयाचा संदेश वेगवेगळा असतो. मानवतर संदेशन मूलतः शारीर स्वरूपाचे असते मधमाशीच्या नृत्यामधुन पोळयापासून मधाच्या ठिकाणाचे अंतर व दिशा हे संदेश पोहोचविले जातात आणि त्यासाठी नृत्याचा वेग व दिशा या चिन्ह घटकांचा उपयोग होत असतो.

५) विशिष्टता :

प्रत्येक भाषेचे सामर्थ्य संदेशन शक्ती होय प्रत्यक्ष कृती न पाहता केवळ भाषेद्वारे संदेश सूचना मिळते आणि त्यातील अर्थ त्यातील अर्थ कळतो हे कार्य भाषिक चिन्ह व्यवस्थेच्या आधारे सुरळीतपणे साधले जाते. याचाच अर्थ असा की प्रत्यक्ष कृतीऐवजी ती सूचित करणा-या चिन्ह व्यवस्थेचा उपयोग करून आपण इष्ट कार्य साधू शकतो. भाषिक चिन्हव्यवस्थेचा हा एक विशेष गुणधर्म आहे. या विशिष्टतेच्या गुणामुळे माणसाच्या कार्यशक्तीची बचत होते. उदा. आज आमच्याकडे महाप्रसादाला या. या व्याख्यातील महाप्रसादा हा शब्द सत्यनाराणाच्या पूजेचा आमंत्रणाचे सूचित करतो.

६) स्थलकालातीतता:

कोणत्याही भाषेचा आशय समजून घेण्यासाठी स्थळांचे, काळांची बंधन पाळावे लागत नाही कुसुमाग्रजांचा 'सा-या कळ्यांनो' या कवितेतील कळी कोणत्या झाडावरची आणि कुठे उगवलेली आहे ही अडचण त्यातील आशय समजून घेताना जाणवत नाही. तसेच स्थलकालातीतेच्या या लक्षणामुळेच माणूस आपली अभिव्यक्ती भविष्यासाठी राखून ठेवू शकतो उदा - एखाद्या व्यक्तीला सहज फसविण्याची लहर आल्यास आपण योग्य संधीची वाट पाहत असतो. तात्काळच आपल्याला आपल्या कल्पनांचा विनिमय करणे आवश्यक नसते. आपण अशा कल्पना एप्रिलफुल सारख्या दिवसासाठी राखून ठेवतो. किंवा एखादे चांगले पुस्तक पाहून झालेला आनंद लगेच अभिव्यक्त न करता इष्ट व्यक्ती भेटेपर्यंत आपण थांबू शकतो. प्राण्यांच्या संदेशनपध्दतीत इतक्या प्रमाणात स्थलकालातीतता नसते.

७) संस्कृतीसंक्रमण :

एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे भाषिक वारसा पोहचविला जातो तेव्हा त्या भाषेत काही नवीन शब्दांचा संचार होतो तर काही जुन्या शब्दांचा विसर पडतो. प्रत्येक समाजाला स्वयंस्कृती असते ती संस्कृती जतन करणे, तिचे संवर्धन करणे आणि तिचे संक्रमण करणे भाषेमुळे सहज सुलभ होते. नवीन पिढी जुन्या पिढीने सोपवलेल्या या वारशात भर घालतो. उदा - 'शेगडी हा शब्द कोळशावर चालणा-या चूलीसाठी वापरला जात असेल परंतू सद्यस्थिती गॅसवर चालणा-या किंवा विजेवर चालणा-या कोणत्याही उपकरणाला शेगडीच म्हटले जाते. संस्कृतीतील अनेक प्रतीकांना भाषेमुळे विशेषणाचा दर्जा प्राप्त होतो. या क्षमता प्राण्यांच्या भाषेत नसतात.

३) ऐतिहासिक भाषाभ्यासपध्दतीच्या मर्यादा

१) ऐतिहासिक भाषाभ्यास

१८व्या शतकात पाश्चतय भाषाभ्यासाला एक नवी आणि महत्वाची दिशा मिळाली ती विल्यम जोन्स यांनी केलेल्या भाषाविषयक अभ्यासामुळे. कोणत्याही दोन कालबिंदू मधील भाषिक परिवर्तनाचा अभ्यास करताना जी पध्दती वापरली जाते तिला (historical) ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दती असे म्हणतात

सर विल्यम जोन्स विविध भाषांच्या तुलनात्मक अभ्यास करताना संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन या भाषामध्ये विलक्षण साम्य आढळते. त्यांच्या आधारे त्याने या भाषा एकाच मूळ भाषेपासून निर्माण झाल्या असाव्यात असा विचार मांडला. यातूनच पुढे ऐतिहासिक व तुलनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीचा उदय झाला

ऐतिहासिक भाषा विज्ञान पध्दतीची दोन रूपे

१) पुरोगामी -

या अभ्यास पध्दतीमध्ये भाषेच्या ज्ञात अशा पूर्वावस्थेपासून तिच्या नंतरच्या अवस्थाचा विकास कसा होत गेला ते पहाणे म्हणजे पुरोगामी पध्दत होय. उदा संस्कृत - प्राकृत अपभ्रंश मराठी

२) पश्चदगामी-

भाषेच्या पुढील अवस्थेकडून मागील अवस्थेचा शोध मागे मागे जाणे व भाषेच्या माहित नसलेल्या पूर्वावस्थेचे पुनर्रचन करण अशी प्रक्रिया पश्चमगामी पध्दती मध्ये अभ्यासली जाते. उदा. मराठी - अपभ्रंश - प्राकृत - संस्कृत - वैदिक संस्कृत - इंडोआर्यन - इंडोइराणियन - इंडो युरोपिअन

ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दतीच्या मर्यादा

भाषिक परिवर्तनाचे व त्यामागील नियमित तत्वाचे काटेकोर वर्णन देण्यामागे ऐतिहासिक भाषा अभ्यासाने प्रगती केलेली असली तरी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या अभ्यास पध्दतीवर काही मूलभूत आक्षेप घेण्यात येऊ लागले श्लार्शने स्वीकारलेला जीवनशास्त्रीय दृष्टीकोन मागे पडला व भाषा कठीण पणाकडून सोपेपणाकडे वाटचाल करीत असते. हे मत सर्वांना मान्य होत नव्हते. विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीमुळे काळाच्या ओघात काही भाषा मरतात तर काही प्रभावी ठरतात हे प्रतिपादले जाऊ लागले.

भाषांमधील जनन संबंध शोधन असताना जनक किंवा आदी भाषेचे स्वरूप नक्की सांगता येणे शक्य आहे, का अशी शंका निर्माण झाली एकजिनसी अशी आदीभाषा कधीकाळी बोलली जात होती याला कसलाही पुरावा नाही. तौलनिक अभ्यासातून भाषांमधील ऐतिहासिक संबंधाचे स्वरूप कळू शकते. पण खरी जनकभाषा हाती लागत नाही.

ऐतिहासिक भाषा अभ्यास कठीण असल्याचे कठीण असल्याचे कारण म्हणजे फारशा माहीत नसलेल्या भूतकाळाध्ये मागे मागे जाण्याचा हा प्रवास आहे. यासाठी जी साधने हाताशी असतात. ती अतिशय तुटपुंडी व अपुरी असतात. प्रथम या साधनाचाच अस्सलपण तपासून पहावा लागतो. भाषा सतत बदलत असते. असे तत्व मूलभूत मानल्यास एक नवी समस्या उभी राहते. तात्विक दृष्ट्या भाषेतील बदल अमूक ठिकाणाहून झालेला आहे. असे म्हणता येणार नाही. परिवर्तनाचे स्वरूप जाणण्यासाठी पश्चदामी पध्दतीने भूतकाळात उलट्या दिशेने प्रवास करावा लागतो आणि आपण जेव्हा इतिहासपूर्व अवस्थेशी येऊन पोहचतो तेव्हा जनक भाषेच्या अस्तित्वा संबंधी व स्वरूप संबंधी धुरस कल्पना येऊ लागते.

४) ध्वनिपरिवर्तनाचा भाषेवर परिणाम

कोणत्याही भाषेमध्ये ध्वनिपरिवर्तनाचा भाषेवर परिणाम होतो. एक विशिष्ट काळी एका विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जाणा-या एका विशिष्ट समाजाच्या भाषेतील ध्वनी कालांतराने बदलतात यालाच ध्वनिपरिवर्तन असे म्हणतात. भाषेतील स्वनपरिवर्तन नैसर्गिक व अपरिहार्य असल्याने ते कधीही नष्ट होते नाही. त्यामुळे भाषेत घडणारी उत्क्रांती सुरु असते. यामुळे भाषा दुर्बोध न बनता सुलभ बनत जाते मात्र भाषेतील व्याकरणपध्दती विस्कळीत होते.

कोणत्याही भाषिक समाजात होणारे स्वनपरिवर्तन निरपवाद, अमर्याद, अज्ञेय व नियमित असते. भाषातील स्वनपरिवर्तन सुक्ष्मपणे मंदगतीने नकळत घडत असते. ध्वनिपरिवर्तन अथवा स्वनपरिवर्तन अथवा स्वनपरिवर्तन हे सर्वत्र नियमित घडून येते तसेच पुष्कळादा भिन्न असलेली ध्वनी एकरूप होतात. त्यामुळे त्याचा पहिला महत्वाचा परिणाम हा होता. काही भिन्न रूपी शब्द कालांतराने सारखे दिसू लागतात शिवाय भिन्न भिन्न प्रत्ययांनी भिन्नभिन्न काळ, भाव व स्थान व्यक्त करणारी क्रियापदे अथवा नामे यांची रूपे या प्रत्ययांच्या परिवर्तनाने किंवा इतर गौण शब्दांशी एकजीव होऊन इतकी बदलतात की, त्यांच्यातील संबंध व साम्य

पूर्णपणे अथवा ब-याच अंशी नष्ट होते.

ध्वनींची अथवा स्वनांची उत्क्रांती होऊन शब्द (पदिम) नवीन रूपे धारण करतो उदा. हरिद्रा-हलिदा-हळीदा-हळद-हलद-हळध-हाळद-हळद एकाच भाषेच्या इतिहासात अनेक घडामोडी घडत असल्याने शब्दाची अनेक नवीन रूपे, साम्यरूपे, नवे वाक्प्रयोग आपल्या दृष्टीतपतीस येतात. एकंदरीत सातत्याने भाषेची पुर्नघटना होत असते. सर्वात शेवटी समाजाने मान्यता दिलेले, पात्र, ठरलेले, रुज झालेले शब्द भाषेत राहतात. मराठी भाषेत हळद हा शब्द बोलला जातो. 'हरिद्रा हा शब्द नाही. भाषेतील हे परिवर्तन जरी भाषेच्या आंतरिक संरचनेवर (व्याकरण नियमांवर) परिणाम करित नसले तरी अप्रत्यक्षपणे, मंदपणे, भाषेची व्याकरण संरचना ते करित असते. उदा 'वस् या मूळ संस्कृत शाब्दापासून मराठीत 'वासरु शब्द आला. संस्कृत भाषेत पुल्लिंग असणारा 'वस शब्द मराठी 'वासरु असा नपुसकलिंगी बनला. पोथी स्त्रीलिंगी, ग्रंथ (पुल्लिंगी) पुस्तक (नपुसकल्लिंगी) एकाच अर्थाचे शब्द व्याकरणादृष्ट्या वंशभेद वेगवेगळे असतात.

ध्वनिपरिवर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी आपण एकाच वेळी एकाच शब्दाची दोन कालांतील रूपे विचारात येतो. दोन भिन्न काळांतील रूपांचा ध्वनीच्या उत्क्रांतिदृष्ट्या अभ्यास हा ध्वनिपरिवर्तनाचे विवेचन करण्याच्या दृष्टीने अपरिहार्य असल्याने, तो द्वैकालिक आहे असे म्हणतात कोणत्याही गोष्टीचा इतिहास लिहताना हे द्वैकालिक अभ्यासाचे तत्त्व दृष्टीसमोर ठेवावे लागते. भाषा परिवर्तनाच्या आधारे आपण भाषेचे विशिष्ट कालखंड पाडतो अनेक शतकांची परंपरा असणारी भाषा एकाच प्रकारच्या व्याकरणनियमांनी लिहिली-बोलली जात नाही. ही गोष्ट लक्षात घेऊन ऐतिहासिक व्याकरणाची आवश्यकता आपणास पडू लागते. ध्वनिपरिवर्तनाने भाषा बदलत असली तरी ती सुलभ ठरते. हे परिवर्तन भाषेची आकलन क्षमतेची मर्यादा ओलांडत नाही.

५) भाषिक आदान

जेव्हा भिन्न भिन्न बोलणारे व्यक्ती एकत्र येतात तेव्हा त्यांच्यामध्ये एकमेकांच्या भाषांतील शब्द, उच्चारण, वेगळेअर्थ व्यक्त करणारे शब्द असे अनेक भाषिक विशेषांचे आदान प्रदान सुरु होते. दुस-या भाषेतील विशेषण स्वीकारले जाते. त्याला भाषिक आदान असे म्हणतात. उदा. जेव्हा मराठी भाषिकांचा इंग्रजी भाषेशी संबंध आला तेव्हा मराठी भाषिकांनी पॅट, हॅंगर शर्ट, टाय, बूट, बॅग, कोट, टेबल यासारखे शब्द आत्मसाद केले. मराठी भाषिकांनी त्याचा वापर करण्यास सुरुवात केली.

आदानाचे हेतू

भाषिक आदान विचार केल्यास भाषिक आदानाची तीन कारणे सांगता येतील.

१) अनुकरणप्रवृत्ती -

आपल्याला जे आवडेल त्याने अनुकरण केले जाते. अनुकरण करणे हा माणसाचा उपजत गुणधर्म आहे. असे व्यक्ती अन्य भाषेतील शब्द, वाक्य याचे अनुकरण करून भाषेत वापरतात. उदा. मराठी भाषिक Thank you, oh my God

२) अभिव्यक्तीची गरज -

स्वतःच्या अभिव्यक्तीची गरज भागविणे हे आदान प्रक्रियेतील महत्वाचे कारण आहे अन्य भाषेतील आचार विचार, वस्तु अन्नपदार्थ अधिक चलचाल वाटत असतील तर त्याच शब्दांचा स्वीकार

माणूस पटकन करतो. उदा आइस्क्रिम चिकन, बिर्याणी, शर्ट, पेन, यासारखे असंख्या शब्द अभिव्यक्तीती गरज भागविण्यासाठी स्वीकारले जातात.

३) प्रतिष्ठितपणाचे लक्षण -

भाषिकांमध्ये प्रतिनिष्ठतपणाचे लक्षण म्हणूनही भाषेमध्ये आदान प्रक्रिया घडताना दिसते. अलिकडचा काळात सर्वसामान्य मराठी कुटुंबातील मुले आपल्या आईवडीलांना ‘‘मम्मी-डॅडी‘ असे बोलावतात तर मोटरसायकला नाईक, शिक्षक टिचर लग्न-मॅरिज, असा केवळ प्रतिष्ठा संपादन करण्याच्या हेतून शब्दांचा उल्लेख केला जातो.

ब्लूमफील्डने आदानाचे केलेले वर्गीकरण

१) सांस्कृतिक आदान (Cultural Borrowing)

प्रत्येक भाषिक समाज आपल्या शेजा-यांकडून काही ना काही शकत असतो. या शिकून स्वीकारलेल्या गोष्टी म्हणजे नवीन वस्तू असतात तर काही वेळा त्या चालीरीती असतात. या अभाषिक आदानबरोबरच भाषिकत आदानही होत असते उदा. भीड, अडकिता सुर, बोडी, लवलव हे शब्द तर नातेवाईक अण्णा, आते, काका मामा हे शब्द आपण कानडी समाजाकडून स्वीकारले आहेत.

२) संनिहित आदान (Intimate Borrowing)

भौगोलिक किंवा राजकीय दृष्ट्या एकच गणल्या गेलेल्या समाजात ज्यावेळी एकापेक्षा अधिक भाषा बोलल्या जातात व आदान प्रदान घडते तेव्हा त्याला ब्लूमफील्डने संनिहित आदान अशी संज्ञा वापरली आहे. एकाच समाजात एकापेक्षा अधिक भाषा प्रचलित असण्याची परिस्थिती मुख्यत्वेकरून, जेव्हा निर्माण होते. अशा वेळी जेत्यांची भाषा जित्यांच्या भाषेपेक्षा श्रेष्ठ ठरते. मुसलमानी राजसत्ता येथे प्रस्थापित झाल्यावर मराठीने अशाच प्रकारे अरबी व तुर्की भाषांतून फारसीने आदान केलेले मराठीने ही स्वीकारले. उदा. फौज, लष्कर, प्यादे, पाशा, शिलेदार, खंजीर, बंदूक इ युध्दाविषयक शब्द स्वीकारले याशिवाय दरवाजा इमला, जिना हे शब्द तर वस्त्र विषयक झबले, सदरा, कफनी, पायजमा, संगीत विषयक तबला, नगारा, कवाली, गजल, मैफिल हे शब्द स्वीकारले.

३) बोलीमधील आदान (Dialect Borrowing)

ज्यांच्याकडे सत्ता, प्रतिष्ठा आहे. त्यांच्या वागण्या बोलण्याचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती समाजामध्ये अधिक दिसते. राजकीय, समाजिक आर्थिक व्यवहाराची केंद्रे ही भाषिक मुख्य केंद्रे बनतात शहरातून आलेला नवा शब्द प्रयोग ग्रामीणभागातील लोक हौसेन भाषेत वापरतातय

आदानाचे प्रकार

हॉकिटने आदानचे केलेले प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत

- १) शब्दान
- २) रूपांत दान
- ३) भाषांतरदान
- ४) संमिश्रादान
- ५) उच्चारणदान

६) व्याकरणदान

अशा प्रकारे भाषिक आदान प्रक्रिया भाषेत घेडून येते.

५) खंडाधिष्ठित स्वनिम -

उच्चारण दृष्ट्या साधर्म असणा-या स्वनांतराचा गट प्रतिनिधीक ध्वनी म्हणजे स्वनिम होय किंवा ज्यामुळे दोन शब्द वेगळे ठेवता येतात. अशा भाषेतील स्वन लक्षणांना स्वनिम असे म्हणतात. स्वनिम मुख्यता दोन प्रकारचे असतात.

१) खंडित स्वनिम

२) खंडाधिष्ठित स्वनिम

खंडित स्वनिम :

ज्याचा उच्चार वेगळेपणा करता येतो. त्याला खंडित स्वनिम म्हणतात.

उदा. क, ख, थ, ब हे खंडित स्वनिम आहेत. क, ख, हे दोन खंडित स्वनिमन एकदम उच्चारता येत नाहीत. खंडित स्वनिमांना लिपीमध्ये साधारण: चिन्ह असते.

खंडाधिष्ठित स्वनिम :

प्रत्येक भाषेत जसे काही स्वनिम असतात की, जे स्वतंत्रमणे उच्चारण येत नाहीत. खंडित स्वनिमांबरोबरच त्यांचा उच्चार करावा लागते. अशा स्वनिमांना खंडाधिष्ठित स्वनिम असे म्हणतात. खंडाधिष्ठित स्वनिम खंडित स्वनिमांबरोबर नेहमी उच्चारले जातात. खंडित स्वनिमांशिवाय त्यांना अस्वित्व नसते. म्हणूनच खंडाधिष्ठित स्वनिम हे सहोच्चारी असतात. असे म्हटले जाते. खंडाधिष्ठित स्वनिम अर्थ विभेदक असल्यामुळे भाषेचा अभ्यास करताना त्यांचा विचार करावा लागतो. बलाघात, सुरावली व सिमासंधी हे मराठीतील खंडाधिष्ठित स्वनिम आहेत.

अ) बलाघात - बोलण्याच्या क्रियेमध्ये ज्या शब्दांवर आपण विशिष्ट पध्दतीने आघात करतो त्याला बलाघात असे म्हणतात.

१) शब्दातील एखाद्या अक्षरावर दिलेला बलाघात जाणवतो.

उदा. विनय, कन्या या शब्दांत वि, क या अक्षरांवर आघात केला जाणे पण मराठी शब्दातील अक्षरावरून दिलेला बलाघात स्वनिमिक नाही विनय या शब्दामध्ये वि वर आघात दिला नाहीतर अर्थभेद होत नाहीत. फक्त तो शब्द नीट उच्चारला गेला नाही. एवढेच आपण म्हणतो. मात्र इंग्रजीमध्ये शब्दातील अक्षरांवर दिलेला आघात स्वनिमिक आहे.

(२) वाक्यातील शब्दांवर दिलेला आपण हा बलाघाताचा दुसरा प्रकार म्हणता येईल. आज पाहूणे येणार आहेत. या वाक्यामध्ये शब्दातील आघात बदलला की काही प्रमाणात अर्थभेद निर्माण होतो.

‘आज पाहूणे येणार आहेत’

‘आज पाहूणे येणार आहेत’

वरील दोन वाक्यातील अधोरेखित अक्षरातील शब्दांवर जोर दिल्यानेही दोन्ही वाक्याचा अर्थ बदलतो.

ब) सुरावली :

सुरावली म्हणजे सुराचा चढ उतार यालाच अनुतान असे ही म्हणतात. प्रत्येक व्यक्तीचा सुर सुरातील चढउतार वेगवेगळे असतात. बलाघात प्रमाणेच सुरवातीचे ही दोन प्रकार घडतात.

- १) शब्दातील सुरावली
- २) वाक्यातील सुरावली

१) शब्दातील सुरावली -

मराठी भाषेमध्ये शब्दातील सुरावली स्वनिमिक नाहीत. आई हा शब्द कोणत्याही सुरात उच्चारला तर अर्थात बदल नाही. चिनी भाषेतील सुरावली स्वनिमिक आहे. माँ शब्द विशिष्ट रीतीने उच्चारला तर त्याचा अर्थ घोडा असा होतो. दुस-या सुरात उच्चारला तर त्याचा अर्थ आई असा होता.

२) वाक्यातील सुरावली

मराठीमध्ये वाक्याची सुरावली मात्र स्वनिमिक आहे. बोलताना सूर वर खाली करून विद्यानार्थी वाक्याचे प्रश्नार्थ वा उद्गारदर्शक वाक्य तयार केले जाते.

उदा. दिपाने **गाडी** चालविली (विधानार्थी वाक्य)

दिपाने **गाडी** चालविली (प्रश्नार्थक वाक्य)

दिपाने गाडी चालविली (उद्गारदर्शक वाक्य)

वरील तीनही वाक्यातील चढती उतरती सुरावली पहिल्यानंतर सुरावली कार्य कसे करते, ते ध्यानात येते.

सीमासंधी

सीमासंधी हा मराठीतील आणखी एक खंडाधिष्ठित स्वनिम आहे. सीमासंधी याचा अर्थ वाक्यातील खंड अथवा विराम. हा विराम बदलला की, लगेच वाक्याचा अर्थ बदलतो.

उदा. खोटे बोलू नये.

खोटे बोलुन ये.

वरील वाक्यातील खंड बदलामुळे भिन्न अर्थ छटा दाखविणारी वाक्ये झालेली आहेत. अशा प्रकारे वर्णवाक्यातील भाषा विज्ञानांमध्ये भाषेच्या उच्चारित स्वरूपाचा अभ्यास होत असल्याने खंडाधिष्ठित स्वनिम हा महत्त्वाचा विचार ठरतो.

८) ग्रीमचा सिध्दांत

एका विशिष्ट काळी, एका विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जाणा-या, एका विशिष्ट समाजाच्या भाषेतील ध्वनी कालांतराने विशिष्ट पध्दतीने परिवर्तित होत जातात. या अखंड व सार्वत्रिक प्रक्रियेस स्वनपरिवर्तन अशी संज्ञा आहे. या प्रक्रियेचे मूळ मानवाच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वभाव वैशिष्ट्यांमध्ये आहे. स्वनपरिवर्तनाचे परिणाम फार दूरगामी असतात. त्याने स्वनांची लक्षणे बदलतात. स्वनांतरांच्या विनियोगात बदल घडतो. स्वनिमांची संख्या कमी अगर जास्त होणे. परिणामतः भाषेची संरचनाच बदलते.

स्वन परिवर्तना विषयी भाषावैज्ञानिकांनी आपली मते मांडली आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील पंडितांनी या संशोधनात वास्तवता आणली. रास्क याने स्वनापरिवर्तन हे विशिष्ट नियमांनुसार होते हे स्पष्ट केले. रास्कच्या प्रतिपादनास याकोप ग्रीम व कार्ल व्हेर्नर यांनी काटेकोरपणा आणला आहे.

ग्रीमचा सिध्दांत

स्वनपरिवर्तनाचे नियम मांडण्याची पध्दती ग्रीमने सुरु केली. त्याने जर्मनिक भाषांतील स्वनपरिवर्तनासंबंधी मांडलेला नियम ग्रीमचा सिध्दान्त या नावाने ओळखला जातो. ग्रीमने मांडलेल्या या नियमाप्रमाणे इंडो युरोपियन अघोष स्पर्श /प, त्, क्, यांचे जर्मनिक भाषांत फ्, थ्, ख्, हे घर्षक बनतात. तसेच सघोष स्पर्शांचे अघोष स्पर्श होतात व अघोष महाप्राण स्पर्शांचे सघोष अल्पप्रमाण स्पर्श बनतात.

ग्रीमचा सिध्दांत लक्षात येण्यासाठी इंडो-युरोपियनच्या दोन बोली ग्रीक आणि गॉथिक यामधील समरुपांची तुलना केल्यास ग्रीमच्या सिध्दांताचे मर्म ध्यानात येईल.

	ग्रीक		गॉथिक
प : फ	पोडस् (पोदोस्)	फोटुस	पाय
त् : थ	त्रैडस्	थेडस्	तीन
क् : थ	कार्दिआ	खाइर्तो	हृदय
द : त्	दे का	ताइखुन	दहा
ग् : क्	गेनोस	कुनि	जन
फ् : ब्	फेरा	बाइरान्	अस्वल
थ् : द्	युगातेर	दाड खतार्	कन्या
ख् : ग्	खोर्तोस	गार्दस	आवार

ग्रीमच्या सिध्दान्तामुळे स्वनपरिवर्तनातील नियतता हे तत्त्व स्पष्ट झाले. विशिष्ट स्वनातील विकृती वा परिवर्तन हे इतके नियत वा नियमित असते, त्या विशिष्ट परिस्थितीत भाषेतील तसल्या सर्व स्वनांना निरपवादपणे लागू होते. जर एखाद्या भाषेत आद्य स्थानी येणारा (प) हा स्वन (इ) होण्याची परिवर्तनवृत्ती असेल. तर सर्व शब्द व्याकरणिक रुपांमध्ये तो त्या विशिष्ट स्थानी तसाच परिवर्तित झालेला दिसेल.

काही वेळा हे परिवर्तन स्वनाच्या विनियोगात कोणताही फरक न होता घडून येत असते. उदा. मध्यवर्ती मराठीतील ळ नागपूरी बोलीत सर्वत्र र जालेला दिसतो. तर अहिराणीत य् झालेला दिसतो. त्यामुळे मध्यवर्ती मराठीतील काळा, कोळसा, केळ, पिवळा हे शब्द नागपुरीत कारा, कोरसा, केर, पिवरा अशा स्वरुपात परिवर्तित झालेले दिसतात.

निरपवादित्व-

ग्रीमच्या नियमांच्या बाबत इ.यू प् त क् यांची परिणती जर्मनिक भाषांतून फ् थ् ख् अशी विनापवाद व्हावयास पाहिजे. परंतु गॉथिक प्रलेखनातून इ. यू स्पर्शांची परिणती कधीकधी अघोष घर्षकांऐवजी सघोष स्पर्शामध्ये होते असे दिसून आले. उदा. ई. यू. त् ग्रीक त् संस्कृत त् गॉथिक थ ही नियत परिणती होय. ती. ई. यू. भातेर या शब्दात आढळतो.

९) ग्रीमचा सिध्दांत

रूपिमांचे चार प्रकार पडतात. आशयबोधक रूपिम, कार्यकर रूपिम, अन्यसाधारण रूपिम, मिलन रूपिम असे चार प्रकार आहेत.

१) आशयसूचक आशयबोधक रूपिम (Contentive Morpheme)

रूपिमांना स्वतःचा अर्थ असतो. असे रूपिम विशिष्ट व्याकरणिक कार्य पार पाडण्यास समर्थ असतात. जेव्हा काही रूपिम व्यवहारातील मूर्त पदार्थ, अमूर्त भावना, कल्पना यांचा निर्देश करतात, नामादी कार्य पार पाडतात व त्यांच्या उच्चारणाने आशयाचा स्पष्ट बोध होतो त्यांना आशयबोधक रूपिम असे म्हणतात. त्यांना धातू किंवा मूळ (Stem) असेही म्हटले जाते (Stem) ही वनस्पतीशास्त्रातील संज्ञा खोड या अर्थी आहे. या रूपिमांची उदा. झाड, जमीन, फूल, घर, प्रेम, देव, भक्ती, बस, पळ, गरीब इत्यादी. कुठल्याही भाषेत या रूपिमांची संख्या अधिक, पुष्कळ असते. त्यांच्या स्वावलंबी वापरामुळे त्यांना मुक्त रूपिम असेही नाव मिळाले आहे.

२) कार्यकर रूपिम (Functor Morpheme)

मुक्त रूपिमांप्रमाणे काही रूपिमांना स्वतःचा सुप्त अर्थ असतो पण तो प्रकट होण्यासाठी त्यांना स्पष्ट अर्थ असणाऱ्या रूपिमांवर अवलंबून राहावे लागते. अशा सुप्त अर्थाच्या रूपिमांना स्वतःचा आशयबोधक अर्थ नसतो : मात्र निरनिराळ्या सार्थ रूपिमांना जोडून, त्यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्याचे व्याकरणिक कार्य हे रूपिम करतात. त्यांना कार्यकर रूपिम म्हणतात. भाषेतील प्रत्यय हे काम करीत असले तरी काही शब्दही हे काम करतात. मराठीत ने, ला, ऊन असे प्रत्यय तसेच आणि, व, सबब, किंवा इत्यादि शब्द कार्यकर रूपिमांचे कार्य करतात.

२) अनन्यसाधारण रूपिम (Unique Morpheme)

एखाद्याचे किंवा अत्यंत मर्यादित रूपिमांना जोडून अथवा त्या संदर्भात वापरल्या जाणाऱ्या रूपिमाला अनन्यसाधारण रूपिम म्हणतात. उदाहरणार्थ : घरगुती, हातखंडा, पांढराफटक, पिवळाजर्द, लालभडक, भडिमार, बेफाम, याशब्दांतील गुती, खंडा, फटक, जर्द, भडक, भडि, फाम हे रूपिम अनन्यसाधारण आहेत. घर, हात, बे, मार, लाल, हे रूपिम साधारण आहेत. कारण त्यांचा भाषिक वापर तुलनेने भरपूर आहे. उदाहरणार्थ : घरदार, घरजावई, घरअंगण इत्यादी.

३) मिलन रूपिम (Pormanteau Morpheme)

जेव्हा दोन निरनिराळे अर्थ एकाच रूपिमाने दर्शविले जातात, तेव्हा त्या रूपिमाला मिलन रूपिम अथवा संमिश्ररूपिम म्हटले जाते. उदाहरणार्थ : घोड या धातुरूपिमाला आ हा प्रत्ययरूपी रूपिम लागला की, घोडा हा रूपिम मिळतो. त्यामुळे या प्रत्ययाने एकाचवेळी विवक्षित लिंग व वचन असे दोन कार्यकर अथवा व्याकरणिक अर्थ दर्शविले जातात. येथील उदाहरणात आ प्रत्ययामुळे घोडा हे पुल्लिंग व एकवचन लक्षात येते. आणखी काही मिलन रूपिम असे - ई, ए, या, अ इत्यादी.

१) टिपा : मराठी व्याकरणाची रुपरेषा

१) संयुक्त क्रियापद -

मराठी व्याकरणातील हे एक क्रियापद आहे. या क्रियापदाविषयी व्याकरणामध्ये विचार भिन्नता दिसून येते. व्याकरण ह्य भाषेचा रुप विचार आहे, याचे भान सुटल्यामुळे संयुक्त क्रियापद या कल्पनेचा मराठी व्याकरणात शिरकाव झाला आणि काळाच्या ओघात उत्ततर तिला समर्थन मिळत गेले. कोणी संयुक्त काळाच्या अनुशंगाने तर संयुक्त धातुंचे स्पष्टीकरण देताना संयुक्त क्रियापद ही संज्ञा मान्य केली. तर कोणी वाक्य संज्ञा मान्य केली. तर कोणी वाक्य विचारामध्ये आवश्यक म्हणून क्रियापदी कल्पना उचलून धरली.

संयुक्त क्रियापदाची व्याख्या

दादोबा

जेथे क्रियेपासून धातू साधित वा अन्य शब्द वेगळे काढले तर अर्थ बसत नाही, तेथे संबंध शब्दाचे संयुक्त क्रियापद मानावे.

मो. के. दामले -

‘धातूंच्या काही विशेषज्ञ कृदंतापुढे काही धातूंची आख्यातारुपे येऊन जी क्रियापदे बनतात त्यास संयुक्त क्रियापदे असे म्हणतात उदा. करीत आहे, केले होते, करू नकोस.

या ठिकाणी करीत, करू आणि केले ही कृदन्ते असून अधिक आख्यात रुप मिळवून संयुक्त क्रियापद तयार झाले आहे संयुक्त क्रियापदात मुख्य धातूचे कृदन्त असते, आणि गौण क्रियेचे अख्यात असते. म्हणजे कृदन्तातील धातू मुख्य धातू होय आणि अख्यात रुपातील धातू हा सहाय्यधातू होय

उदा. केले होते. केले (मुख्य धातू) होते (सहाय्यक धातू भूतकाळ)

संयुक्त क्रियापद ही कल्पना इंग्रजी व्याकरणातील compound verb या संकल्पनेशी नाते सांगणारी आहे. एक क्रिया संयुक्तपणे व्यक्त करणे या अर्थाने ती वापरली जाते. मराठी मध्ये संयुक्त क्रियापद या संज्ञेच्या बाजूने बोलणा-या व्याकरणकारांमध्ये एक विचार केंद्रस्थानी नाही प्रत्येक व्याकरणकारांची वेगवेगळी मते आहेत.

व्याकरणकारांमध्ये दादोबा, नवलेकर, जोशी यांनी विस्तारवादी भूमिका स्वीकारून संयुक्त क्रियापदात नामघटीत विशेषण, विशेषण घटित सहाय्यक धातू मान्य केले. त्यांच्या मते संयुक्त क्रियापदात

दोन घटक एकत्रित येतात त्याच बरोबर दोन अर्थसुध्दा सूचित होतात त्यातील एक अर्थ व्यक्त करणारी शब्द जाती क्वचित धातु नसते.

उदा त्याने सारी पुस्तके देऊन टाकली.

दे (धातू) टाक (धातू)

सर्व मली गप्प मारतात.

गप्पा (नाम) मार (धातू)

नाम घटित संयुक्त धातूमध्ये जरी दोन विभिन्न अर्थ एकत्र आलेले असले तरी त्यांचा अर्थ संयुक्त अवस्थेत व्यक्त होत असते.

प्रेम करणे - प्रे (नाम) कर (धातू)

धातुसाधित संयुक्त क्रियापदात कधी मुख्य आणि गौण अशी विभागणी असते. तर कधी दोन्ही धातू मुख्य असतात. सहाय्य धातुचे कार्यसुध्दा संयुक्त क्रियापदात महत्वाचे असते.

उदा. १) त्याने निबंध लिहून काढले.

लिह (मुख्य धातू) काढ (गौण धातू)

२) त्याने पंतग झाडावर चढून काढला.

चढ (मुख्य धातू), काढ (मुख्य धातू)

कोणत्याही भाषेत संयुक्त क्रियापद येणे ही यादृच्छिक (आगतुक) गोष्ट नाही. तर आवश्यक गोष्ट आहे. व ती मराठीत आली ही खेदाची नाही तर आनंदाची बाब आहे असे मत गो. ग. आगरकर यांनी मांडले आहे. संयुक्त क्रियापद मानणा-या व्याकरणकारांमध्ये आगरकर, दामले, सबनीस यांनी संक्षेपवादी भूमिका स्वीकारली तर चिपळूणकर, गुंजीकरख मोडक यांनी अती संक्षेपवादी भूमिका स्वीकारली त्यांनी संयुक्त क्रियापदाचे स्वागतच केलेले दिसते.

विरोधकांची भूमिका

संयुक्त क्रियापद या संज्ञेला विरोध करणा-या व्याकरणकरांनी या संज्ञेला व्याकरण दष्ट असे संबाधले आहे. त्यांच्या मते संयुक्त क्रियापद ही संज्ञा मांडणा-या व्याकरणकरांनी अर्थवादी दृष्टीकोण स्वीकारला आहे. मात्र व्याकरणात अर्थ चर्चा अभिप्रत नसते. तो काव्य शास्त्राचा विषय आहे. व्याकरण हे केवळ रुपतत्व आणि संबंध तत्व यांचा अभ्यास करते.

उदा. १) तो चोर तीनदा तुरुंगात जाऊन आला

२) तो शिपाई दररोज तुरुंगात

वरील उदाहरणातील भावनिक अर्थ व्याकरण दृष्ट्या गौण असून व्याकरण केवळ रुपतत्वाचा अभ्यास करते. काही धातू वेगवेगळ्या अर्था करिता वापरले जातात अशा वेळी अर्थवादी दृष्टीकोणास मर्यादा निर्माण होतात.

उदा. दार लागते (लाग - धातू)

दिवा लागला (लाग - धातू)

चाकू लागला (लाग - धातू)

मला उद्या पुस्तक लागेल (लाग - धातू)

जर संयुक्त क्रियापद ही परिभाषा मान्य केली तर हतीचा कळप शाळेची इमारत अशा एकत्र येणा-या नामांना संयुक्त नामे म्हणावी लागतील.

पद चर्चा ही व्याकरणातील मूलभूत संकल्पना आहे. आणि संयुक्त क्रियापद हे पदचर्चेवर आघात करणारे ठरते. वि. का. राजवाडे, अरविंद मंगरुळकर आणि कृष्ण श्रीनिवास अर्जुनवाडकर यांनी संयुक्त क्रियापद या परिभाषेला विरोध केला आहे.

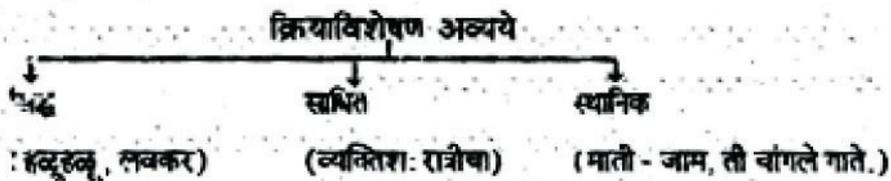
२) क्रिया विशेषण अव्यये

क्रिया विशेषण या अर्थाने शब्दाच्या पारंपारिक वर्गीकरणात ही शब्द जाती समाविष्ट झालेली आहे. ही शब्द जाती अनेक कारणामुळे विवाद्य ठरली. विशेषण प्रमाणेच विकारी अथवा अविकारी अशा एका गटात ती पूर्णपणे बसू शकत नाही. सवनीसांनी सव्यय आणि अव्यय अशा दोन्ही गटात ही शब्दजाती मांडण्यास हरकत नाही असे मत मांडले तर दामल्यांनी या शब्द जातीचे अविकारी त्व आबाधित ठेवले आहेत. त्यांच्या मते विभक्तीचे प्रत्यय लागणारी क्रिया विशेषणे ही मर्यादित आहेत. त्यामुळे या शब्द जातीचे अविकारीत्वच आबाधित ठेवले आहेत. त्यांच्या मते विभक्तीचे प्रत्यय लागणारी क्रियाविशेषणे ही मर्यादित आहेत. त्यामुळे या शब्द जातीला अविकारी मानणे योग्य ठरते असे त्यांनी म्हटले

क्रिया विशेषण म्हणजे ज्या शब्दाने कियेच्या गुणाचा अथवा प्रकाराचा बोध होतो तो शब्द अशी व्याख्या दादोबानी केली तर चिपळूणकरांनी क्रियाविशेषणाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केलेली आहे. ते म्हणतात. “**जी अव्यये धात्वार्थाशी किंवा विशेषणाशी किंवा धात्वार्थान्वयी दुस-या अव्ययांशी अन्वय पावतात त्यास क्रिया विशेषण असे म्हणतात.**

ज्या अव्ययानी क्रियेचे कोणत्याही प्रकारचे विशिष्टत्व दाखविले जाते म्हणजेच जी अव्यये क्रिये संबंधाचे स्थल, काल, रिती, संख्या इत्यादी धर्म दाखवतात त्याक क्रिया विशेषण म्हणतात. अशी क्रियाविशेषणाची व्याख्या दामले यांनी केली आहे.

क्रिया विशेषणाच्या उपप्रकारांची चर्चा करित असताना दामल्यांनी व्याप्ती आणि अर्थ याचा विचार करून त्याचे विविध प्रकार सांगितले कारण क्रिया विशेषताए ही जरी मुळवी सिध्द स्वरूपात असली तरी काही शब्द जाती विशिष्ट स्थानी असल्यामुळे क्रिया विशेषणाचे कार्य करतात. या शब्दजातीच्या वर्गीकरणात विशेषतः व्यापत्तीचा आधार घेताना स्थानिक भेदाचाही विचार करावा लागतो. या दृष्टीने दामल्याप्रक्रिया विशेषणाचे व्युत्पत्ती वरून पुढील प्रकार सांगितले.

साधित क्रिया विशेषणे म्हणजे मराठीतील अन्य शब्द जाती पासून जी क्रिया विशेषणे बनली आहेत ती होय. उदा. सकाळी, रात्री, दिवसा - नाम

यांच्यामुळे, त्यामुळे	-सर्वनाम
मोठयाने मुकाटयाने	-विशेषण
पडल्या - पडल्या खेळताना	- धातु

क्रिया विशेषणाच्या अर्थानुसार दामल्यांनी त्याचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे केलेले आहे.

क्रियाविशेषण अव्यये			
स्थल वाचक	कालवाचक	संख्यावाचक	रितीवाचक
	आज	किंतीत	असे
येथे	उद्या	जरा	तसे
तेथे	सकाळी	अधिक	सहज
तिकडे		खूप	मुद्दाम

क्रियेचे विशेषण म्हणून वाक्यात येणारे सर्वच शब्द अविकारी नसल्यामुळे तसेच नामादी जातीच्या साधित रूपांचाही त्या अर्थाने वापर होत असल्याने क्रिया विशेषणाची व्याप्ती ठरविणे अवघड बनले आहे. मंगरुळकर आणि अर्जुनवाडकर यांनी या शब्द जातीचे वर्गीकरण करताना मुळात त्यांच्यातील स्वायत्ता गटाचे विभाजन करून त्यांना तद्धितर आणि स्वायत्त गटात मांडले पारंपरिक व्याकरणात क्रिया विशेषण ही मुलभूत शब्द जाती मानता येईल की नाही याचा रूप दृष्टीने विचार झालेला नाही.

३) शब्दयोगी अव्यये :

शब्द योगी अव्यय ही अविकारी गटातील शब्द जाती असून ती सर्वात वादग्रस्त शब्द जाती मानली जाते. या जातीचे शब्द नाम सर्वनामांना जोडून येतात. आणि विभक्तीचे कार्य करतात. तसेच यांनाही विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. हे शब्द कधी कधी क्रिया विशेषण अव्ययाचे कार्य करतात. त्यामुळे रुपतात्वानुसार विकारी ठरणारे शब्दयोगी अव्यये विवाद्य आहे.

शब्द योगी अव्यय म्हणजे ज्या शब्दाचा योग नाम वाचक शब्दांशीच होतो व ज्या शब्दांशी यांचा संबंध असतो त्यांचे यांच्या योगाने सामान्य रूप होते. तसे वर खाली अशी व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. जी अव्यये धातूचा अर्थ व प्रतिपदिके (नाम किंवा सर्व नाम यांचा संबंध दाखवतात, त्या शब्दयोगी अव्यये म्हणावे.

शब्दयोगी अव्ययांची मोरो केशव दामले यांनी पुढील व्याख्या केली. ते म्हणतात. जी अव्यये नाम आणि नामांप्रमाणे योजिलेले इतर शब्द याचे पुढे येऊन त्यांच्या वाक्यातील इतर शब्दांशी संबंध दाखवतात. त्यास शब्द योगी अव्यये असे म्हणतात.

शब्द योगी अव्ययाचे रुपवादी दृष्टीकोनातून वर्गीकरण करता येत नाही. मात्र दामल्यांनी शब्दयोगी अव्ययाचे अर्थ दृष्ट्या वर्गीकरण करून काही प्रकार सांगितले.

१) काल वाचक	- आता, पुढे नंतर वर
२) स्थल वाचक	- आत, मध्ये, बाहेर, शेजारी
३) गती वाचक	- पासून, पर्यंत, मधून
४) नियोजक वाचक	- कडून, करवी, द्वारा
५) साधक वाचक	- मुळे, योग करून
६) हेतू वाचक	- अर्थी, निमित्त, साठी
७) विषय वाचक	- विषयी, संबंधी
८) व्यतिरेक वाचक	- खेरीज, शिवाय
९) भागवाचक	- पैकी पोटी
१०) विनीमय वाचक	- बदल, ऐवजी
११) विरोध वाचक	- विरुद्ध, उलट
१२) साहचार्य वाचक	- बरोबर, सहित
१३) संग्रह वाचक	- शुध्द, देखील
१४) कैवल्य वाचक	- च मात्र
१५) तुलना वाचक	- पेक्षा

शब्द योगी अव्यये आणि विभक्ती प्रत्यय या दोघांचेही वाक्यातील बोधाचे कार्य समान आहेत. तसेच दोघांमुळेही प्रतिपादिके आणि धातू मधील संबंध प्रस्थापित होतो. त्या मुळे विभक्ती प्रत्ययांनाही शब्दयोगी अव्यये का म्हणूनये. असा वाद निर्माण होता. परंतु शब्दयोगी अव्ययांचे शब्दाच्या योगाचे कार्य कधी कधी विभक्ती स्वरूपात सुध्दा होते. शब्द योगी अव्ययांना स्वतःचा अर्थ ही असतो.

दामल्यांनी च, मात्र, ना, ही, देखील, पण, सुध्दा, या शब्द योगीचे वेगळेपण लक्षात घेऊन त्यांना शुध्दा शब्दयोगी अव्यये असे संबोधले, परंतु चिपळुणकरांनी त्यांना सजातीय द्योतक अव्यये असे नाव दिले, कारण ही अव्यये क्रियापदांनाही लागलेली आढळतात.

एकंदर शब्द योगी अव्ययाची मांडणी करताना सुध्दा अर्थवादी भुमिका करूनच वर्गीकरण केलेले दिसते. जे व्याकरणीत दृष्ट्या चुकीचे आहे.

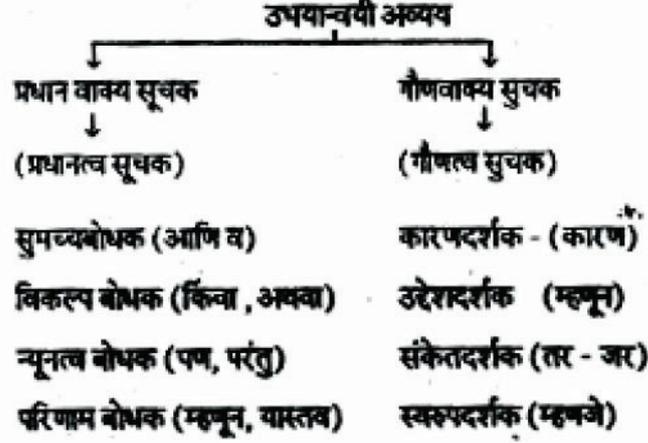
४) उभावान्वी अव्यये :

उभयान्वय अव्यय ही पारंपारिक वर्गीकरण कार्यकारी स्वरूपाची शब्द जाती आहे. उभयान्वयी अव्यय म्हणजे 'ज्या शब्दांच्या योगे करून शब्द अथवा दोन वाक्ये यांचा अन्वय होतो त्यास उभयान्वयी अव्यय असे म्हणतात अशी व्याख्या करताना दामल्यांनी उभयान्वयी अव्ययाचा विचार केवळ वाक्य मिमांसेच्या दृष्टीने दिसतो.

तर चिपळुणकर उभयान्वयी अव्ययाची व्याख्या पुढील प्रमाणे करतात ते म्हणतात की वाक्यार्थात जुळण्यासारखा स्वतंत्र अर्थ ज्यास नसतो परंतु ज्यांच्या योगाने वाक्यापासून अधिक अर्थ भासतो परंतु ज्यांच्या वाक्यापासून अधिक अर्थ भासतो. त्या अव्ययास उभयान्वयी अव्यये

म्हणावे.

चिपळूणकरांनी अर्थाच्या बाबती उन्नधान्वयी अव्ययाचे वेगळे पण स्पष्ट केले आहे.

दादोबांच्या मते उभयान्वयी अव्यय दोन वाक्यच नव्हे तर दोन शब्दच जुळण्याचे कार्य करतात. परंतु वाक्यान्वयकरकत्व हाच उभयान्वयी अन्यायाचा मुख्य धर्म असल्याने दामले सांगतात. दादोबांनी क्रिया विशेषणांनाही उभयान्वयी अव्ययात मांडले होते. चिपळूणकर आणि दामले यांनी ही चुक असल्याचे लक्षात आणून दिले आहे

५) केवळ प्रयोगी अव्यये

केवळप्रयोगी अव्यय ही शब्दांच्या अष्टवर्गीपैकी शेवटची विलक्षण वेगळी अशी शब्द जाती आहे. ती वाक्यार्थाला साद्यभूत नसल्यामुळे गोडबोले, आगरकर आदींनी तिला शब्दजाती मध्ये स्थान दिलेले नाही. या शब्दास व्याकरणात फारसे महत्त्व देण्याचा प्रघात नाही. असे आगरकरांनी म्हटले आहे. 'जेणे करून मानसिक विकारांचा उद्बोध होतो. असे जे उद्गार रूप शब्द ते केवळप्रयोगी अव्यये होय अशी व्याख्या दादोबांनी केलेली आहे. तर चिपळूणकर पुढील प्रमाणे व्याख्या करतात. जी अव्यये वाक्यात अनवय पावणारा अर्थ दाखवित नाहीत किंवा वाक्यवाक्याचा संबंध ही भासवत नाही तर केवळ बोलणा-याच्या मनात हर्ष, शोक, आश्चर्य तिरस्कार, अनुमोदक इ. वृत्तिमात्र दर्शवितात त्यास केवळप्रयोगी अव्यये किंवा उद्गार वाच अव्यये म्हणतात.

ज्या अव्ययांचा वाक्यशी काही संबंध नसतो. म्हणजे ज्यांच्याशिवाय वाक्यामध्ये अर्थाची काही एक उणीव भासत नाही, किंवा जी वाक्यावाक्याचाही संबंध दाखवित नाहीत तर केवळ बोलणाराचे मनातील हर्ष शोकादि वृत्ति मात्र दाखवतात ती केवळप्रयोगी किंवा उद्गारवाची अव्यये होत अशी मोरो केशव दामले यांनी केली.

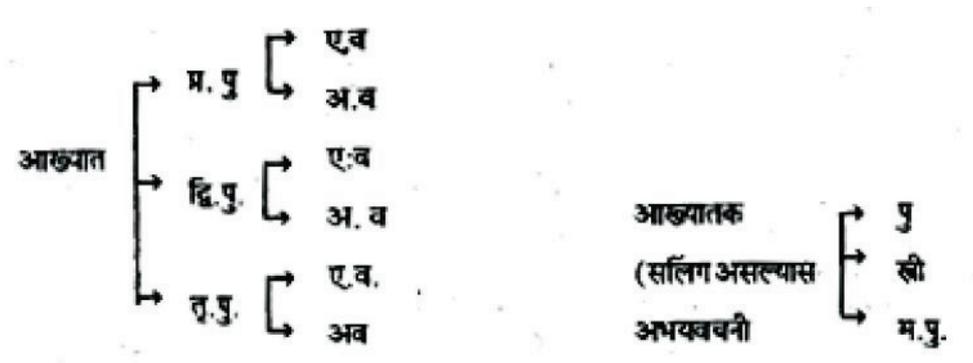
केवळ प्रयोगी अव्यये दाखवणा-या चिताच्या निरनिराळ्या कृती नुसार केवळ प्रयोगी अव्ययांचे उपवर्ग सांगता येतात.

- १) हर्षद्योतक : वा, वाहवा
- २) शोकद्योतक : हाय, अरेरे
- ३) आश्चर्यद्योतक : अंहा, अबब
- ४) अनुमोद द्योतक : ठीक, वाहवा

- ५) तिरस्कारद्योतक : हट्ट, छी
 ६) उद्देग विरवित - धिक्कार द्योतक : थिक् थू
 ७) स्तब्धता - मौज - प्रतिबंध द्योतक : चूप, गप
 ८) स्वीकार द्योतक : ठीकृ हं
 ९) विरोध द्योतक : छट्ट छे
 १०) संबोधन द्योतक : ही लिंगवचनाप्रमाणे बदलतात

इंग्रजीच्या अनुकरणातून मराठी व्याकरणात आलेल्या या शब्दजातीचे स्थान नगण्य आहे, हे मराठी विवचेन शब्द जातीचा विस्तार पूर्वक परामर्श करणा-या दामल्यांच्या विवचेन वरुन स्पष्ट होते.

काळ, अर्थ, लिंग, वचन आणि पुरुष हे क्रियापदाचे म्हणजे आख्यातरुपाचे धर्म आहेत हे लक्षात घेऊन धातूंना लागणा-या प्रत्ययांची मांडणी केलेली असते.

दामले यांनी आख्यात प्रत्ययांची मांडणी याच पध्दतीने केली आहे. आधी प्रत्ययांनुसार आख्यातांचे गट करुन मग त्यांचे वेगवेगळे अर्थ व उपयोग सांगणे हे विभक्तिविकरणातील तत्व आख्यात विचारालाही लागू पडते.

गुंजीकरांनी एकूण आठ आख्याने सांगितली त्यातील 'णार' हे भविष्यकाळ व निश्चय या अर्थाचे आख्यान वगळून दामल्यांनी पुढील सात आख्याने सांगितले.

- १) प्रथम - ताख्यात (वर्तमानकाळ)
- २) द्वितीय - ताख्यात (संकेतार्थ)
- ३) लाख्यात - (भूतकाळ)
- ४) वाख्यात (विध्यर्थ)
- ५) ई-आख्यात (रीति भूतकाळ)
- ६) ऊ-आख्यात (आज्ञार्थ)
- ७) ईलाख्यात (भविष्यकाळ)

संस्कृतात लिंगानुसार आख्यात प्रत्यय बदलत नाहीत. यामुळे जे मराठी आख्यात प्रत्यय संस्कृत आख्यात आख्यात प्रत्ययांवरून आले आहेत. ते लिंगाप्रमाणे बदलत नाहीत.

राजवाड्यांनी दामल्याच्या व्याकरणाचे परिक्षण करताना दोन नवीन आख्यातांची भर घातली आहे ती पुढील प्रमाणे १) पा. आख्यात (आज तुम्हा जाणे)

२) च आख्यात ('तो जायचा')

अर्जुनवाडकरांच्या मते राजवाड्यांचे ण आख्यान आता कालबाह्य म्हणून मानण्याची आवश्यकता नाही पण च आख्यान वर्तमान मराठीत आढळत असल्यामुळे मानायला हवे शिवाय ते लिंगभेदाने, वचनभेदाने बदलते.

दामले यांनी सांगितलेल्या सात आख्यातांमध्ये राजवाड्यांनी सुचवलेल्या व आख्याताची भर घालून आचार्य यांनी आठ आख्यातांची व्यवस्था मांडली आहे.

आख्यातवर्ग	अर्थ	उदाहरण
१) प्रथम ताख्यात	- वर्तमानकाळ	तो जातो
२) द्वितीय ताख्यात	- संकेतार्थ	जर तो जातो.
३) लाख्यात	- भूतकाळ	तो गेला.
४) वाख्यात	- विध्यर्थ	त्याने जावे
५) ई - आख्यात	- रीतिभूतकाळ	तो जाई.
६) ऊ-आख्यात	- आजार्थ	तो जावो.
७) ईलाख्यात	- भविष्यकाळ	तो जाईल.
८) चाख्यात	- रीतिभूत / विध्यर्थ	तो जायचा / त्याने जायचे.

७) कर्तरी प्रयोग

'प्रयोग हा पदान्वयविचाराचा म्हणजेच वाक्यविचाराचा एक प्रकार आहे. 'प्रयोग' हा व्याकरणातील रुपलक्ष्यी पदान्वय विचार असून कर्ता, कर्म आणि क्रियापद या प्रयोगविचारातील महत्वाचे संकल्पना आहेत. मराठी व्याकरणात प्रयोगाची परिभाषा आणि व्यवस्था संस्कृत परंपरेने आलेली आहे.

प्रयोग -

'कर्ता कर्म - क्रियापद यांच्या परस्पर संबंधाला प्रयोग असे म्हणतात. प्रयोग हा शब्द संस्कृत (प्र- युज (योग) यावरून तयार झाला असून त्याचा अर्थ जुळणी किंवा 'रचना' असा आहे. दामले यांनी प्रयोगाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. 'वाक्यातील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशी किंवा कर्माशी पुरुष लिंग व वचन या बाबतींत जो अन्वय किंवा अनन्वय त्यास प्रयोग असे म्हणतात

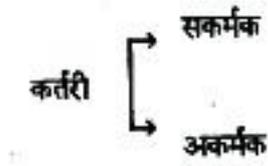
दामले यांनी प्रयोग व्यवस्थेची मांडणी करताना प्रयोगविचारातील कर्ता, कर्म, क्रियापद या संकल्पना आपल्या पध्दतीने स्पष्ट करून दामल्यांनी मराठी व्याकरणात प्रथमच व्यापक अशी प्रयोगव्यवस्था लावून दिली दामले यांनी प्रयोगाचे मुख्य कर्तरी, कर्मणी, भावे आणि संकर्ण (संकर) असे चार प्रकार मांडणी केली तर उपप्रकारांसह सोळा प्रकाराची मांडणी केली वा प्रयोग व्यवस्थेतील पहिला प्रकार

म्हणजे कर्तरी प्रयोग होय

कर्तरी प्रयोग -

ज्या वाक्यातील क्रियापद कर्त्याच्या लिंगवचनापुरुषा प्रमाणे बदले त्या वाक्या प्रयोग कर्तरी होय ?

- उदा १) तो गाणे गातो
२) मी जातो.

उपप्रकार : कर्तरी प्रयोगाचे दोन प्रकार आहेत.

- १) सकर्म कर्तरी २) अकर्मक कर्तरी

जेव्हा क्रियापद सकर्मक असते तेव्हा सकर्मक कर्तरी होतो आणि जेव्हा क्रियापद अकर्मक असते तेव्हा अकर्मक कर्तरी होतो.

उदा. तो पुस्तक वाचतो. (सकर्मक कर्तरी प्रयोग)

ती बसते (अकर्मक कर्तरी प्रयोग)

प्रयोग विशेष

१. कर्ता नेहमी प्रथमा विभक्तीत असतो.
२. क्रियापद कर्तृगामी म्हणजे कर्त्याच्या लिंग वचन पुरुषा प्रमाणे बदलते.
३. कर्म प्रथमेत किंवा चतुर्थीत असते.

८) कर्मणीप्रयोग :

प्रयोग हा पदान्वयविचाराचा म्हणजेच वाक्यविचाराचा एक प्रकार आहे. 'प्रयोग' हा व्याकरणातील रूपलक्ष्यी पदान्वयविचार असून कर्ता, कर्म आणि क्रियापद या प्रयोगविचारातील महत्वाच्या संकल्पना आहेत. मराठी व्याकरणात प्रयोगाची परिभाषा आणि व्यवस्था संस्कृत परंपरेने आलेली आहे.

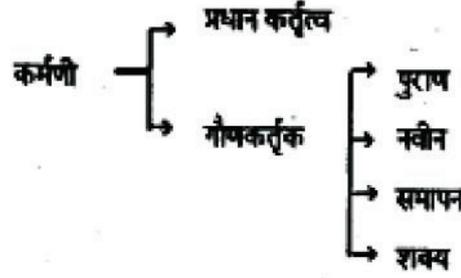
प्रयोग 'कर्ता कर्म - क्रियापद यांच्या परस्पर संबधाला प्रयोग असे म्हणतात. प्रयोग हा शब्द संस्कृत (प्र - युज (योग) यावरून तयार झाला असून त्याचा अर्थ जुळणी किंवा 'रचना असा आहे. दामले यांनी प्रयोगाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. 'वाक्यातील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशी किंवा कर्माशी पुरुष लिंग व वचन या बाबतीत जो अनन्वय त्यास प्रयोग असे म्हणतात.

दामले यांनी प्रयोग व्यवस्थेची मांडणी करताना प्रयोगविचारातील कर्ता, कर्म, क्रियापद या संकल्पना आपल्या पध्दतीने स्पष्ट करून दामल्यांनी मराठी व्याकरणात प्रथमच व्यापक अशी प्रयोगव्यवस्था लावून दिली. दामले यांनी प्रयोगाचे मुख्य कर्तरी, कर्मणी, भावे आणि संकर्ण (संकर) असे चार प्रकार मांडणी केली तर उपप्रकारांसह सोळा प्रकारांची मांडणी केली. या प्रयोग व्यवस्थेतील कर्मणी हा तिसरा प्रयोग

कर्मणीप्रयोग

ज्या वाक्यातील क्रियापद कर्माच्या पुरुष लिंगवचनाप्रमाणे बदलते त्या वाक्याचा प्रयोग कर्मणा होय.

- उदा. १) त्याने काम केले.
२) मुलाने पेरु खाल्ला.

उपप्रकार : कर्मणी प्रयागाचे मुख्य प्रकार दोन आहेत.

- १) प्रधान कर्तृक कर्मणी प्रयोग (उदा. त्याने काम केला)
- २) गौण कर्तृक कर्मणी प्रयोग

या मुख्य उपप्रकारा मधील प्रधान कर्तृक याचे उपप्रकार जरी नसले तरी गौण कर्तृकाचे उपप्रकार आहेत.

- १) पुराण कर्मण (उदा जो जो कीजे परमार्थ लाहो)
- २) नवीन कर्मणी (उदा. पोलिसांकडून चोर धरला जातो)
- ३) शक्य कर्मणी (उदा. त्याला काम करवते)
- ४) समापन कर्मणी (उदा. तिचे पत्र लिहून झाले)

प्रयोग विशेष:

- १) सर्व प्रकारच्या कर्मणी प्रयोगात कर्म नेहमी प्रथमांत असते.
- २) क्रियापद कर्माला अनरसते.
- ३) कर्ता प्रथमांत कधीच नसतो. तर तो तृतीयांत चतुर्थ्यंत, षष्ठ्यन्त किंवा शब्दयोगी अव्यायान्त असतो.
- ४) कर्मणी प्रयोग फक्त सकर्मक धातूंबाबतच संभवतो.
- ५) कर्मणी प्रयोगात कर्मालाच प्राधान्य असल्यामुळे कर्ता हा नेहमी गौण असावा. परंतु मराठीमध्ये एका प्रकारच्या कर्मणी प्रयोगात अर्थदृष्ट्या कर्मापेक्षा कर्त्यासच प्राधान्य आढळते.
- ६) मराठीतील कर्मणी प्रयोगांचे अर्थदृष्ट्या दिसणारे भेद व्याकरणात महत्वाचे नसले तरी वाक्यमीमांसेच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरतात.
- ७) पुराण कर्मणी व नवीन कर्मणी ही नावे प्रचारात नसलेला व नव्याने प्रचारात आलेला या अर्थाने योजलेली आहेत. नवीन कर्मणी प्रयोगाचा उगम पुराण कर्मणीत आहे.

९) भावे प्रयोग

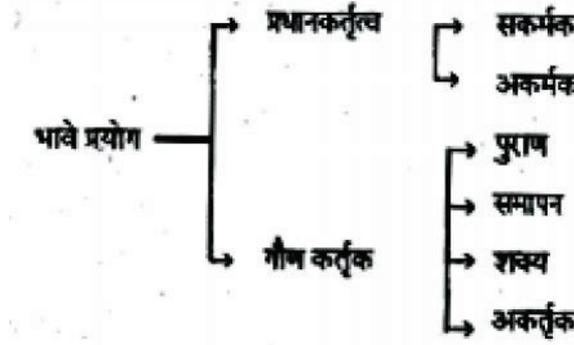
‘प्रयोग’ हा पदान्वयविकाराचा म्हणजेच वाक्यविचाराचा एक प्रकार आहे. ‘प्रयोग’ हा व्याकरणातील रूपलक्ष्यी पदान्वयविचार असून कर्ता, कर्म आणि क्रियापद या प्रयोगविचारातील महत्वाचय संकल्पना आहेत. मराठी व्याकरणात प्रयोगाची परिभाषा आणि व्यवस्था संस्कृत परंपरेने आलेली आहे.

प्रयोग ‘कर्ता’ कर्म - क्रियापद यांच्या परस्पर संबंभाला प्रयोग असे म्हणतात. प्रयोग हा शब्द संस्कृत ‘प्र -युज (योग) यावरून तयार झाला असून त्याचा अर्थ जुळणी किंवा रचना असा आहे. दामले यांनी प्रयोगाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. ‘वाक्यातील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशी किंवा कर्माशी पुरुष लिंग व वचन या बाबतींत जो अनन्वय त्यास प्रयोग असे म्हणतात.

दामले यांनी प्रयोग व्यस्थेची मांडणी करताना प्रयोगविचारातील कर्ता, कर्म, क्रियापद या संकल्पना पध्दतीने स्पष्ट करून दामल्यांनी मराठी व्याकरणात प्रथमच व्यापक अशी प्रयोगव्यवस्था लावून दिली. दामले यांनी प्रयोगाचे मुख्य कर्तरी, कर्मणी, भावे आणि संकर्ण (संकर) असे चार प्रकार मांडणी केली तर उपप्रकारांसह सोळा प्रकाराची मांडणी केली.

भावेप्रयोग (भावीप्रयोग)

ज्या वाक्यात क्रियापद कर्तृगामी नसते व कर्मगामीही नसते. म्हणजे ते कर्ता किंवा कर्म यांपैकी कोणत्याही पुरुषलिंग वचनाप्रमाणे बदलत नाही. तर नेहमी तृतीयपुरुषी नपुसंकलिंगी एकवचनी असते. त्या वाक्यात भावी प्रयोग आहे, असे म्हणतात.

उपप्रकार :

भावे प्रयोगाचे प्रधानकर्तृक, गौण कर्तृक आणि अकर्तृक असे तीन मुख्य प्रकार पडतात. हे प्रकार वाक्यातील कर्त्याच्या प्रधानत्वावरून आलेले आहे. याच प्रकारे प्रधान कर्तृक भावे प्रयोगांत पुराण समापन आणि शक्य असे प्रकार पडतात.

प्रयोग विशेष १) भावे प्रयोगात क्रियापद स्वतंत्र असते.

२) मराठीच्या प्रकृतीस अनुसरून प्रधानकर्तृक

कर्मणीप्रमाणे प्रधानकर्तृक भावे हा प्रयोग सांगावा लागतो

उदा. त्याने मित्राला बोलवावे.

३) गौण कर्तृक भावे प्रयोग हाच स्वरूप व अर्थ या दोन्ही दृष्टींनी खरा भावे प्रयोग आहे.

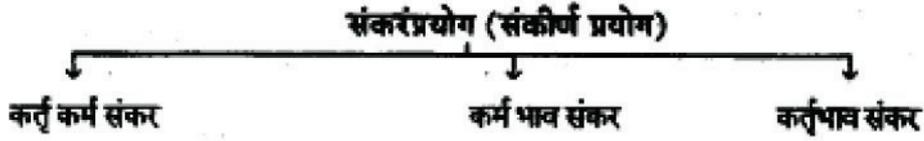
१०) संकरप्रयोग (संकीर्णप्रयोग)

‘प्रयोग हा पदान्वयविचाराचा म्हणजेच वाक्यविचाराचा एक प्रकार आहे. ‘प्रयोग ही व्याकरणातील रूपलक्ष्यी पदान्वयविर असून कर्ता, कर्म आणि क्रियापद या प्रयोगविचारातील महत्वाच्या संकल्पना आहेत. मराठी व्याकरणात प्रयोगाची परिभाषा आणि व्यवस्था संस्कृत परंपरेने आलेली आहे.

‘प्रयोग ‘कर्ता’ कर्म - क्रियापद यांच्या परस्पर संबंभाला प्रयोग असे म्हणतात. प्रयोग हा शब्द संस्कृत ‘प्र-युज- (योग) यावरून तयार झाला असून त्याचा अर्थ जुळणी किंवा ‘रचना असा आहे. दामले यांनी प्रयोगाची व्याख्यर पुढील प्रमाणे केली आहे. ‘**वाक्यातील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशी किंवा कर्माशी पुरुष लिंग व वचन या बाबतीत जो अन्वय किंवा अनन्वय त्यास प्रयोग असे म्हणतात.**

दामलेकृत प्रयोग व्यवस्था

दामले यांनी प्रयोग व्यवस्थेची मांडणी करताना प्रयोगविचारातील कर्ता, कर्म, क्रियापद या संकल्पना आपल्या पध्दतीने स्पष्ट करून दामल्यांनी मराठी व्याकरणात प्रथमच व्यापक अशी प्रयोगव्यवस्था लावून दिली. दामले यांनी प्रयोगाचे मुख्य कर्तरी, कर्मणी, धावे आणि संकर्ण (संकर) असे चार प्रकार मांडणी केली तर उपप्रकारांसह सोळा प्रकाराची मांडणी केली. संकर प्रयोग (संकीर्णप्रयोग) हा प्रयोग व्यवस्थेतील चौथा मुख्य प्रकार आहे.

ज्या संकीर्ण प्रयोगा मध्ये धातूस कर्तृद्योतक असे प्रत्यय लागून क्रियापद साधलेले असते म्हणजे जो प्रयोग अंशतः कर्तरी व अंशतः कर्मणी वाटतो, त्यास कर्तृकर्म संकर असे म्हणतात.

उदा. १) तू मला पुस्तक दिसल २) तू गोष्ट सांगितलीस

२) कर्म भाव संकर -

ज्या प्रयोगांतील कर्त्याचे व कर्माचे विभक्तीवरून क्रियापद भावी असणे म्हणजेच तू. पु. ए. व नपुसंकलिंगी असणे व्याकरण दृष्ट्या स्वाभाविक दिसते. त्या ठिकाणीजेव्हा ते कर्मणी असते म्हणजे कर्मविघ्न असते तेव्हा त्या प्रयोगास कर्मभावसंकर असे म्हणतातय

उदा. १) वडिलांनी मुलाला शाळेत घातले

२) आईने मुलीला निजविले.

३) कर्तृभावसंकर -

या प्रयोगामध्ये क्रियापद नेहमी भावी म्हणजे नपुसंकलिंगी एक वचनी असून, शिवाय त्याला कर्तृद्योतक प्रत्यय लागलेला असतो. अर्थात, ते अंशतः कर्तरी व अंशतः भावी असते त्या प्रयोगास कर्तृत्व संकर असे म्हणतात.

उदा. १) तू घरी जायचे होतेस.

२) तू मला वाचविलेस

प्रयोगविशेषण

- १) कर्तरी, कर्मणी आणि भावे या तीन प्रयोगांपासून संकपोग
- २) या संकर प्रयोगास गोडबोने, दादोबा इत्यादी पाहिले मराठी व्याकरण अशुध्द आणि निश्चिध्द मानतात.
- ३) संकर प्रयोगांना अशुध्द किंवा चमत्कारिक मानणे बरोबर नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. अर्जुनवाडकर कृ. श्री. मराठी व्याकरण : बाब आणि प्रबाब, सु-लेखा प्रकाशन, पुणे, सन १९८७.
२. आचार्य मा. ना., मराठी व्याकरण विवेक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, सन - २००१
३. गुंजीकर का.रा.कै., रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलित लेख (प्रस्तावना - प्रियोळकर अ.का.) (प्र.का) रा. का. चिटणीस, श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस. मुंबई, सन १९४२
४. चिपळूणकर कृ.श्री. मराठी व्याकरणावर निबंध, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७१ (आ.२)
५. तर्खडकर दादोबा पांडुरंग, महाराष्ट्र भाषेचं व्याकरण, निर्णयसागर छापखाना, सन १८७९ (सातवी आ.)
६. दामने मो.के.शास्त्रीय मराठी व्याकरण, (संपा.) अर्जुनवाडकर कृ.श्री. देशमुख आणि कंपनी. पुणे, सन १९७०.
७. दीक्षित प्र. ना. मराठी व्याकरण काही समस्या, फडके आणि कंपनी, कोल्हापूर, सन १९८० (द्वितीयावृत्ती)
८. परब प्रकाश, मराठी व्याकरणाचा अभ्यास, ओरिएंट लॉगमन, सन २००२.
९. मंगरुळकर अरविंद, मराठी व्याकरणाचा पुनर्विचार. (प्रका.) पुणे विद्यापीठ, पुणे - १९६४.

सराव प्रश्नपत्रिका क्र. एक

वेळ - ३ तास

गुण - १००

सूचना : सर्व प्रश्नांना समान गुण आहेत.
(प्रत्येकी २०)

- प्रश्न-१ मानवी भाषेची कार्ये स्पष्ट करून भाषेच्या लक्षणांचा सविस्तर आढावा घ्या.
किंवा
भाषाभ्यास विविध पध्दतींचा परिचय देऊन वर्णनात्मक भाषाभ्यास पध्दतीची वैशिष्ट्ये सांगा.
- प्रश्न-२ स्वनपरिवर्तनची कारणे सांगून स्वन परिवर्तनाच्या प्रक्रिया विशद करा.
किंवा
भाषेतील अर्थ ही संकल्पना स्पष्ट करून अर्थपरिवर्तनाच्या प्रकारांचे साधार विवेचन करा.
- प्रश्न-३ शब्दजातीचे पारंपारिक वर्गीकरण थोडक्यात सांगून विशेषण या शब्दजातीची सविस्तर मांडणी करा.
किंवा
प्रयोग म्हणजे काय ते स्पष्ट करून कर्मणी प्रयोगाच्या दामले कृत मांडणीचा आढावा घ्या.
- प्रश्न-४ विभक्ती अर्थावरून मानाष्यात की प्रत्ययावरून या संदर्भातील.
किंवा
शब्दसिध्दी आणि पदसिध्दी यातील फरक स्पष्ट करून साधित शब्दांच्या कोणत्याही दोन प्रकारांचे सविस्तर विवेचन करा.
- प्रश्न-५ (अ) खालीलपैकी कोणत्याही दोहोंवर टिपा लिहा.
१) ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दतीच्या मर्यादा
२) स्वन व स्वनांतरे.
३) आशयसूचक रूपिम व कार्यसूचक रूपिम
४) रूपांतरदान
- ब) खालीलपैकी कोणत्याही दोहोंवर टिपा लिहा.
१) उभयान्वयी अव्यये
२) कर्मभाव संकर प्रयोग
३) आख्यात संख्या
४) संयुक्त क्रियापद

सराव प्रश्नपत्रिका क्र. दोन

वेळ - ३ तास

गुण - १००

सूचना : सर्व प्रश्नांना समान गुण आहेत.
(प्रत्येकी २०)

- प्रश्न-१ मानवी भाषा आणि मानवेतर प्राण्यांची भाषा यामध्ये मानवी भाषा कशी श्रेष्ठ ठरते ते सांगून मानवी भाषेची लक्षणे विशद करा.
किंवा
भाषाभ्यासाच्या प्रमुख पध्दती सांगून ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दतीचे महत्त्व आणि मर्यादा यांची साधार चर्चा करा.
- प्रश्न-२ भाषिक परिवर्तन कसे घडते ते सांगून स्वनपरिवर्तनामागील विविध कारणांचा परामर्श घ्या.
किंवा
अर्थ परिवर्तन म्हणजे काय ते सांगून अर्थपरिवर्तनाचे प्रमुख प्रकार साधार स्पष्ट करा.
- प्रश्न-३ शब्दजातीचे पारंपरिक वर्गीकरण स्पष्ट करून नव्या वर्गीकरणानुसार 'क्रिया विशेषण या शब्दजातीची सविस्तर मांडणी करा.
किंवा
प्रयोग म्हणजे काय त सांगून कर्तरी व भावे प्रयोगाच्या मांडणीचा परामर्श घ्या.
- प्रश्न-४ विभक्ती म्हणजे काय ते सांगून 'षष्ठी विभक्ती संबंधी असलेल्या मतमतांतराचा परामर्श घ्या.
किंवा
शब्दसिध्दी म्हणजे काय ते सांगून अभ्यस्तशब्द आणि समासिक शब्द याचे विवेचन करा.
- प्रश्न-५ (अ) खालीलपैकी कोणत्याही दोहोंवर टिपा लिहा.
१) भाषिक आदान
२) खंडाधिष्ठित स्वनिम
३) भाषेची ध्वनिरूपता
४) ग्रिमचा सिध्दांत
- ब) खालीलपैकी कोणत्याही दोहोंवर टिपा लिहा.
१) केवल प्रयोग अव्यये
२) सामान्यरूप
३) मराठी भाषेची लिंगव्यवस्था
४) समकर प्रयोगाची आवश्यकता.